

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

За загальною редакцією

В. І. Борисової, І. В. Жилінкової

2-е видання, перероблене і доповнене

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Київ
Юрінком Інтер
2009

ББК 67.9(4УКР)304.4я73
С37

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-2334 від 12 листопада 2008 р.)*

*Рекомендовано вченою радою
Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 15 лютого 2008 р.)*

Рецензенти

Дзера О. В. — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПРн України;
Луць В. В. — доктор юридичних наук, професор, академік АПРн України;
Кройтор В. А. — кандидат юридичних наук, доцент

Автори

Баранова Л. М., кандидат юридичних наук, доцент — розділ III гл. 8;
Борисова В. І., кандидат юридичних наук, доцент — розділ I гл. 2; розділ II гл. 4
(у співавторстві з Пановою Л. В.); розділ V глави 13, 14, 15, 16, 17, предметний
показник;
Жилінкова І. В., доктор юридичних наук, професор — розділ I глави 1, 3 (§ 1–4);
розділ II глави 6, 7; словник основних термінів;
Крижна В. М., кандидат юридичних наук, доцент — розділ I гл. 3 (§ 5);
Новохатьська Я. В., кандидат юридичних наук, доцент — розділ III гл. 10;
Панова Л. В., кандидат юридичних наук, доцент — розділ II гл. 4 (у співавторстві
з Борисовою В. І.);
Пучковська І. Й., кандидат юридичних наук, доцент — розділ II гл. 5;
Соловійов О. М., кандидат юридичних наук, доцент — розділ VI;
Явор О. А., кандидат юридичних наук, доцент — розділ III гл. 9;
Яроцький В. Л., доктор юридичних наук, доцент — розділ IV

**Сімейне право України : підручник / Л.М.Баранова,
С37 В.І.Борисова, І.В.Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В.І.Бори-
сової та І.В.Жилінкової. — 2-е вид., перероб. і допов. — К. :
Юрінком Інтер, 2009. — 288 с.
ISBN 978-966-667-317-9.**

У підручнику висвітлено актуальні теоретичні проблеми сімейного права і розглянуто основні питання курсу: сім'я, шлюб, особисті та майнові правовідносини подружжя, права та обов'язки батьків і дітей, влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, тощо. Особливу увагу приділено новим інститутам сімейного права.

Підготовлений колективом викладачів кафедри цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого на основі Сімейного кодексу України і відповідно до нової програми курсу сімейного права.

Для студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних юридичних закладів освіти, а також наукових і практичних працівників.

ББК 67.9(4УКР)304.4я73+67.304.4я73

Відтворення всієї книги чи якої-небудь її частини
будь-якими засобами або в якій-небудь формі, у тому числі в Інтернеті,
забороняється без письмового дозволу видавництва.

ISBN 978-966-667-317-9

© Колектив авторів, 2009
© Юрінком Інтер, 2009

Зміст

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	7
Глава 1. Поняття сімейного права	7
§ 1. Проблема визначення місця сімейного права в системі права	7
§ 2. Предмет сімейного права	20
§ 3. Метод сімейного права	23
§ 4. Основні засади (принципи) сімейного права. <i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	31 35
Глава 2. Сімейне законодавство	36
§ 1. Загальні положення	36
§ 2. Конституція України в системі джерел сімейно-правових норм	37
§ 3. Сімейний кодекс України — основне джерело сімейного законодавства України	38
§ 4. Закони та інші нормативно-правові акти як джерела сімейного законодавства	45
§ 5. Цивільний кодекс України в системі сімейного законодавства	46
§ 6. Договір як джерело сімейно-правових норм	47
§ 7. Звичай як джерело сімейно-правових норм	48
§ 8. Міжнародні договори України в системі сімейного законодавства	49
§ 9. Сімейне законодавство іноземних держав в системі сімейного законодавства України	51
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	52
Глава 3. Сімейні правовідносини	53
§ 1. Поняття та види сімейних правовідносин	53
§ 2. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин	60
§ 3. Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків	66
§ 4. Захист сімейних прав та інтересів	69
§ 5. Строки у сімейному праві України. Поняття та види строків	74
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	78

Розділ II**ПРАВОВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ 79**

Глава 4. Шлюб	79
§ 1. Поняття шлюбу та його правова природа	79
§ 2. Умови укладення шлюбу	82
§ 3. Порядок вступу до шлюбу. Державна реєстрація шлюбу та її правові наслідки	85
§ 4. Недійсність шлюбу	90
§ 5. Визнання шлюбу неукладеним	96
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	97
Глава 5. Особисті немайнові правовідносини подружжя	98
§ 1. Загальна характеристика особистих немайнових прав та обов'язків подружжя	98
§ 2. Види особистих немайнових прав і обов'язків подружжя	102
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	109
Глава 6. Майнові правовідносини подружжя	110
§ 1. Загальна характеристика майнових правовідносин подружжя	110
§ 2. Правовий режим роздільного майна подружжя	112
§ 3. Правовий режим спільного майна подружжя	117
§ 4. Поділ спільного майна подружжя	123
§ 5. Договірний режим майна подружжя	126
§ 6. Шлюбний договір	127
§ 7. Права та обов'язки подружжя по утриманню	132
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	138
Глава 7. Припинення шлюбу	139
§ 1. Поняття та підстави припинення шлюбу	139
§ 2. Припинення шлюбу унаслідок його розірвання	140
§ 3. Правові наслідки розірвання шлюбу	147
§ 4. Режим окремого проживання подружжя	148
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	150

Розділ III**ПРАВОВІДНОСИНИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ 151**

Глава 8. Визначення походження дітей	151
§ 1. Загальні підстави виникнення прав і обов'язків батьків і дітей	151
§ 2. Визначення походження дитини від батьків, які перебувають у шлюбі між собою	155
§ 3. Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою	158
§ 4. Оспорювання батьківства, материнства	162
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	165

Глава 9. Особисті немайнові правовідносини батьків та дітей	166
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	176
Глава 10. Майнові правовідносини батьків та дітей	177
§ 1. Правовідносини батьків та дітей з приводу майна	177
§ 2. Правовідносини батьків та дітей щодо утримання. Обов'язок батьків утримувати дитину	179
§ 3. Стягнення аліментів за минулий час і заборгованості за аліментами	184
§ 4. Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина та його виконання	188
§ 5. Припинення обов'язку батьків утримувати дитину	191
§ 6. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання	194
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	197

Розділ IV

ПРАВОВІДНОСИНИ ЗА УЧАСТЮ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ .....

198

Глава 11. Особисті немайнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів	198
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	204
Глава 12. Майнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів	205
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	210

Розділ V

ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ .....

211

Глава 13. Усиновлення	211
§ 1. Поняття та сутність усиновлення	211
§ 2. Умови, порядок та правові наслідки усиновлення	216
§ 3. Визнання усиновлення недійсним	223
§ 4. Скасування усиновлення	225
§ 5. Позбавлення усиновлювача батьківських прав <i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	226
Глава 14. Опіка та піклування над дітьми	229
§ 1. Поняття і значення опіки та піклування над дітьми	229
§ 2. Встановлення опіки та піклування над дітьми	232
§ 3. Права дитини, над якою встановлено опіку або піклування	235
§ 4. Права та обов'язки опікунів та піклувальників	238
§ 5. Припинення опіки та піклування над дітьми	239

§ 6. Звільнення опікунів та піклувальників дитини від їх обов'язків	240
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	242
Глава 15. Патронат над дітьми	243
§ 1. Поняття патронату над дітьми та його відмінність від інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	243
§ 2. Підстави виникнення та припинення патронату над дітьми. Договір про патронат	244
§ 3. Припинення патронату над дітьми	248
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	248
Глава 16. Приймна сім'я	249
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	254
Глава 17. Дитячий будинок сімейного типу	255
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	259

Розділ VI

КОЛІЗІЙНІ НОРМИ СІМЕЙНОГО ПРАВА	260
§ 1. Сімейні правовідносини з іноземним елементом	260
§ 2. Колізійні питання укладення шлюбу	265
§ 3. Колізійні проблеми шлюбу з іноземним елементом	275
§ 4. Правове регулювання припинення шлюбу з іноземним елементом	276
§ 5. Колізійні проблеми визначення походження дитини	279
§ 6. Колізійні питання усиновлення	280
§ 7. Колізійні питання опіки і піклування	282
§ 8. Застосування законів іноземних держав. Визнання в Україні актів цивільного стану, зареєстрованих за законами іноземних держав	284
<i>Запитання та завдання для самоконтролю</i>	285
Предметний покажчик	286

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Глава 1

ПОНЯТТЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА

---

§ 1. Проблема визначення місця сімейного права в системі права

Питання про природу сімейно-правових норм і про місце сімейного права в системі права, без сумніву, належить до числа найбільш дискусійних. Його аналіз з неминучістю виводить за рамки суто правових явищ і можливий лише з урахуванням загальнометодологічних, а часто і філософських аспектів. Яким є статус людини, включеної до кола вкрай своєрідних відносин, що називаються сімейними? Який ступінь її свободи та автономного цілепокладання і, навпаки, яка міра відповідальності та залежності від інших людей — членів сім'ї та суспільства в цілому? В чому особливості здійснення сімейних прав та можливого зловживання ними? Якими є межі державного втручання в сімейне життя і чи належить воно повною мірою до приватної сфери існування людини?

Сьогодні ці питання можуть ставитися в двох аспектах: в ретроспективному плані, з точки зору концепцій сімейного права, які існували в науці за різних часів та в плані сучасного бачення проблеми.

Сімейне право в системі права: ретроспективний аналіз.

Не буде перебільшенням сказати, що питання щодо місця сімейного права в системі права вирішується не одним поколінням цивілістів. Оскільки йдеться про досить тривалий (більше ніж сто років) історичний відрізок, що вмістив у себе воістину глобальні соціально-економічні зміни, не дивно, що дискусію про суть сімейно-правових норм важко назвати спільною для ряду поколінь учених. Так вже склалося, що в нашій країні зв'язок часів розпадався неодноразово, а це спричинило розрив наукової та загальної культурологічної традиції. Тому сьогодні можна

говорити про кілька (далеко не завжди послідовно пов'язаних між собою) етапів обговорення цього питання: а) дискусії дореволюційних цивілістів; б) спорів теоретиків і практиків післяреволюційного періоду, розвинутих у подальшому юристами радянського часу; в) дискусії останніх років, що виникли в цивілістиці пострадянських країн після розпаду СРСР, переходу до ринкових перетворень і здійснення нової кодифікації цивільного та сімейного законодавства.

У дореволюційній науці питання щодо сутності правових норм, які регулюють сімейні відносини, розглядалося в площині предмета правового регулювання і меж втручання держави в сімейно-правову сферу, тобто в плані належності сімейно-правових норм до сфери публічного чи приватного права. Визначалося два основних питання: 1) чи регулюються сімейні відносини правовими нормами повною мірою та 2) предмет якого права — публічного чи приватного вони складають?

Домінуючою була ідея щодо неможливості законодавчого нормування внутрішніх суто особистих відносин у сім'ї. Г. Ф. Шершеневич писав, що «введення юридичного елемента в особисті відносини членів сім'ї уявляється більшою частиною невдалим і таким що не досягає мети»¹. На думку цивілістів ці відносини знаходяться поза сферою правового впливу і можуть регулюватися лише моральними, етичними, частково — релігійними нормами. Тому, наприклад, Д. Азаревич іронічно коментував спроби законодавця врегулювати деякі відносини подружжя. Він писав, що загальновизнаною є негідність таких положень законодавства (статті 106, 107 т. X ч. 1 Зводу законів Російської імперії), відповідно до яких чоловік зобов'язаний любити свою дружину, а жінка перебувати в любові до свого чоловіка². К. Кавелін однозначно висловився щодо цього: «Те, що становить психологічну, внутрішню, душевну сторону шлюбного союзу і шлюбних відносин, не підлягає законодавчим визначенням...»³.

Разом з тим, на думку дореволюційних учених, певні різновиди сімейних відносин за своєю природою можуть сприймати

---

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — М., 1995. — С. 406.

² Азаревич Д. Семейные имущественные отношения по русскому праву // Журнал гражданского и уголовного права. — СПб., 1883. — Кн. 4. — С. 101.

³ Кавелин К. Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза. — СПб., 1884. — С. 77.

правове регулювання і тому складають його предмет. До них, зокрема, належать: а) відносини, які пов'язані з захистом прав членів сім'ї; б) майнові відносини членів сім'ї; в) деякі особисті відносини (реєстрація шлюбу, визначення походження дітей, усиновлення тощо). Стосовно двох перших видів значних суперечок не існувало, бо майнові відносини і відносини щодо захисту сімейних прав завжди розглядалися як предмет цивільно-правового регулювання і безперечної сфери втручання законодавця. Більш проблематичним було питання щодо правового нормування особистих відносин членів сім'ї. В. А. Умов і К. Кавелін особисті відносини в сім'ї не визнавали предметом правового нормування. Д. І. Мейєр вважав обґрунтованим регулювання особистих сімейних відносин нормами канонічного права, а відносини між батьками та дітьми — державного права (бо вони ґрунтуються на засадах влади та підкорі). До предмета цивільного права він відносив лише майнові відносини членів сім'ї, інші ж сторони сімейних відносин, мають, на його думку, бути розглянуті у цивільно-правовому ракурсі тільки у разі потреби, для розуміння їх майнової сторони¹.

Не треба забувати, що певна частина відносин, що виникали в сім'ї, в дореволюційний період становили сферу церковного впливу. Тому важливою ознакою того часу був своєрідний дуалізм нормування відносин подружжя, батьків і дітей. Таке становище давало підстави для широкого обговорення в юридичній літературі питання щодо розмежування державного (світського) та церковного регулювання відносин в сім'ї. Одні вчені наполягали на необхідності збереження церковного впливу на їх формування, інші, навпаки, пропонували встановити однакові правила для людей, незалежно від їхнього віросповідання.

І все ж таки більшість учених — Г. Ф. Шершеневич, Н. П. Дювернуа, А. І. Загорівський, Л. І. Петражицький, І. А. Покровський, Ю. С. Гамбаров, К. Победоносцев відносили сімейне право до числа інститутів цивільного права², пояснюючи це єдиною приватноправовою природою цивільних та сімейних відносин. Г. Ф. Шершеневич, зокрема, вказував, що «...якщо ми надаємо

¹ Мейєр Д. И. Русское гражданское право: В 2 ч. — М., 1997. — Ч. 1. — С. 34.

² Антокольская М. В. Место семейного права в системе отраслей частного права (по трудам цивилистов России конца XIX — начала XX века) // Госдарство и право. — 1995. — № 6. — С. 34.

вирішального значення ознаці приватності в протилежність публічності відносин, то необхідно ставити сім'ю, шлюб на одному боці з власністю, договором, заповітом. Тому ми вважаємо, що сімейне право, не лише майнове, але й особисте, має ввійти до складу цивільного права»¹. Стосовно особистих відносин, то предметом правового регулювання визнавалися лише певні їх різновиди, ті, що визначають і фіксують зовнішні контури сімейних стосунків — умови взяття шлюбу та порядок його припинення, різні сімейно-правові стани (спорідненість, усиновлення) тощо. Відповідала такому підходу і система законодавства, що існувала на той час. Норми, що регулювали сімейні відносини (в межах можливого законодавчого втручання), включалися до загально-цивільного законодавства Російської імперії і не мали самостійної кодифікації.

Слід зазначити, що у дореволюційній науці питання про галузеву самостійність сімейного права та його незалежність від права цивільного взагалі не ставилося. Сімейне право однозначно розглядалося як інститут цивільного права. Разом з тим в науці зазначалося, що, базуючись поряд із цивільним правом на єдиних приватно-правових засадах, сімейне право має певні особливості, які визначаються особливостями самих сімейних відносин. З цього приводу К. П. Победоносцев, зокрема, зазначав, що сімейні відносини хоча є відносинами між окремими, приватними особами, але назавжди зберігають суспільний характер. Така «суспільність» сімейних відносин, перш за все, пояснювалася особливим значенням сім'ї як суспільного осередка, як опори державного ладу, носія загальних моральних цінностей. Разом з тим відносини в сім'ї ніколи не визначалися як сфера безпосереднього втручання держави. З середини, сім'я розглядалася як сфера приватного існування людини, а позитивний закон, за словами К. Победоносцева, може торкатися сімейних відносин тільки з одного боку, а з того боку, де можливі зіткнення сімейної автономії з автономією держави².

Революція 1917 р. кардинально змінила соціально-економічний устрій та ідеологічні пріоритети в тій частині України,

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — М., 1995. — С. 12—13.

² Победоносцев К. Курс гражданского права. Права семейственные, наследственные и завещательные. — СПб., 1871. — С. 3.

яка входила до складу Російської імперії. Принципова відмова від запозичення досягнень дореволюційної науки означала, по суті, початок нового етапу у вирішенні питання щодо сутності сімейного права та його галузеву належність. Після революції протягом ряду десятиліть зусилля вчених в першу чергу були спрямовані на пошук особливостей, властивих сімейному праву, його відмінностей від права цивільного. При цьому науковий аналіз проблеми доповнився явно вираженим політичним підтекстом. Споры про предмет і метод сімейного права незмінно приводили до загальних висновків про переваги радянського сімейного ладу і, навпаки, про порочність буржуазної сім'ї, яка ґрунтується на користі та майновому розрахунку. Г. М. Свердлов у той час писав, що «невключення сімейного права до права цивільного в умовах соціалістичної держави має під собою принципове обґрунтування, пов'язане з природою соціалістичних сімейних відносин. Предметом цивільного права є головним чином майнові відносини. Предметом же соціалістичного сімейного права є відносини іншого роду — відносини шлюбу, спорідненості, всиновлення, прийняття дітей на виховання, майнова сторона яких, хоча й має значення, однак не є головною, що визначає основний зміст перелічених відносин. У цьому докорінна відмінність соціалістичних сімейних відносин від буржуазних, що підкорені майновим інтересам»¹.

Протиставлення предмета цивільно- та сімейно-правового регулювання логічно приводило до висновку про самостійність і незалежність сімейного права від права цивільного та про обґрунтованість «невключення першого до складу другого»². Саме предмет правового регулювання з самого початку розглядався як критерій формування галузей права. Відповідно до цього О. Вишинський в 1939 р. прямо вказав на те, що сімейне право є самостійною галуззю права і включається в систему основних галузей радянського соціалістичного права поряд із правом цивільним³. Логічним продовженням концепції «сімейне право — самостійна галузь права» була роздільна кодифікація цивільно- та сімейно-правових норм. Відомо, що в радянський період вона

¹ *Свердлов Г. М.* Советское семейное право. — М., 1958. — С. 24.

² *Бошко В. И.* Очерки советского семейного права. — К., 1952. — С. 47.

³ *Вышинский А.* XVIII съезд ВКП(б) и задачи науки социалистического права // Советское государство и право. — 1939. — № 3. — С. 26.

здійснювалася тричі — в 1918 р. (в Україні — в 1919 р.), 1926 р. та 1965—1969 рр. і давала прибічникам автономії сімейного права додаткові аргументи для підтвердження його галузевої самостійності.

Важливого значення набула у той період і боротьба із впливом церкви на сімейні відносини. Перш за все це стосувалося церковних шлюбів (вінчання), реєстрації народження та смерті людини. Хоча теоретичне визнання громадянського (не церковного) шлюбу почалося ще до революції, в реальному житті основна маса населення сприймала шлюб як акт релігійний, а держава підтримувала релігійні почуття громадян. Після революції ситуація змінилася кардинально. Можна сказати, що боротьба між церквою і державою була жорсткою і безкомпромісною. Достатньо того, що вже 18 грудня 1917 р. було видано Декрет Ради народних комісарів РРФСР про громадянський шлюб¹, відповідно до якого юридична сила надавалася лише шлюбам громадянським, а церковне вінчання визнавалося справою приватною і не мало жодних правових наслідків. В теоретичному плані це мало важливе значення, бо загальне виведення сімейних відносин за рамки церковної юрисдикції означало їх автоматичне включення до сфери правового регулювання, яке здійснювалося державою. Таким чином питання щодо віднесення норм, які регулюють сімейні, і, перш за все, шлюбні відносини, до сімейного або канонічного права вже не виникало — нормування відносин у сім'ї визнавалося безперечною прерогативою держави.

Не ставилося ще одне питання, яке свого часу бентежило дореволюційних цивілістів. Йдеться щодо віднесення сімейно-правових норм до приватного чи публічного права. Широко відомим є вислів В. І. Леніна щодо невизнання нічого приватного в сфері господарювання². На жаль, цей постулат був широко розтиражований його послідовниками та застосовувався у сферах далеких від господарювання. Внаслідок цього ознака публічності була розповсюджена майже на всі суспільні відносини в країні, в тому числі й на ті, які виникають в сім'ї. Зрозуміло, що за таких умов питання про належність сімейного права до права

¹ Декрет «О гражданском браке, о детях и о введении книг актов гражданского состояния» // СУ РСФСР. — 1917. — № 11. — Ст.160.

² *Ленин И. В.* Полное собрание сочинений. — Т. 44. — С. 398.

приватного чи публічного взагалі ставитися не могло. Таким чином, сім'я також визнавалася сферою інтересів держави, а формування сімейних відносин здійснювалося за єдиними принципами, з єдиного центру.

Внаслідок перетворень перших післяреволюційних десятиліть сімейне право стало розглядатися як самостійна, незалежна від цивільного галузь права, яка має свій власний предмет та метод регулювання. Концепція «сімейне право — самостійна галузь права» поступово стала домінуючою в науці, її підтримувала більшість учених¹. Треба визнати, що ця концепція мала певну емоційну та суто людську привабливість, тому що в ній увага акцентувалася на особистих відносинах у сім'ї, на почуттях взаємної поваги, дружби, любові, що мають складати основу сімейних стосунків, а проблеми, котрі випливають із спорів про поділ майна та взаємне аліментування, трактувалися як такі, що мають тимчасовий характер (тому, що обумовлені капіталістичним минулим) і зникнуть у найближчій соціалістичній перспективі.

На жаль, ця концепція мала й зворотний бік, який був обумовлений загальними соціально-економічними реаліями того часу, а також політичними та політико-економічними уявленнями, що панували у суспільстві. Обґрунтування автономності сімейного права в кінцевому підсумку було спрямоване на теоретичне виправдання та законодавче закріплення загальних конструкцій соціалізму стосовно сім'ї. Деякі процеси в соціально-економічній сфері радянської держави мали в цьому питанні вирішальне значення. До них, зокрема, належали: а) деперсоніфікація і тотальне усупільнення власності, в силу чого члени сім'ї перестають існувати як носії самостійних майнових інтересів; б) слабкий розвиток відносин економічного обігу, в зв'язку

---

¹ *Белякова А. М., Ворожейкин Е. М.* Советское семейное право. — М., 1974. — С. 8; *Братусь С. Н.* Отрасль советского права: понятие, предмет, метод // Советское государство и право. — 1979. — № 11. 27; *Ершова Н. М.* Вопросы семьи в гражданском праве. — М., 1977. — С. 4–5; *Матвеев Г. К.* Советское семейное право: Учебник. — М., 1985. — С. 37; *Нечаева А. М.* Семейное право: проблемы и перспективы развития // Государство и право. — 1999. — № 3. — С. 72–73; *Пергамент А. И., Паластина С. Я.* Развитие советского законодательства о браке и семье // Советское государство и право. — 1975. — № 9. — С. 7; Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1982. — С. 20–22 и др.

з чим членство в сім'ї не обумовлює переміщення і передачу (як у колі сім'ї, так і за її межами) значних цінностей та капіталів; в) акцент на суспільні фонди споживання, у зв'язку з чим одержання основних коштів сімейного бюджету здійснюється через державний розподіл, що викликає розвиток патерналістських тенденцій і залежність від держави; г) неможливість державного забезпечення навіть середнього рівня споживацьких запитів населення, в зв'язку з чим низький рівень споживання, і, в першу чергу, в побуті та в сім'ї, штучно підтримується, заохочується і тиражується; д) масове залучення жінок до суспільного виробництва, що викликало відрив жінки від сім'ї і перенесення центру ваги на суспільні засоби соціалізації дітей.

Ці соціально-економічні реалії не могли не знайти свого відбитку в праві. Відображені вони і в концепції «сімейне право — самостійна галузь права». Її основу становили такі положення: 1) майнові відносини в сім'ї відіграють порівняно з особистими відносинами другорядну та обслуговуючу роль; 2) відносини в сім'ї потребують однакового державного регламентування, винятку з загального правила, індивідуальне регулювання сімейних відносин не допускається, бо «немає такого положення й не може бути», щоб одні учасники сімейних відносин «могли мати більшу чи меншу різноманітність будь-яких прав, ніж інші»¹; 3) оскільки сімейні відносини становлять особливий інтерес для держави, їх правове регулювання та захист повинні здійснюватися за допомогою чітких імперативних приписів; 4) сімейне життя не є сферою автономного й приватного існування людини, у зв'язку з чим державні та громадські органи мають широко залучатися до вирішення внутрішньосімейних конфліктів і контролю за поведінкою людини в сім'ї; 5) сімейне виховання дітей може бути успішно замінено більш ефективним громадським вихованням, бо «громадський догляд за дітьми дає значно кращі наслідки, ніж приватний, індивідуальний, ненауковий і нерациональний догляд окремих «люблячих», але недосвічених у справі виховання батьків, які не мають тих сил, коштів, засобів та установ, що їх має суспільство»².

¹ *Ворожейкин Е. М.* Семейные правоотношения в СССР. — М., 1972. — С. 97.

² *Гойхбарг А. Г.* Брачное, семейное и опекуное право советской республики. — М., 1920. — С. 5.

Незважаючи на те, що в сімейно-правовій науці радянсько-го періоду концепція «сімейне право — самостійна галузь права» явно домінувала, але існувала й протилежна концепція, яка, по суті, продовжувала традиції дореволюційної цивілістичної школи (хоча навіть її прихильники навряд чи прагнули до проведення подібних аналогій). Відповідно до неї сімейне право розглядалося як підгалузь права цивільного. Основним аргументом такої концепції було те, що предмет правового регулювання сімейних відносин не виходить за межі відносин, котрі регулюються цивільним правом (майнові та особисті немайнові відносини), а основною рисою методу сімейного права (поряд с цивільним) є рівність сторін¹. У зв'язку з цим «сімейні відносини завжди складаються і існують як «горизонтальні» відносини; вони ніколи не набирають форми відносин «вертикальних»².

З цієї позиції іншого тлумачення набував і факт роздільної кодифікації цивільних та сімейно-правових норм. Причина розходження законодавчого нормування сімейних та цивільних відносин знаходилася у витоках цього розходження, тобто в часі прийняття перших нормативних актів, які регулювали сімейні відносини. В цьому плані цікавим уявляється висловлювання П. Люблінського, який писав, що «на відміну від законодавств інших країн, в яких норми, що відносяться до шлюбу, сім'ї та опіки, які зазвичай коротко іменуються сімейним правом, становлять частину Цивільного кодексу, в окремих республіках СРСР ми спостерігаємо відособлення цієї частини права в самостійні кодекси й закони. Історично це пояснюється тим, що розробка Цивільного кодексу відбулася значно пізніше (в 1922 р.), оскільки виникла потреба врегулювати цивільний обіг на ґрунті нової економічної політики, тоді як потреба в перебудові шлюбно-сімейних відносин з'явилась одразу після Жовтневої революції»³. Немає причин ігнорувати таке пояснення. Існує чимало фактів, які свідчать про вкрай негативне ставлення теоретиків марксизму до цивільного права в цілому (як юридичної бази буржу-

¹ *Вильнянский С. И.* Лекции по советскому гражданскому праву. — Харьков, 1958. — Ч. 1. — С. 14; *Иоффе О. С.* Советское гражданское право. — Л., 1965. — Ч. 1. — С. 177—178, 185—186.

² Советское семейное право / Под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. — К., 1982. — С. 18—19 и др.

³ Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Изд. 7. — Т. 41. — Ч. 3. — М., Б.г. — С. 110.

азного ладу) та до прагнення замінити цивільно-правові норми соціалістичною правосвідомістю та нормами господарського самоврядування. Відомо також, що післяреволюційні перетворення не були пов'язані з розвитком цивільного законодавства, в той час як сімейні відносини одразу стали предметом законодавчого нормування. Можна назвати низку прийнятих одразу після революції 1917 р. нормативних актів, що регулювали відносини в сім'ї¹. Симптоматичним є також той факт, що першими «кодексами Жовтня» були саме сімейні кодекси УРСР та РРФСР².

Стосовно подальшого законотворчого процесу, то він багато в чому зумовлювався досвідом першої кодифікації. Однак слід зазначити, що роздільна кодифікація сімейного і цивільного законодавства ніколи не розглядалася в науці як безспірно успішне законотворче рішення. В 30-х роках в наукових колах активно велася дискусія з цього питання і навіть були спроби змінити порядок розташування нормативного матеріалу, що склався на той час. Відомо, наприклад, що проект Цивільного кодексу СРСР, який розроблявся у той час і так і не був прийнятий, передбачав 7 розділів, один з яких включав норми, що регулюють сімейні відносини (розділ 6 — «Шлюб і сім'я»). Разом з тим таких змін зроблено не було і законотворчий процес 60-х років пропрямував уторованим шляхом: було прийнято Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб та сім'ю, а також кодекси окремих республік, що регулювали сімейні відносини.

Підсумовуючи зазначене можна сказати, що в 30-х роках сформувалася і пізніше стала домінуючою в науці загальна концепція, відповідно до якої сімейне право — це самостійна галузь права, що має свій власний предмет та метод правового регулю-

---

¹ Декрет «Про громадянський шлюб і про введення книг актів громадянського стану», прийнятий РНК УРСР 20.02.1919 р. // СУ УРСР. — 1919. — № 12. — Ст. 144; Декрет «Про організацію відділів записів актів громадянського стану», прийнятий РНК УРСР 20.02.1919 р. // СУ УРСР. — 1919. — № 17. — Ст. 143.; Декрет «Про розлучення», прийнятий РНК УРСР в 1919 р. // СУ УРСР. — 1919. — № 12. — Ст. 145.

² Кодекс законів УРСР «Про акти громадянського стану, шлюб і опіку» прийнятий РНК УРСР в липні 1919 р. // Известия Киевского Совета рабочих депутатов. — № 169. Цей нормативний акт не набрав чинності у зв'язку з воєнними діями в Україні. Кодекс законів РСФСР «Об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве», прийнятий ВЦВК РРФСР 22.10.1918 р. // СУ РСФСР. — 1918. — № 76–77. — С. 818.

вання, які не співпадають з предметом та методом регулювання цивільного права.

Сімейне право в системі права: сучасне бачення. Останні роки позначені відновленням інтересу до проблеми сімейного права в системі права. Це, без сумніву, пов'язано з величезними соціально-економічними змінами нового часу і переосмисленням багатьох теоретичних стереотипів. Загальні питання щодо суті права та його внутрішньої структури неминуче приводять до роздумів про правову природу сімейно-правових норм та їх «прописку» в системі права.

Певною мірою гострота дискусії сьогодні зменшилася у зв'язку з переглядом базових концепцій права. Відновлення поділу права на приватне та публічне стало не просто даниною моді, а природним і необхідним кроком розвитку української правової думки. **Публічне право** розглядається як сукупність норм, предметом регулювання яких є сфера публічних (державних) інтересів. Відносини, які тут виникають, базуються на принципах субординації. **Приватне право**, навпаки, являє собою сукупність норм, предметом регулювання яких є сфера приватних, індивідуальних інтересів особи¹. Такі відносини базуються на координації цілей та інтересів їх учасників, які у процесі взаємодії задовольняють у першу чергу свої приватні інтереси.

Здійснюваний в рамках генетичного підходу поділ права на приватне і публічне висвітлює те спільне, що поріднює галузі права, об'єднує їх в єдину групу. Так, Ч. Н. Азімов зазначає, що «принципи, які лежать в основі приватного права, слугують базою не тільки для цивільного права, але й для інших «цивілістичних галузей»². У зв'язку з цим цивільне і сімейне право як галузі, що базуються на єдиному диспозитивному методі правового регулювання та рівності сторін, належать до галузей приватного права. Таке твердження не викликає сьогодні заперечень³.

¹ Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Харків, 2002. — С. 263.

² Азімов Ч. Н. О соотношении частного и гражданского права // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. — Харків: Нац. юрид. акад. України, 1995. — Вип. 30. — С. 90.

³ Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю. С. Червоного. — К., 2003. — С. 21; *Ромовська З. В.* Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К., 2003. — С. 38; Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М., 1998. — Т. 1. — С. 9.

Однак питання про місце сімейного права в системі права в рамках його системно-структурного аналізу — **сімейне право як самостійна галузь права чи підгалузь права цивільного**, так і не було однозначно вирішено. Дуже гостро питання щодо місця сімейного права в системі права виникло у зв'язку з останньою кодифікацією цивільного та сімейного законодавства. Відомо, що спочатку в Україні розроблявся проект¹ окремого нормативного акта — Сімейного кодексу України. Такий підхід відповідав багаторічній традиції самостійної кодифікації сімейно-правових норм, яка панувала за радянських часів. Пізніше Сімейний кодекс практично в повному обсязі було включено до Цивільного кодексу як окрему главу (Книга 6 «Сімейне право»). Це дало змогу логічно пов'язати чимало інститутів сімейного права з іншими спорідненими інститутами цивільного права. З. В. Ромовська у цей час цілком слушно писала, що сімейні відносини, як і будь-які інші цивільні відносини, «є відносинами приватного життя особи, їх внутрішня, «генетична» спорідненість полягає у вільному волевиявленні їх учасників, юридичній їх рівності». І далі — «книга «Сімейне право» має зайняти у Цивільному кодексі України своє традиційне, зумовлене об'єктивним ходом людського життя місце»². На жаль, такий підхід не було втілено в життя. 10 лютого 2002 р. Верховною Радою України було прийнято окремий кодифікований акт, що регулює сімейні відносини, — Сімейний кодекс України. Слід зазначити, що ця обставина має істотне, але не вирішальне значення, бо в результаті головним є не місце розташування законодавчих норм (Цивільний кодекс чи окремий Сімейний кодекс), а та концепція сімейного права, яка формується в нашому суспільстві. Вирішення питання щодо місця сімейного права в системі права на сьогодні, в системі суспільних відносин, які зазнали кардинальних змін і продовжують трансформуватися, є непростим. Сумніви, як зазначається в літературі, завжди залишаються, протилежне свідчило би про теоретичну тлінність сімейно-правового буття³.

¹ Передмова до проекту Цивільного кодексу України // Українське право. — 1999. — № 1. — С. 27.

² Ромовська З. Сімейне право — перспективи розвитку // Основні напрями реформи цивільного права в Україні // Збірник статей та матеріалів. — К., 1997. — С. 120—121.

³ Тарусина Н. Н. Семейное право: Учеб. пособие. — М., 2001. — С. 7.

Треба підкреслити ще одну важливу методологічну обставину без якої неможливе подальше вирішення питання щодо концепції сімейного права. Аналізуючи позиції учених щодо цієї проблеми не можна їх розглядати формально у відриві від часу та обставин за яких вони були висловлені. Суспільства, держави та права радянських часів уже не існує. Поступово змінюються усі суспільні відносини і загальний порядок їх регулювання. Тому до цитування наукових праць, які були написані кілька десятиків років тому, треба підходити дуже виважено, а їх критику з височин сьогодення взагалі важко визнати коректною. Слід враховувати, що багато учених, які свого часу висловлювали свої погляди щодо місця сімейного права в системі права, більше не можуть нам відповісти, не можуть вони змінити чи підкорегувати свої висновки або, навпаки, підсилити їх новою аргументацією. Тому теорія питання має в першу чергу базуватися на новітніх дослідженнях у сфері цивільного та сімейного права. Проблема предмета та методу сімейного права має розглядатися з точки зору сучасного розвитку сімейних відносин в Україні та їх правової регламентації, виходячи із загальних тенденції розвитку суспільства та права.

На сьогодні є усі підстави для неупередженого осмислення питання щодо місця сімейного права в системі права, його виокремленості від цивільного права чи належності до нього. Відповідь має ґрунтуватися на всебічному аналізі природи сімейних відносин, сучасних способів і меж їх правового регулювання, а також загальнотеоретичних положень щодо сутності системи права. Відомо, що кожна самостійна галузь права характеризується своїм власним предметом та методом правового регулювання. Таким чином відносини, які регулюються такою галуззю, мають істотно відрізнитися від усіх інших відносин, а метод, за допомогою якого здійснюється їх регулювання, — являти собою унікальну композицію засобів та прийомів правового впливу. Чи притаманні ці ознаки сімейному праву? У сучасній вітчизняній науці єдиної позиції щодо цього питання не склалося. В літературі наводилися аргументи як на користь концепції «сімейне право — самостійна галузь права»¹, так і проти

---

¹ Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю. С. Червоного. — К., 2003. — С. 21; Червоный Ю. С. Понятие и особенности семейных правоотношений // Суспільство. Держава. Право. — Вип.1. Цивільне право. — Одеса, 2002. — С. 21; Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — К., 2002. — С. 13.

неї¹. Виходячи з аналізу предмета та методу правового регулювання сімейних відносин, з урахуванням загальних тенденцій сучасного розвитку права і законодавства, є підстави вважати, що **сімейне право становить підгалузь цивільного права, хоча в системі цивільного права воно характеризується певною уособленістю, яка обумовлюється особливостями відносин, які регулюються нормами сімейного права, та своєрідністю засобів їх правового регулювання**. Це твердження детальніше розглядатиметься при аналізі відносин, які становлять предмет сімейного права та методу їх правового регулювання.

§ 2. Предмет сімейного права

У праві предмет правового регулювання розглядається як сфера, на яку розповсюджується право². В суспільстві існує багато різноманітних відносин. Право впливає на ті з них, які за своєю природою можуть піддаватися нормативно-організаційному впливу і потребують правової регламентації³. Безпосереднім предметом правового регулювання виступає вольова поведінка учасників суспільних відносин через яку може бути здійснено стимулювання чи примус⁴. Відповідно до цього може бути визначено і предмет сімейного права. Сімейне право регулює певну сукупність суспільних відносин — сімейні відносини. Ці відносини характеризуються спільними ознаками, що дає підстави розглядати їх як цілісне утворення в загальній системі суспільних відносин. Важливо зазначити, що до сімейних належать різні за своєю природою відносини. Це відносини, які складаються між членами сім'ї, а також особами, які хоч і не є членами сім'ї в повному розумінні, але пов'язані між собою певними сімейни-

¹ Жилинкова І. В. Правовий режим имущества членов семьи. — Харьков, 2000. — С. 80; Сибільов М. М. До питання про договірні засади регулювання сімейних відносин // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. — Харків: Нац. юрид. акад. України, 2003. — Вип. 63. — С. 49; Шевченко Я. М. Проблеми нового сімейного кодексу України // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. — Харків: Нац. юрид. акад. України, 2003. — Вип. 63. — С. 4.

² Общая теория государства и права / Под. ред. проф. М. Н. Марченко. — М., 1998. — Т. 2. Теория права. — С. 234.

³ Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. — М., 1997. — С. 260.

⁴ Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999. — С. 376.

ми правами та обов'язками (наприклад відносини між батьком, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини і самою дитиною).

Предмет сімейного права становлять: а) відносини, які виникають у зв'язку зі шлюбом; б) особисті та майнові відносини між членами сім'ї; в) особисті та майнові відносини між іншими родичами; г) відносини, які виникають у зв'язку із влаштуванням дітей, які позбавлені батьківського піклування.

Норми сімейного права опосередковують відносини, пов'язані з виникненням та припиненням шлюбу, а також визнанням шлюбу недійсним. Ці відносини виникають у процесі створення сім'ї (реєстрація шлюбу) або, навпаки, її припинення (розірвання шлюбу). У зв'язку з тим, що ці відносини спрямовані на встановлення або припинення сімейних прав вони становлять предмет сімейно-правового регулювання. Сімейне законодавство містить норми, які встановлюють порядок та умови укладання шлюбу, порядок його реєстрації, правові наслідки заручин; умови та порядок припинення шлюбу, визнання його недійсним тощо.

До другої групи відносин, які становлять предмет сімейного права, належать майнові та особисті відносини між членами сім'ї — подружжям, батьками та дітьми. Право регулює відносини, які виникають між подружжям стосовно їх особистих прав (право на зміну прізвища при реєстрації шлюбу, право на спільне вирішення усіх питань життя сім'ї, виховання дітей тощо). Існує чимало різноманітних майнових відносин подружжя, які потребують правового врегулювання — це відносини стосовно спільного та роздільного майна подружжя, вчинення правочинів щодо нього, користування, розпорядження тощо. Предмет сімейного права становлять також різноманітні особисті та майнові відносини батьків і дітей. З урахуванням того, що неповнолітні діти потребують відповідної підтримки та захисту в першу чергу нормами сімейного права регулюються відносини батьків і дітей щодо надання останнім утримання. Необхідну правову регламентацію отримують також відносини батьків і дітей щодо належного їм майна та управління батьками майном неповнолітніх.

Особливої уваги та правового регламентування потребують відносини, які виникають в процесі влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. З урахуванням особливостей різних форм влаштування таких дітей формуються правові механізми, за допомогою яких створюються відповідні умови для

забезпечення прав та інтересів неповнолітніх, котрі за тих чи інших обставин не мають можливості проживати в сім'ї (усиновлення, патронат, дитячий будинок сімейного типу).

Правові норми регулюють особисті та майнові відносини між іншими членами сім'ї та родичами — відносини баби, діда, прабаби та прадіда з їх внуками та правнуками стосовно спілкування та захисту прав онуків. До предмета правового регулювання належать також відносини між іншими особами — братами, сестрами, мачухою, вітчимою та дітьми стосовно виховання та захисту дітей. Підлягають правовій регламентації і аліментні відносини певних членів сім'ї та родичів.

Сімейні відносини можуть виникати з приводу різних благ — окремих речей та майна в цілому, грошей, цінних паперів, благ, які належать членам сім'ї особисто тощо. У зв'язку з цим виділяють **особисті немайнові та майнові відносини членів сім'ї, які становлять предмет правового регулювання.**

До немайнових належать ті відносини членів сім'ї, які сприймають правове регулювання, піддаються правовому впливу. Так, правові норми визначають порядок встановлення або зміни прізвища дитини або одного з подружжя при реєстрації шлюбу, закріплюють особисті немайнові права учасників сімейних відносин — право на виховання, спілкування, захист тощо. Разом з тим основна кількість особистих відносин, які виникають в сім'ї та ґрунтуються на таких почуттях, як любов, дружба, відданість не становлять сферу правового регулювання і не включаються до предмета сімейного права. Майнові відносини виникають стосовно конкретного майна, його належності тим чи іншим учасникам сімейних відносин, порядку користування та розпорядження таким майном, вчинення правочинів щодо нього тощо.

Відносини, які регулюються нормами сімейного права, виникають між особами, які об'єктивно є рівними між собою. Це також стосується відносин за участю неповнолітніх або непрацездатних членів сім'ї та родичів. Подружжя, батьки та діти, усиновителі та усиновлювачі, інші члени сім'ї та родичі знаходяться між собою у рівному положенні і не підпорядковуються один одному. Кожен учасник сімейних відносин є не тільки рівною, але і автономною у майновому сенсі особою, зі своїми власними інтересами. Тому майно кожного з них не змішується з майном іншого і завжди може бути конкретно визначено. Це стосується і ситуацій, коли батьки, усиновлювачі та опікуни управляють

майном дитини. Така природа сімейних відносин обумовлює і характер їх правового регулювання.

Таким чином, *предмет сімейного права* становлять особисті немайнові та майнові відносини, які впливають зі шлюбу, споріднення, усиновлення, опіки та піклування, прийняття дитини в сім'ю для виховання та з інших підстав, які не заборонені законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства і базуються на рівності та майновій самостійності їх учасників.

§ 3. Метод сімейного права

Питання щодо сутності методу правового регулювання сімейних відносин у науці завжди було спірним і залежало від відповіді на питання стосовно місця сімейного права в системі права. Прибічники концепції «сімейне право — самостійна галузь права» відшукували в методі сімейного права особливості, що давали змогу відокремити його від методу регулювання відносин, які традиційно розглядалися як цивільно-правові. І, навпаки, учені, які підтримували концепцію «сімейне право — підгалузь цивільного права» підкреслювали ті ознаки методу сімейного права, які зближали його з методом права цивільного. Концепція, відповідно до якої сімейне право становить підгалузь цивільного права, як уже зазначалося, вбачається більш переконливою. Додаткових аргументів на свою користь вона набула за останній час, який без перебільшення можна визначити як час загальної зміни методу регулювання сімейних відносин.

Метод сімейного права — це сукупність засобів, прийомів, способів, за допомогою яких здійснюється юридичний вплив на вольову поведінку учасників сімейних відносин. Характер юридичного інструментарію, що застосовується в процесі регулювання, в першу чергу визначається характером самих відносин, що регулюються. Саме предмет правового регулювання обумовлює ступінь інтенсивності дії права, тобто широту охоплення правовим регулюванням, ступінь обов'язковості правових приписів, форми і засоби правового примусу, ступінь деталізації правових норм та напруженість правового впливу на суспільні відносини¹. Тому особливості сімейних відносин визначають сут-

¹ Алексеев С. С. Теория права. — М., 1995. — С. 214—215.

ність правових засобів, які застосовуються в процесі їх регулювання, особливості юридичного інструментарію, який «стягується» в єдиний регулюючий комплекс.

В праві виділяють два загальних методи правового регулювання: диспозитивний та імперативний. **Диспозитивний метод** базується на координації цілей та інтересів учасників суспільних відносин, коли вони самі вільні приймати рішення щодо участі в цих відносинах. При цьому суб'єкти права мають змогу відступати від описаних у правових нормах форм стосунків, встановлювати для себе основні та додаткові, тобто безпосередньо не передбачені юридичними приписами, права та обов'язки. **Імперативний метод** базується на відносинах субординації. Для нього характерним є переважання обов'язків, обмеження ініціативи суб'єктів правовідносин щодо зміни положень юридичних приписів, а серед юридичних фактів, що обумовлюють виникнення правових відносин, переважають акти одностороннього волевиявлення¹.

У сучасних умовах **метод регулювання сімейних відносин** може бути визначений як метод диспозитивний, оскільки він являє собою сукупність засобів, прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється юридичний вплив на відносини рівноправних суб'єктів, положення яких характеризуються взаємною координацією цілей та інтересів, що в процесі взаємодії задовольняють свої власні інтереси.

Зміст диспозитивного та імперативного методів в першу чергу утворюються з тих елементів правової матерії, які виражають **способи правового регулювання**. До них, зокрема, належать: дозвіл, заборона та позитивне зобов'язання. Ці способи правового регулювання пов'язані з суб'єктивними правами та здійснюються через них². Певне поєднання цих способів визначає загальну лінію правового регулювання сімейних відносин. Дозвіл, заборона та позитивне зобов'язування знаходять свій безпосередній вираз у відповідних регулятивних нормах об'єктивного права — уповноважувальних, заборонних та зобов'язувальних. Внаслідок їх дії в процесі правового регулювання, учасники сімейних відносин набувають суб'єктивних прав та обов'язків.

---

¹ Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Харків, 2002. — С. 409.

² Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. — М., 1981. — Т. 1. — С. 297.

У сімейному праві існує увесь спектр способів правового регулювання¹. В першу чергу треба відзначити ті з них, які визначають сферу дозволеної поведінки учасників сімейних відносин. **Дозволи** в сімейному праві можуть виражатися різними способами — прямо чи опосередковано. Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, визначивши умови, розмір та строки виплати аліментів (ст. 78 СК); батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини (ч. 1 ст. 151 СК); батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина (ч. 1 ст. 154 СК) тощо. Це зразки прямого дозволу, який наділяє учасників сімейних правовідносин певними правами без будь-яких застережень. Поряд з цим існують норми, що закріплюють адресовані членам сім'ї дозволи, але ці дозволи не мають прямого характеру бо обумовлюються певними застереженнями. Так, один з подружжя може набути право на майно, яке раніше належало другому з подружжя, але за умови, що це майно за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя (ст. 62 СК); батьки мають право управляти майном малолітньої дитини, але при цьому вони зобов'язані вислухати думку дитини щодо способів управління майном (ч. 1 ст. 177 СК) тощо.

Порівняно з дозволами, що мають широкий, загальний характер, **заборони** в сімейному праві, як правило, формулюються більш конкретно. Нерідко вони висловлені досить категорично. Наприклад, у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення, рідні брат і сестра, двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця (частини 1–3 ст. 26 СК); примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається (ч. 1 ст. 24 СК). Заборони можуть бути і більш опосередкованими, у зв'язку з чим вони нерідко пов'язуються з санкціями. Наприклад, мати або батько можуть бути позбавлені батьківських прав якщо вони ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини, жорстоко поведуться з нею тощо (ст. 164 СК). Таким чином, ця поведінка батьків щодо дитини є забороненою, хоча зазначена норма і не моделюється за принципом «не вправі», «не допускається» або «заборонено». Незважаючи на відсутність прямої вказівки, прихована в цій нормі заборона є очевидною.

¹ Нечаева А. М. Семья и закон. — М., 1980. — С. 77–78.

Для сімейного права характерним є те, що до випадків невиконання заборон, які встановлені сімейно-правовими нормами, застосовуються санкції, закріплені в цивільному законодавстві. Наприклад, якщо один з подружжя уклав договір, який потребує нотаріального посвідчення, без згоди другого з подружжя, яка також мала бути висловлена письмово і нотаріально засвідчена (ч. 3 ст. 65 СК), то такий договір є нікчемним за правилами ст. 220 ЦК України. Такий правочин не створює юридичних наслідків для сторін і кожна з них зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (ч. 1 ст. 216 ЦК України).

Для сімейного права характерна наявність багатьох норм, які містять **позитивні зобов'язування**. В першу чергу вони адресуються повнолітнім членам сім'ї та родичам — батькам, усиновлювачам, опікунам та піклувальникам. Позитивні зобов'язування як би спонукають учасників сімейних відносин до позитивних дій, стимулюють їхню правомірну поведінку. Так, батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК); опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти (ч. 1 ст. 249 СК); особи, у сім'ях яких виховувалася дитина, зобов'язані надавати їй матеріальну допомогу, якщо у неї немає батьків, баби, діда, повнолітніх братів та сестер, за умови, що ці особи можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 269 СК) тощо.

Метод сімейного права, як і будь-який інший метод правового регулювання, в першу чергу залежить від того, що саме — дозволи чи заборони та зобов'язання переважають у ньому, яке співвідношення, яка питома вага кожного з цих способів правового регулювання. Мабуть одним із головних аргументів на користь концепції «сімейне право — самостійна галузь права» було те, що в сімейному праві міститься чимало заборон та позитивних зобов'язувань, натомість дозволи мають обмежений характер. Останнім часом в цьому питанні з'явилися кардинальні зрушення. Визнання приватної власності, відміна багатьох заборон щодо об'єктів права власності, розширення сфери приватного права в цілому знайшли свій відбиток і в сфері регулювання сі-

мейних відносин. Новий Сімейний кодекс України закріпив цю тенденцію. В сімейному праві значно розширилася сфера дозволу, сфера вільного цілепокладання та власного вибору учасниками сімейних відносин своєї поведінки. Диспозитивні засади починають домінувати в сімейному праві, а можливість регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками визначена як одна із загальних засад сімейного права (ч. 2 ст. 7 СК). Все це наближує основні засади регулювання сімейних відносин до інших цивільних відносин.

Процес правового регулювання сімейних відносин починається з норм об'єктивного права, що закріплюють дозволи, заборони та позитивні зобов'язування, однак ними, як відомо, не вичерпується. Право як нормативний регулятор діє через **суб'єктивні права та обов'язки** учасників сімейних правовідносин. Належне учаснику сімейних відносин суб'єктивне право може розглядатися як сукупність двох спроможностей: 1) спроможності реалізації свого права власними діями (наприклад, подружжя здійснює права щодо володіння, користування та розпорядження своїм майном); 2) спроможності вимагати відповідної поведінки від іншої особи (батьки, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, мають право вимагати від повнолітніх дітей відповідного утримання). Крім того, кожен з учасників сімейних відносин має суб'єктивне право на захист свого права або інтересу у разі їх порушення.

У літературі відзначалися **особливості суб'єктивних прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин**. По-перше, вони є невідчужуваними бо тісно пов'язані з особистістю їх носіїв. Так, батько або матір дитини не вправі передати свої обов'язки щодо утримання дитини іншій особі. По-друге, вони, як правило, є відносними, бо виникають між конкретними особами — подружжям, батьками та дітьми, усиновителями і усиновлювачами тощо. По-третє, деякі відносні за своєю природою суб'єктивні права мають абсолютний характер захисту. Так, право батьків виховувати дитину має відносний характер бо виникає між чітко визначеними особами — батьком, матір'ю та дитиною. Разом з тим ці права в разі їх порушення мають абсолютний характер захисту бо будуть захищатися проти будь-якого порушника¹.

---

¹ Советское семейное право / Под ред. В. Ф. Маслова, А. А.Пушкина. — К., 1982. — С. 53.

По-четверте, певні права членів сім'ї можуть здійснюватися не їх носіями безпосередньо, а за допомогою інших осіб, які діють в його інтересах. Таким чином, здійснюється більшість майнових прав неповнолітніх та недієздатних осіб.

Слід зазначити, що ці особливості суб'єктивних прав та обов'язків не є притаманними виключно сімейним правовідносинам. Вони характерні і для інших цивільно-правових правовідносин. По-перше, невідчужуваний характер мають особисті немайнові права, які закріплені в Конституції та Цивільному кодексі України (право на життя, здоров'я, особисту недоторканність тощо), значна кількість прав, що виникають у відносинах інтелектуальної власності, права та обов'язки, які виникають у відносинах щодо відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю та деякі інші цивільні права. По-друге, в цивільному праві також виникають відносини, учасники яких — носії відповідних прав та обов'язків — є чітко визначеними. Наприклад, це відносини, які виникають внаслідок вчинення цивільного правопорушення (порушення права власності, завдання шкоди однією особою іншій тощо). По-третє, стосовно відносних прав, які мають абсолютний характер захисту. В цивільному праві чимало прав такого роду. Усі відносини спільної власності (як часткової, так і сумісної) мають загальну ознаку — вони, з одного боку, є відносними, бо виникають між конкретними суб'єктами — співвласниками, а з іншого — абсолютними, бо мають абсолютний характер захисту проти будь-якої особи, яка порушує або може порушити право спільної власності. Слід, до речі, зазначити, що коло відносин спільної сумісної власності останнім часом значно розширилося. Сталося це завдяки тому, що відповідно до ч. 2 ст. 368 ЦК України суб'єктами спільної сумісної власності можуть бути не тільки подружжя та члени сім'ї, як це було раніше, а будь-які особи, в тому числі держава та територіальні громади. По-четверте, в цивільному праві виникає чимало відносин, учасники яких не мають повного обсягу цивільної дієздатності, а тому здійснюють свої права через представників (відносини з опіки та піклування, деяких видів представництва). Все це дає підстави стверджувати, що суб'єктивні сімейні права та обов'язки хоч і мають у своїй сукупності певні особливості, все ж таки істотно нічим від інших цивільних прав та обов'язків не відрізняються і не мають таких особистих ознак, які б беззастережно давали змогу

виокремити їх в самостійну групу прав та обов'язків суб'єктів права.

Правове регулювання сімейних відносин здійснюється не тільки шляхом надання особам суб'єктивних сімейних прав та обов'язків. Значною мірою воно забезпечується застосуванням засобів примусу, а також самої можливості застосування правового примусу (превентивна дія норм). Указані способи правового впливу на сімейні відносини мають додатковий характер, бо вони спрямовані на забезпечення наданих суб'єктам прав, виконання їх обов'язків та дотримання заборон, тобто несуть правоохоронну функцію. Незважаючи на це, засоби примусу відіграють в процесі правового регулювання сімейних відносин важливе значення.

Примусові заходи стосовно учасників сімейних відносин у першу чергу розглядаються як міри захисту порушених сімейних прав, хоча допускається застосування і мір відповідальності¹. Наприклад, у процесі поділу майна подружжя частка одного з них може бути зменшена в зв'язку з його несумлінним поведінням у шлюбі (самовільне відчуження спільного майна подружжя, необгрунтоване відхилення від поповнення сімейного бюджету тощо); батьки несуть майнову відповідальність за заподіяння неповнолітньому майнової шкоди тощо. Однією з основних ознак сімейного права, яка слугувала підставою його виокремлення з права цивільного, вважалася відсутність в сімейному праві таких санкцій як сплата неустойки за невиконання зобов'язання, відшкодування матеріальної чи моральної шкоди. Вважалося, що такі засоби впливу на поведінку суб'єктів притаманні тільки цивільному праву. За рядянських часів це дійсно було так, бо логічно вписувалося в концепцію самостійності сімейного права та неможливості розповсюдження на сімейні відносини тих принципів, які притаманні цивільному праву. Останнім часом ситуація змінилася. Новий СК застосовує такі міри відповідальності за порушення сімейних прав, як відшкодування матеріальної чи моральної шкоди (статті 49, 50, 157, 158, 159, 162 СК). Вперше в сімейному законодавстві передбачене і стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів (ч. 1 ст. 196 СК). Це пояснюється тим, що без дійових заходів правового примуса правові дозволи та заборони, що адресовані учасникам сі-

¹ Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. — Львов, 1985.

мейних відносин, не були б забезпеченими повною мірою і їхнє дотримання та виконання залежали б лише від волі цих осіб.

Основними чинниками, які обумовлюють сутність методу сімейного права, є:

- 1) юридична рівність учасників сімейних відносин;
- 2) самотійний майновий статус їх учасників;
- 3) диспозитивний характер сімейно-правових норм;
- 4) специфіка розгляду конфліктів в сімейній сфері.

1. Першою і визначальною ознакою методу сімейного права є рівність учасників сімейних відносин. Ці відносини моделюються як такі, що виникають між юридично рівними сторонами, між якими не виникає стосунків влади та підкори. Юридична рівність характерна для усіх учасників, в тому числі недієздатних та неповнолітніх осіб. Батьки і діти, незалежно від їх віку, в юридичному сенсі знаходяться у рівному становищі. З урахуванням тієї обставини, що дитина потребує підвищеного захисту, батьки зобов'язані діяти в її інтересах. У разі порушення інтересів дитини з боку батьків, зловживання ними своїми батьківськими правами, застосовуються механізми державного захисту прав дитини. Будь-якого владного, а тим більш адміністративного підпорядкування дитини батькам не існує. Так само моделюються і відносини між іншими учасниками сімейних відносин — усиновителями та усиновлювачами, опікунами, піклувальниками, та особами, які знаходяться під опікою та піклуванням, повнолітніми дітьми та непрацездатними батьками тощо.

2. Сімейні стосунки передбачають спільність майнових інтересів їх учасників. Разом з тим у праві кожен учасник сімейних правовідносин розглядається як самотійна особа, з власними майновими правами та обов'язками. Ніхто з членів сім'ї та, перш за все, малолітні та непрацездатні її члени, не «поглинаються» іншою особою — батьками чи повнолітніми та дієздатними членами сім'ї. Сучасна концепція правовідносин в сімейній сфері базується на визнанні самотійності особистого та майнового статусу кожного з їх учасників.

3. У сімейному праві переважають диспозитивні норми, які надають учасникам сімейних відносин можливість самотійно визначати свої інтереси, вільно здійснювати свої права. Останнім часом на тлі загальних соціально-економічних зрушень в Україні, в праві здійснюється «перехід від одного типу регулювання до іншого», який, за словами П. М. Рабиновича, здатний

«відобразити реальні тенденції в розвитку свободи різних суб'єктів, у зміні меж їхнього убачання, можливості врахування їх інтересів, перерозподілу централізації і децентралізації»¹. Розширення диспозитивності в процесі регулювання сімейних відносин — найважливіша ознака розвитку сімейного права останніх років. Разом з тим у цій сфері існує і завжди залишатиметься певна кількість імперативних приписів. Це пов'язано з тим, що учасниками сімейних відносин є неповнолітні та непрацездатні особи, права та інтереси котрих потребують підвищеного захисту та забезпечення.

4. З урахуванням того, що учасники сімейних відносин є юридично рівними між собою, розгляд конфліктів, які виникають між ними, здійснюється незалежним органом — судом. З урахуванням особливостей сімейних відносин, участі в них широкого кола осіб, які не мають повної дієздатності, для розгляду конфліктів у сімейній сфері широко залучаються спеціальні незалежні органи — органи опіки та піклування. Захист сімейних прав здійснюють також інші юрисдикційні органи (прокурор, нотаріус).

§ 4. Основні засади (принципи) сімейного права

Основними засадами (принципами) сімейного права є ті провідні ідеї та положення, які визначають сутність сімейного права, стрижень, який поєднує окремі норми та інститути сімейного права в одне ціле. Провідні засади, як правило, знаходять своє безпосереднє закріплення у відповідних сімейно-правових нормах, реалізуються вони також в правозастосовній практиці та в процесі реалізації особами своїх сімейних прав та обов'язків. Визначення нових пріоритетів розвитку українського суспільства спричинило потребу у переосмисленні багатьох усталених постулатів сімейного права. Це знайшло свій відбиток і в переорієнтації основних засад сімейного права, способах та цілях правового регулювання сімейних відносин.

З урахуванням цього основними засадами (принципами) сучасного сімейного права є:

- державна охорона сім'ї, материнства, батьківства;
- рівність учасників сімейних відносин;

---

¹ Рабинович П. М. Методологические аспекты исследования системы права как основы системы законодательства // Сб. Проблемы совершенствования республиканского законодательства. — К., 1985. — Ч. 1. — С. 89.

- недопустимість державного чи будь-якого іншого втручання в сімейне життя;
- пріоритет сімейного виховання;
- регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками;
- пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацевдатних членів сім'ї.

Відповідно до ч. 3 ст. 51 Конституції України, ч. 1 ст. 5 СК України держава охороняє сім'ю, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Це головне загальне положення, яке стосується сім'ї і визначає її значення в суспільстві, ставлення до неї держави. Держава провадить стосовно сім'ї державну політику, яка є складовою соціальної політики України. Мета державної сімейної політики полягає в забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій та поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства. Основними принципами державної сімейної політики є: суверенітет і автономія сім'ї у прийнятті рішень щодо свого розвитку; диференційований підхід до надання державою гарантій соціального захисту сім'ї; паритетна рівновага та партнерство між жінками і чоловіками в усіх сферах життя; соціальне партнерство сім'ї та держави; пріоритетність інтересів кожної дитини незалежно від того, в якій сім'ї вона виховується та наступність поколінь¹.

Принцип рівності учасників сімейних відносин базується на положеннях ст. 21 Конституції України та частин 5 і 6 ст. 7 СК України відповідно до яких учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Дружина та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. Слід зазначити, що рівність прав учасників сімейних відносин не означає їх однаковості. Наприклад, в сімейному праві в деяких випадках враховуються біологічні, статеві особливості чоловіка та жінки. Так, чоловік не має деяких прав, які за своєю

¹ Концепція державної сімейної політики. Затв. постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 р. // ВВР України. — 1999. — № 46—47. — Ст. 404.

природою можуть належати тільки жінці і, навпаки, жінка не набуває прав, які належатимуть чоловікові. Наприклад, дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності, а також до досягнення дитиною, яка проживає з матір'ю, трьох років (ст. 84 СК). Разом з тим врахування біологічних особливостей чоловіка та жінки не надає переваг тій чи іншій особі в сімейних відносинах, а тим більше не підпорядковує їх одне одному. Істотні особливості мають також відносини між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, опікунами та підопічними особами. У психічному, соціальному, економічному сенсі ці особи не є рівними. Важко, наприклад, порівняти трирічну дитину та її батька або матір, які є повністю дієздатними та дорослими особами. Разом з тим в юридичному сенсі ці особи визнаються рівними, бо в їх відносинах відсутніми є засади влади і підпорядкування.

Принцип недопустимості державного чи будь-якого іншого втручання в сімейне життя закріплено в ст. 32 Конституції України, ст. 301 ЦК, ч. 5 ст. 5, ч. 4 ст. 7 СК України. Цей принцип є новим для вітчизняного сімейного права. За радянських часів протягом десятиліть держава не визнавала сім'ю сферою приватного існування людини і вважала за необхідне проводити політику активного формування сімейних відносин, втручання в сімейні стосунки. Така політика проводилася за допомогою різних соціальних, в тому числі і правових механізмів. Останнім часом в Україні в цілому послідовно проводиться кілька основних ідей, які спрямовані на втілення в життя світових стандартів ставлення до людини, до її прав та свобод і які віддзеркалюють ті поступові зміни, що відбуваються в нашому суспільстві після визнання Україною незалежності. Це безпосередньо стосується розширення сфери приватного життя людини. Відповідно до ч. 4 ст. 7, ч. 5 ст. 5 СК регулювання сімейних відносин провадиться з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимість свавільного втручання у сімейне життя. Ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України.

Важливим сучасним принципом сімейного права є закріплений в законодавстві **пріоритет сімейного виховання дитини** (ч. 3 ст. 5 СК). Відомо, що основою соціальної політики радянської держави було, навпаки, суспільне виховання дітей. Саме

суспільство за допомогою різноманітних заходів виховання мало формувати свідомість дитини. Сім'я розглядалася як осередок, який міг провокувати розвиток не громадських, а індивідуалістських рис характеру особи. Такий підхід залишився в минулому. Підтримка сім'ї у новому контексті означає розширення приватної сфери життя дитини, посилення впливу батьків на формування її свідомості. У ст. 8 Конвенції про права дитини зазначено, що держави-сторони зобов'язані поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання¹. Саме в сім'ї дитина починає формуватися як особистість, в сім'ї вона набуває перші навички соціального спілкування, визначається як особа, яка має певні культурні, мовні, релігійні переконання, що виділяють її серед інших людей та перетворюють у особистість. Цим пояснюється і та обставина, що дитина, яка за тих чи інших причин була позбавлена батьківського піклування, в першу чергу, має бути влаштована в сім'ю (усиновлення, опіка та піклування, патронат) і лише у разі, якщо надати їй умов сімейного виховання неможливо, вона може бути влаштована в державний дитячий заклад або заклад охорони здоров'я.

Регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками є ще однією з принципово нових засад сучасного сімейного права (ч. 2 ст. 7 СК). За радянських часів регулювання відносин в сім'ї здійснювалося за допомогою прямих імперативних приписів, а можливість втілення засад самоорганізації та саморегулювання в сімейній сфері не визнавалася. Вважалося, що договори між членами сім'ї не укладаються. Саме це слугувало важливою підставою концепції щодо самостійності сімейного права, його відмінності від права цивільного, в якому договір посідає значне місце. На сьогодні змінилися основні принципи регулювання сімейних відносин, у зв'язку з цим правила, встановлені імперативними нормами, поступаються місцем диспозитивному регулюванню. Саме тому договір у сімейному праві набуває нового значення. Окрім шлюбного договору подружжя може укладати договори щодо умов і порядку надання утримання одне одному (ст. 78 СК) або припинення права на утримання

---

¹ Конвенція про права дитини. Ратифікована постановою ВР УРСР від 27.02.1991 р.

(ст. 89 СК). Батьки можуть укласти договір щодо здійснення ними батьківських прав та виконання обов'язків (ч. 4 ст. 157 СК); визначення місця проживання дитини у разі розірвання шлюбу, порядку участі у забезпеченні умов життя дитини того з батьків, хто буде проживати окремо (ч. 1 ст. 109 СК) тощо.

1. Одним з основних принципів сімейного права є **пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї**. Законодавство містить низку заходів щодо підвищеного захисту прав та інтересів дитини. Такий захист здійснюється батьками дитини (ст. 154 СК), іншими родичами — бабою, дідом, сестрою, братом, мачухою, вітчимою (статті 258, 262 СК) або іншими особами, які нею опікуються — опікуном, патронатним вихователем (статті 249, 255 СК). Особа, яка досягла 14 років має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ч. 1 ст. 18 СК). Учасниками сімейних відносин, які потребують певної підтримки та допомоги, окрім неповнолітніх, є також непрацездатні особи (інваліди I, II та III групи, особи пенсійного віку). СК України передбачає пріоритетний захист непрацездатних членів сім'ї і містить спеціальні юридичні механізми, які дозволяють це зробити найповніше. Відповідно до СК України, повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги (ч. 1 ст. 202 СК); вони мають право звертатися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень (ст. 172 СК); той з подружжя, який є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, має право на утримання від іншого з подружжя (ст. 75 СК) тощо. Якщо права та інтереси непрацездатних членів сім'ї не забезпечуються зобов'язаними особами, вони можуть бути примушені до цього за допомогою спеціальних правових засобів.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яке місце займає сімейне право в системі права?
2. Які відносини складають предмет сімейного права?
3. Які чинники обумовлюють сутність методу сімейного права?
4. В чому полягають основні засади (принципи) сучасного сімейного права України.
5. Що розуміється під поняттям «договірне регулювання сімейних відносин»?

Глава 2

СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

---

§ 1. Загальні положення¹

Відповідно до ст. 7 СК сімейне законодавство включає в себе Сімейний кодекс України та інші нормативно-правові акти. Зведення сімейного законодавства виключно до СК і інших нормативно-правових актів не можна вважати новим для українського законодавства, бо традиційно терміном «сімейне законодавство» охоплювалася вся сукупність нормативних актів, які містили норми сімейного права. Між тим, в самому СК вказується і на інші джерела, які складають сімейне законодавство, які аж ніяк не можна віднести до нормативно-правових актів. Так, ст. 9 СК передбачає можливість врегулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) сторін, а ст. 11 СК допускає врахування звичаїв при врегулюванні сімейних відносин, якщо вони не суперечать СК, іншим законам та моральним засадам суспільства. Звідси і договір, і певні звичаї теж слід відносити до джерел сімейного права. Ст. 13 СК визнає частиною національного сімейного законодавства України міжнародні договори, що регулюють сімейні відносини, згоду на обов'язковість яких дано Верховною Радою України.

Ряд норм сімейного права міститься в Цивільному кодексі України (далі — ЦК). Так, відповідно до ч. 3 ст. 368 ЦК України майно, набуте подружжям за час шлюбу, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено договором або законом. До того ж ст. 8 СК України допускає субсидіарне застосування відповідних норм ЦК України².

---

¹ Питання стосовно історії сімейного законодавства див.: *Победоносцев К. П.* Курс гражданского права: В 3 т. / Под ред. В. А. Томсинова. — М.: Изд-во «Зерцало», 2003. — Т. 2. — С. 1–237; *Маслов В. Ф., Подопрігора З. А., Пушкин А. А.* Действующее законодательство о браке и семье. — Харьков: Вища школа, 1974; *Сімейне право: Навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів.* — К.: Вентурі, 1997. — С. 17–33; *Антокольская М. В.* Семейное право: Учебник. — Изд. 2-е перераб. и доп. — М.: Юрист, 2002. — С. 46–80; *Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука.* — К.: Істина, 2002. — С. 17–29.

² На співвідношенні СК України і ЦК України ми зупинимося окремо.

Але, безумовно, слід погодитися з тими правниками, які вважають, що в ст. 7 СК України є певна неточність, бо в першу чергу сімейні відносини регулюються Конституцією України, норми якої є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції)¹.

§ 2. Конституція України в системі джерел сімейно-правових норм

Конституція має вищу юридичну силу, а всі закони, включаючи і СК України, інші нормативно-правові акти, приймаються на її основі та мають їй відповідати. Виходячи з цього, якщо будь-який нормативний акт суперечить Конституції України, він не тільки має бути відміненим Конституційним судом, але й взагалі не може застосовуватися.

Конституція містить ряд норм, які визначають зміст сімейного законодавства. Такі норми знаходяться в розділі II Конституції, наприклад, ч. 3 ст. 24 забезпечує жінкам та чоловікам рівні права, гарантує створення жінкам умов для можливості поєднання роботи з материнством тощо.

Особливо важливе значення мають положення статей 51 і 52 Конституції, які встановлюють основні принципи регулювання сімейних відносин, які знаходять своє втілення в нормах СК України та інших нормативно-правових актів. Відповідно до ст. 51 Конституції сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка, тобто не може бути ніякого примусу щодо взяття шлюбу. Незгода батьків, опікунів не має значення у разі взяття шлюбу, укладення шлюбу — це справа тих, хто його бере для створення сім'ї, а тому вирішальним є їх бажання. Ця стаття також встановлює, що кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї, батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Відповідно до ст. 52 Конституції діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Таким чином, відтворюється загальне правило, за яким взаємні права та обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дітей, засвідченому у встановленому зако-

---

¹ Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю. С. Червоного. — К.: Истина, 2003. — С. 18.

ном порядку. Законом закріплено дві рівнозначні за своєю правовою силою підстави виникнення батьківських правовідносин. Якщо батьки дитини перебувають у зареєстрованому шлюбі, то її походження визначається на підставі запису про шлюб батьків. Наявність зареєстрованого шлюбу є, передусім, підставою для презумпції (припущення) батьківства чоловіка матері дитини. Тобто жінка, яка перебуває у шлюбі на час зачаття чи народження дитини, звільняється від обов'язку доводити походження дитини від свого чоловіка і може записати його батьком дитини незалежно від волі останнього. Припущення батьківства дає право і чоловікові зареєструвати себе батьком дитини, народженої у шлюбі, без згоди матері. Походження дитини від батьків, які не перебувають між собою у шлюбі, встановлюється шляхом подачі спільної заяви батьком і матір'ю дитини в державні органи реєстрації актів цивільного стану (далі — РАЦС). За відсутності спільної заяви батьківство може бути встановлено у судовому порядку.

Стаття 52 Конституції встановлює також, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. За жорстоке поводження з дітьми батьки можуть бути позбавлені батьківських прав.

Частина 3 ст. 52 покладає на державу обов'язок по утриманню та вихованню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Держава заохочує та підтримує благодійницьку діяльність щодо таких дітей.

§ 3. Сімейний кодекс України — основне джерело сімейного законодавства України¹

СК України складається з семи розділів, які на сьогодні містять 287 статей. Структура його порівняно з Кодексом законів про шлюб та сім'ю, який було прийнято ще 20 червня 1969 р. (далі — КЗпШС)², зазнала істотних змін.

По-перше, такі розділи як «Акти цивільного стану» (розділ V) (раніше назва була дещо іншою — акти громадянського

---

¹ Про історію створення і прийняття нового СК України див. гл. 1 цього підручника.

² Відомості Верховної Ради УРСР. — 1969. — Додаток до № 26. — Ст. 204.

стану) та «Опіка та піклування» (розділ IV) вилучено з нього. Більшість норм про опіку та піклування міститься тепер в ЦК України (глава 6), хоч окремі норми, наприклад, ті, що регулюють опіку та піклування над дітьми як одну з форм влаштування дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування, залишено в СК (статті 243–251). Реєстрація актів цивільного стану відбувається на підставі Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні 2000 р.¹

З нового СК України вилучена глава 3 «Позовна давність», хоча залишилися стаття «Застосування позовної давності до вимог, що впливають із сімейних відносин» (ст. 20) і введена стаття «Обчислення строків, встановлених у цьому кодексі» (ст. 12), відповідно до якої ці строки обчислюються відповідно до ЦК України.

По-друге, в кодексі з'явилися нові глави, наприклад, такі як глава 10 «Шлюбний договір» (статті 92–103), глава 20 «Патронат над дітьми» (статті 252–256), а на сьогодні вже глави 20-1 «Приймона сім'я» (статті 256¹–256⁴), 20-2 «Дитячий будинок сімейного типу» (статті 256⁵–256⁸)².

Розділ 1. «Загальні положення» містить 2 глави — **«Сім'я. Регулювання сімейних відносин»** (статті 1–13) і **«Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків. Захист сімейних прав та інтересів»** (статті 14–20). В СК України вперше дається законодавче визначення ознак сім'ї: це спільне проживання осіб, пов'язаність їх спільним побутом, наявність взаємних прав та обов'язків. До підстав створення сім'ї законодавець відніс шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші підстави, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 3 СК).

До новел у цьому розділі слід віднести, наприклад, встановлення обов'язку батьків неповнолітніх надавати допомогу у здійсненні останніми батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків (ст. 16 СК); надання дитині, якій виповнилося чо-

¹ Затверджені Наказом Міністра юстиції України 18.10.2000 р. (на сьогодні діють в редакції від 22.11.2007 р. // Юридичний Вісник України. — 2007. — № 50. — 15–21 грудня.

² Закон України від 23.02.2006 р. «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 33. — Ст. 277.

тинадцять років, цивільної процесуальної дієздатності, тобто права на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права та інтересу (ч. 1 ст. 18 СК); можливість відшкодування матеріальної шкоди (збитків) та моральної шкоди тим, хто порушив сімейні права особи у випадках, передбачених СК або договором (ч. 2 ст. 18 СК).

Розділ П. «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» містить 9 глав — **«Загальні положення»** (статті 21–26), **«Державна реєстрація шлюбу»** (статті 27–37), **«Недійсність шлюбу»** (статті 38–48), **«Особисті немайнові права та обов'язки подружжя»** (статті 49–56), **«Право особистої приватної власності дружини та чоловіка»** (статті 57–59), **«Право спільної сумісної власності подружжя»** (статті 60–74), **«Права та обов'язки подружжя по утриманню»** (статті 75–91), **«Шлюбний договір»** (статті 92–103), **«Припинення шлюбу»** (статті 104–116, 118–120). У цьому розділі вперше на законодавчому рівні дається поняття шлюбу, яке до цього часу давалося тільки в навчальній та науковій літературі. Шлюб — це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі РАЦС (ст. 21)¹. Підхід законодавця залишився незмінним з цього питання, породжує правові наслідки лише шлюб, зареєстрований у встановленому законом порядку. У зв'язку з цим викликає подив ст. 74 СК, яка поширила на майно, набуте жінкою та чоловіком, що проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі², правовий режим, що виникає на майно у подружжя, а саме право спільної сумісної власності. Таким чином, фактичним шлюбним відносинам надано значення юридичного факту, який слугує підставою для поширення на них сімейно-правового регулювання, що ввійшло в протиріччя до ч. 2 ст. 21 СК України відповідно до якої проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

¹ Традиційно в літературі шлюб так і розглядався, як вільний, рівний і довічний союз жінки та чоловіка, що укладався відповідно до порядку і умов, встановлених законом, створював сім'ю і породжував між подружжям взаємні особисті та майнові права і обов'язки (Матвеев Г. К. Семейное право. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 44–45; Советское семейное право / Под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. — К., 1981. — С. 64 тощо.

² До цієї статті внесені зміни Законом України від 23.02.2006 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 33. — Ст. 277.

Винятки з цього правила законодавець не встановив. Вважаємо, що слід погодитися з тими правниками, які підкреслюють, що фактичні шлюбні відносини — це відносини, що стосуються тільки особистого життя людини, вони залежать від волі людини і від того, як вона їх будує, тому втручання держави за встановленим нею правовим регулюванням відносин за типом сім'ї тут недоречні та необґрунтовані. Так звані фактичні шлюбні відносини — це відносини окремих людей, що ґрунтуються на підставах, які вони самі для себе встановлюють і погоджують, отже, правове регулювання їхніх особистих, майнових і житлових прав має відбуватися на підставах загального цивільного регулювання¹.

У СК України розширено коло осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою. Це стосується двоюрідних братів та сестер, рідних тіток, дядьків та племінників, племінниць. Між тим, за рішенням суду може бути надано право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним (ст. 26).

Розширено в СК України також коло обставин, які дають можливість у судовому порядку визнати шлюб недійсним. Так, приховування відомостей щодо стану здоров'я одним з наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного чи психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним (ч. 5 ст. 30 СК). Легалізовано представництво за подачі заяви про реєстрацію шлюбу. Якщо жінка і (або) чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до державних органів РАЦС, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники. Повноваження представника мають бути нотаріально засвідчені (ст. 28 СК). Між тим, залишилася незмінною норма відповідно до якої реєстрація шлюбу через представника неможлива (ст. 34 СК). Причому шлюб, зареєстрований за відсутності нареченої і (або) нареченого вважається неукладеним, що тягне анулювання запису про такий шлюб у державному органі РАЦС (ст. 48 СК). Розширено можливість для взяття шлюбу. Так, місцем взяття шлюбу може бути не лише місце проживання однієї з осіб, що одружується, а

---

¹ Шевченко Я. М. Проблеми правового регулювання сімейних відносин. Кодифікація приватного (цивільного) права України. — С. 272.

за заявою наречених це може бути й інше місце (наприклад, місце надання стаціонарної медичної допомоги) (ст. 33 СК). Вперше введена норма, яка закріпила одну із правових презумпцій — презумпцію правозгідності (дійсності) шлюбу (ст. 37) і таке інше.

Розділ III. «Права та обов'язки матері, батька і дитини» містять 6 глав — **«Визначення походження дитини»** (статті 121—140), **«Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей»** (статті 141—172), **«Права батьків і дітей на майно»** (статті 173—179), **«Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання»** (статті 180—197), **«Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина та його виконання»** (статті 198—201), **«Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання»** (статті 202—206). До новел цього розділу слід віднести таке: визначається походження дитини від батька у разі реєстрації повторного шлюбу з її матір'ю (ст. 124 СК); при визнанні батьківства за рішенням суду, тобто у випадку народження дитини в незареєстрованому шлюбі, на відміну від ст. 53 КЗпШС законодавець не встановлює якісь конкретні підстави встановлення батьківства. Частина 2 ст. 128 СК закріплює новелу, за якою підставою для визнання батьківства можуть бути будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи; СК України передбачив можливість встановлення не лише батьківства, але й материнства (ст. 131 СК), а також встановлення факту материнства за рішенням суду (ст. 132 СК); СК, передбачивши можливість оспорування батьківства особою, яка записана батьком дитини, не пов'язує її зі смертю матері або позбавленням її батьківських прав (ст. 136); стаття 143 СК України вперше на законодавчому рівні закріпила обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я.

До новел слід віднести норму, яка вирішує долю доходу від майна дитини (ст. 178 СК) відповідно до якої дохід, отриманий від використання майна малолітньої дитини (орендна плата за будинок, що належить дитині на праві власності, дивіденди, відсотки за користування банківським вкладом і таке інше), батьки мають право використовувати не тільки для задоволення потреб самої дитини, а також на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї. Неповнолітня дити-

на розпоряджається доходом від свого майна. Вперше на законодавчому рівні врегульовано питання стосовно власності на аліменти, які один з батьків одержує на дитину. Відповідно до ст. 179 СК України ці аліменти є власністю того з батьків, на ім'я якого вони виплачуються і тільки в разі смерті останнього аліменти переходять до власності дитини. Важко погодитися з таким вирішенням питання¹. Аліменти — кошти особливого призначення, вони повинні передаватися у власність дитини, а батько (матір) мали б право на розпорядження ними, як і будь-яким майном (ст. 177 СК). Цілком обґрунтоване і введення ст. 190 СК, яка вперше на законодавчому рівні вирішує питання припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно. СК України вводить і норми про обов'язковість батьків утримувати повнолітніх дітей, які продовжують навчання до досягнення останніми двадцяти трьох років за умови, якщо батьки спроможні надавати матеріальну допомогу (ст. 199).

СК розширив коло осіб, які повинні піклуватися про непрацездатних, немічних батьків, вказавши на те, що таке зобов'язання покладається і на дітей, які не досягли віку 18 років (ст. 172).

Розділ IV. «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»² містить 5 глав «Усиновлення» (статті 207—242), «Опіка та піклування над дітьми» (статті 243—251), «Патронат над дітьми» (статті 252—256), «Прийомна сім'я» (статті 256¹—256⁴), «Дитячий будинок сімейного типу» (статті 256⁵—256⁸). Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайвищих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що забезпечується передачею її на виховання, усиновлення або за необхідності направлення до відповідних установ по догляду за дітьми. СК встановлює умови, порядок та правові наслідки усиновлення, визнання його недійсним, скасування, а також позбавлення усиновлювача батьківських прав. До новел СК слід віднести встановлення

¹ Така точка зору висловлюється в літературі. Научно-практический Комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю. С. Червоного. — С. 292

² Назва Розділу в редакції Закону від 23.02.2006 р.

можливості за виняткових обставин усиновити повнолітню особу (ст. 208 СК); встановлення різниці у віку усиновлювача і усиновленого. Так, усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років, а у разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Деяко по-іншому вирішується доля рідних братів і сестер. Так, якщо на облік для можливого усиновлення перебувають рідні брати та сестри, вони не можуть бути роз'єднані за їх усиновлення, за виключенням обставин, що мають істотне значення (наприклад, один з братів має фізичну ваду). Згоду на це обов'язково дає орган опіки та піклування. Причому, якщо усиновлення для дитини не є таємним, брат та сестра мають право знати про нове місце її проживання (ст. 210 СК). Встановлена нова підстава припинення усиновлення — позбавлення усиновлювача батьківських прав (ст. 242).

Законодавець виходить з того, що опіка та піклування — цивільно-правовий інститут і залишає в СК лише норми про опіку і піклування над дітьми як правову форму влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

В сімейному законодавстві відновлено інститут патронату за яким патронатний вихователь виконує свої договірні відносини, а саме забезпечує дитину житлом, одягом, харчуванням, створює їй належні умови для навчання, фізичного та духовного розвитку, захищає дитину, її права та інтереси на оплатних засадах (статті 255, 254 СК).

Окрім цього, СК України передбачив на сьогодні такі форми прийняття дітей на виховання, як розміщення їх у прийомній сім'ї або у будинках сімейного типу.

Розділ V. «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» містять 2 глави **«Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів»** (статті 257–264), **«Обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів»** (статті 265–274). СК розширив коло осіб, які віднесено до «інших» членів сім'ї та родичів (прабаба, прадід), а також сферу відносин за їх участю за рахунок врегулювання особистих немайнових відносин (право на виховання онуків та правнуків бабою та дідом, прабабою та прадідом; право на захист онуків; права братів та сестер на спілкування тощо).

Розділ VI. «Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства» (статті 282–287)¹, норми якого встановлюють усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, усиновлення дитини, яка є іноземцем і проживає в Україні, усиновлення в Україні іноземцем дитини, яка є іноземцем або особою без громадянства, а також встановлюють нагляд за дотриманням прав дітей, які усиновлені іноземцями.

Розділ VII. «Прикінцеві положення» встановлює термін набрання СК України чинності та правові наслідки цього.

§ 4. Закони та інші нормативно-правові акти як джерела сімейного законодавства

Для регулювання сімейних відносин велике значення має Конвенція державної сімейної політики, схвалена Постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 р.²; Закони України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р.³, «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. (в редакції від 22 квітня 2001 р.)⁴, «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.⁵; Указ Президента України від 4 серпня 2000 р. «Про соціально-економічну підтримку становлення та розвитку студентської сім'ї»⁶; Положення про прийомну сім'ю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р.⁷, Положення про дитячий будинок сімейного типу, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р.⁸ тощо. Окремі положення зазначених нормативно-правових актів знаходять своє втілення в нормах СК України.

¹ Назва Розділу «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні» змінена за Законом України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 32. — Ст. 422.

² Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 46–47. — Ст. 404.

³ Там само. — Ст. 70.

⁴ Там само. — Ст. 102.

⁵ Там само. — Ст. 142.

⁶ Офіційний Вісник України. — 2002. — № 18. — Ст. 926.

⁷ Там само. — 2000. — № 32.

⁸ Там само. — 2002. — № 18. — Ст. 925.

§ 5. Цивільний кодекс України в системі сімейного законодавства

Питання співвідношення цивільного та сімейного права вже давно входить до кола дискусійних проблем¹. При цьому слід погодитися з тим, що ця проблема ніколи не була і не може бути тільки теоретичною, бо від визнання або невизнання існування сімейного права як окремої галузі права залежить питання про можливість або неможливість застосування до сімейних відносин цивільно-правових норм². Наявність кодифікованого законодавства, в даному випадку — СК, не знімає цього питання, бо є окремі підгалузі цивільного права, норми яких зібрані в кодекси, виходячи з міркувань законодавчої техніки³, зокрема, Житловий кодекс, Повітряний кодекс, Кодекс торгового мореплавства тощо.

Стаття 8 СК України закріпила правило, відповідно до якого, якщо майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами, не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються відповідними нормами ЦК України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Частина 1 ст. 8 ЦК теж містить норму відповідно до якої положення його застосовуються і до врегулювання сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Стаття 20 СК встановлює загальне правило відповідно до вимог якого, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується, крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 72, ч. 2 ст. 129, ч. 3 ст. 138, ч. 3 ст. 139. Причому у цих випадках позовна давність застосовується судом відповідно до ЦК України, якщо інше не передбачено СК. Таким чином створюється можливість для субси-

¹ *Мейер Д. И.* Русское гражданское право: В 2 ч. По 8-му изд. испр. и дополн. 1902. — Изд. 2-е, испр. — М.: Статут, 2000. — С. 40—41; *Агарков М. М.* Предмет и система советского гражданского права. Избранные труды по гражданскому праву: В 2 т. — М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. — Т. II. — С. 297 тощо. Прибічниками самостійності цієї галузі права свого часу виступали такі відомі правники як *І. Г. Оршанський, О. Боровіковський, А. І. Загоровський, П. Стучка, Д. М. Генкін, С. М. Братусь, А. І. Пергемент, Є. М. Ворожейкін, В. О. Рясняцев*. З сучасних правників цю позицію відстоює *О. М. Нечаева, В. С. Гопанчук*. Протилежну точку зору відстоювали *Г. Ф. Шершеневич, О. С. Йоффе*, а в сучасних умовах — *М. В. Антокольська*.

² *Антокольська М. В.* Семейное право. — М.: Юрист, 1996. — С. 42.

³ Там само. — С. 45.

діарного застосування цивільного законодавства до сімейних відносин. Це новий підхід¹, бо відповідно до ч. 2 ст. 2 ЦК УРСР сімейні відносини регулювалися лише сімейним законодавством, а це означало, що цивільне законодавство могло застосовуватися до сімейних відносин лише у випадках, прямо передбачених у законі. Підхід, запропонований законодавцем у новому СК, знімає ці питання і до таких сімейно-майнових інститутів, як право спільної сумісної власності подружжя, права батьків та дітей на майно тощо, а вони є змішаними інститутами², можуть застосовуватися норми цивільного права. Між тим, таке застосування можливо лише до майнових відносин членів сім'ї та родичів. Що стосується особистих немайнових відносин членів сім'ї, то застосувати до їх врегулювання норми ЦК України неможливо.

До речі, новий СК містить спеціальну ст. 10 «Застосування аналогії закону та аналогії права», яка встановлює, що якщо певні сімейні відносини не врегульовані цим Кодексом або домовленістю (договором) сторін, до них застосовуються норми цього Кодексу, які регулюють подібні відносини (аналогія закону). Таким чином, прогалина в законі може бути заповнена у конкретних правовідносинах договірним регулюванням, а якщо учасники сімейних правовідносин цього не зроблять, то буде застосована відповідна норма СК до регулювання інших подібних відносин. Якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються відповідно до загальних засад сімейного законодавства (аналогія права), тобто тих засад, які сформульовані в ст. 7 СК України.

§ 6. Договір як джерело сімейно-правових норм

Результатом сучасної реформи сімейного законодавства України є збільшення диспозитивних норм, які надають можливість учасникам сімейних відносин самостійно визначати зміст своїх правовідносин за допомогою шлюбних, аліментних або інших договорів. Визнається, що імперативно-дозвільний метод ре-

¹ До речі, вперше подібний підхід було застосовано в Основах цивільного законодавства 1991 р. в п. 3 ст. 1 яких вказувалося, що до сімейних правовідносин цивільне законодавство застосовується у випадках, якщо ці відносини не регулюються сімейним законодавством.

² *Азарков М. М.* Предмет и система советского гражданского права. — С. 298.

гулювання сімейних відносин поступився диспозитивному регулюванню, а це зайвий раз підкреслило, за словами М. В. Антокольської, зближення сімейного та цивільного права¹. Вважаємо, що з цим погодитися можна тільки частково: дійсно спостерігається збільшення диспозитивних норм у сучасному сімейному праві, але це не ознака процесу зближення сімейного та цивільного права, а ознака, яка характерна для галузей приватного права: цивільне право має свій інструмент диспозитивного методу регулювання — цивільно-правовий договір, сімейне право — сімейний договір² (деякі з правників називають його подружнім договором³), трудове право — трудовим договором.

Можливість регулювання сімейних відносин за допомогою договору передбачалася ще в чинному КЗпШС, статтею 27¹ (відповідне доповнення з'явилося в Кодексі у 1992 р.) було закріплено право подружжя укладати між собою шлюбні договори. Але чи можна вважати, що будь-яка домовленість між подружжям — це цивільно-правовий договір? Вважаємо, що ні. Як вірно зазначає Ю. С. Червоний, домовленість про вступ до шлюбу не може розглядатися в якості цивільно-правового договору, бо вона спрямована на створення сім'ї, а не на виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин⁴. З цієї причини не можна вважати цивільно-правовими договорами, наприклад, договір про передачу дитини-сироти або дитини, яка позбавлена батьківського піклування в прийомну сім'ю, або договір про патронат. Це — сімейно-правові договори.

§ 7. Звичаї як джерело сімейно-правових норм

Юридичний (правовий) звичай — це правова норма, яка встановилася без втручання публічної влади внаслідок тривалого та регулярного застосування одних і тих самих правил до однорідних випадків життя⁵. Звичаєве право, яке складалося із

¹ Антокольская М. В. Семейное право. — С. 28.

² Фурса С. Шлюбний контракт в нотаріальному процесі // Право України. — 2002. — № 5. — С. 55.

³ Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи. — Харьков: Ксилон, 2000. — С. 221.

⁴ Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 24.

⁵ Белов В. А. Гражданское право. Общая и особенная части: Учебник. — М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. — С. 49—50.

звичаїв, було історично першою, найтісніше пов'язаною з життям формою позитивного права. Між тим, найбільш розвиненими формами все-таки вважається право суддів і право законодавця на базі яких склалися дві типові системи права: прецедентна система (у вигляді загального права — *common law* — Велика Британія, США) і законодавча — в своїй основі система країн континентальної Європи (у вигляді романо-германського права — права Франції, Німеччини тощо)¹. Звичай, як правило, за сучасних умов не вважається джерелом права. Але в сучасному сімейному праві, так як і в цивільному, певний звичай розглядається в якості джерела права. Відповідно до ст. 11 СК при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства.

§ 8. Міжнародні договори України в системі сімейного законодавства

Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (ст. 9 Конституції, ст. 13 СК, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України»²). Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності, встановлено інші правила ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. На необхідність врахування положень міжнародних договорів, які не суперечать Конституції України, вказує, зокрема, Пленум Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», підкреслюючи, що суд не може застосувати закон, який регулює відносини, що розглядаються, інакше ніж міжнародний договір.

Частиною національного сімейного законодавства України визнаються багатосторонні міжнародні договори — Конвенції та двосторонні угоди про надання правової допомоги у цивільних

¹ Алексеев А. А. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 35—36.

² Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 50. — Ст. 540.

та сімейних справах, які укладаються Україною з іншими державами, за наявності на це згоди Верховної Ради України¹.

Серед Конвенцій, які на сьогодні ратифіковані ВР України і мають значення для регулювання сімейних відносин, слід вказати на Конвенцію про права дитини від 20 листопада 1989 р., яка була підписана Україною 21 лютого 1990 р., ратифікована ВР України 27 лютого 1991 р. і набула чинності для України 27 вересня 1991 р., Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.), яка була ратифікована ВР України 17 липня 1997 р., Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах держав-членів СНД, ратифіковану ВР України 10 листопада 1994 р., Конвенцію про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 р. (м. Нью-Йорк), яка була підписана Україною і ратифікована ВР України 20 липня 2006 р.², Європейську конвенцію про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. (м. Страсбург), яка була підписана Україною 7 травня 1999 р. і ратифікована ВР України 3 серпня 2006 р.³, Конвенцію про контакт з дітьми (м. Страсбург), яка була підписана Україною 15 травня 2003 р. і ратифікована ВР України 20 вересня 2006 р.⁴, Європейську соціальну хартію (переглянуту) від 3 травня 1996 р. (м. Страсбург), яка була підписана Україною 7 травня 1999 р. і ратифікована ВР України 14 вересня 2006 р.⁵, Європейську конвенцію про громадянство від 6 листопада 1997 р. (м. Страсбург), яка була підписана Україною 1 липня 2003 р. і ратифікована ВР України 20 вересня 2006 р.⁶ та інші.

Положення зазначених Конвенцій знаходять своє втілення в чинному законодавстві України. Так, ст. 12 Конвенції про за-

---

¹ Декларації, на відміну від Конвенцій, Пактів, не стають частиною національного законодавства, оскільки не містять норм, обов'язкових до застосування, а визначають лише напрями розвитку держав-учасниць, хоча, безумовно, впливають на розвиток національного законодавства останніх. Див., наприклад, Загальну Декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Декларацію прав дитини, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р. тощо.

² ВВР України. — 2006. — № 39. — Ст. 325.

³ ВВР України. — 2006. — № 41. — Ст. 354.

⁴ ВВР України. — 2006. — № 45. — Ст. 440.

⁵ ВВР України. — 2006. — № 43. — Ст. 418.

⁶ ВВР України. — 2006. — № 45. — Ст. 437.

хист прав людини та основних свобод «Право на шлюб» відповідно до якої чоловіки та жінки, які досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права, знайшла своє закріплення у ч. 1 ст. 23 СК «Право на шлюб». Стаття 1 Конвенції про права дитини відповідно до якої дитиною є кожна людина до досягнення 18-річного віку, знайшла своє закріплення в ст. 6 СК відповідно до якої правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Положення Європейської конвенції про здійснення прав дітей поширюється на розгляд судами справ, що стосуються усиновлення дитини; встановлення опіки, піклування над дитиною; визначення місця проживання дитини; позбавлення або оспорювання батьківських прав; інших питань про відносини між батьками та дитиною; будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном).

Але все ще залишаються конвенції, які не ратифіковані ВР України. До таких, зокрема, слід віднести Конвенцію про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення (Документ Ради Європи, прийнятий сесією Гаазької конференції з міжнародного приватного права 29 травня 1993 р.) та деякі інші.

Що стосується двосторонніх угод про надання правової допомоги у цивільних та сімейних справах, які укладає Україна з іншими державами, то їх кількість постійно зростає.

§ 9. Сімейне законодавство іноземних держав в системі сімейного законодавства України

Сімейне законодавство іноземних держав може застосовуватися в Україні, якщо воно не суперечить основним засадам регулювання сімейних відносин, що встановлені в ст. 7 СК. Тобто сімейне законодавство іноземних держав регулює сімейні відносини на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства, з урахуванням рівних прав і обов'язків жінки та чоловіка у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї, з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя, з за-

безпеченням можливості здійснення прав дитини тощо. Це законодавство не повинно містити привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що включає в себе сімейне законодавство України?
2. Конституція України в системі джерел сімейно-правових норм.
3. Сімейний кодекс України — основне джерело сімейного законодавства України.
4. Закони та інші нормативно-правові акти як джерела сімейного законодавства.
5. Цивільний кодекс України в системі сімейного законодавства.
6. Договір як джерело сімейно-правових норм.
7. Звичай як джерело сімейно-правових норм.

Глава 3

СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

---

§ 1. Поняття та види сімейних правовідносин

Норми сімейного права регулюють різні види сімейних відносин, внаслідок чого останні набувають якостей правовідносин, тобто відносин, які врегульовані нормами сімейного права. В сімейно-правовій літературі традиційним є широке розуміння поняття «сімейні правовідносини». Воно включає: а) правовідносини між членами сім'ї (внутрішні сімейні правовідносини); б) правовідносини, які визнаються сімейними, хоча вони виникають за межами сім'ї (зовнішні сімейні правовідносини).

Внутрішніми сімейними правовідносинами вважаються ті, що виникають між членами однієї сім'ї, наприклад, відносини між подружжям, батьками та дітьми, які проживають однією сім'єю, пов'язані спільним побутом та взаємними правами та обов'язками. Зовнішніми можна вважати правовідносини між особами, які склали сім'ю раніше, або взагалі не були членами однієї сім'ї, однак пов'язані такими права та обов'язками, які за своєю суттю є сімейними. Це аліментні правовідносини колишнього подружжя, правовідносини між дитиною та батьком (матір'ю), із яким дитина разом ніколи не проживала, правовідносини між внуками та бабою, дідом, які не проживають разом тощо. З цього видно, що сімейними в повному розумінні можна назвати лише першу групу правовідносин — правовідносини членів сім'ї. Відносини, які виникають за межами сім'ї можна вважати сімейними певною мірою умовно.

Така класифікація сімейних правовідносин викликає необхідність визначення поняття «сім'я». Слід одразу сказати, що це питання належить до числа вкрай дискусійних. Слово «сім'я» походить від слова «сьемь», що означає «робітник, слуга, домочадець». Таким чином в первісному розумінні сім'я, це коло осіб, які визначаються як робітники, слуги та домочадці¹, тобто особи, які пов'язані певними економічними зв'язками. Сучасне розуміння поняття сім'ї є більш складним і неоднозначним. Це

---

¹ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. — К., 1989. — С. 374.

пояснюється тим, що сім'я як соціальне явище, має різноманітні прояви свого існування. У зв'язку з цим категорія сім'ї використовується різними науками — соціологією, демографією, психологією тощо. У праві існують свої підходи щодо розуміння сім'ї та сімейних відносин. Це пояснюється тим, що сімейні відносини потребують певного правового опосередкування, відповідної юридичної «оболонки». Саме в цьому сенсі категорія «сім'я» набуває юридичного значення і використовується в праві. У літературі існують різні позиції як щодо самого визначення сім'ї, так і стосовно питання щодо необхідності його законодавчого закріплення. Одні фахівці висловлюються за легальне визначення сім'ї¹, інші вважають за потрібне лише наукове тлумачення цього поняття².

Відомо, що сімейне законодавство ніколи не містило поняття сім'ї. Ця обставина не була випадковою і не означала прогалини в законодавстві. У літературі правильно зазначається, що «законодавець не тільки не прагне до того, щоб розкрити поняття сім'ї, але і свідомо намагається відійти від надмірної формалізації цього поняття. Його наповнення конкретним змістом залежить від багатьох факторів, які настільки індивідуальні, що кожен формальний підхід до сім'ї неминуче вступив би у протиріччя з реальними життєвими ситуаціями»³. У зв'язку з конкретними питаннями, які поставили практики, Конституційний Суд України 3 червня 1999 р. прийняв рішення про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї». В ньому, зокрема було сказано, що стосовно поняття «член сім'ї» Конституційний Суд України виходить з об'єктивної відмінності його змісту залежно від галузі законодавства (п. 6). Таким чином, на думку Конституційного Суду, визначити єдине поняття «член сім'ї», яке б мало застосовуватися в праві, неможливо, бо кожна галузь права тлумачить це поняття по-своєму, підкреслюючи ті чи інші ознаки

¹ Ромовська З. Сімейне право — перспективи розвитку // Основні напрямки реформи цивільного права в Україні. Зб. статей та матеріалів. — К., 1997. — С. 122; Матвеев Г. К. Советское семейное право: Учебник. — М., 1985. — С. 48; Ворожейкин Е. М. Правовые основы брака и семьи. — М., 1969. — С. 16.

² Советское семейное право / Под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. — К., 1982. — С. 47; Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи. — Х., 2000. — С. 11.

³ Гражданское право: Учебник / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1998. — Ч. 3. — С. 222.

сім'ї, які набувають певного значення для тих чи інших відносин. Зрозуміло, що різне тлумачення поняття «член сім'ї» не дає підстав для розробки єдиного поняття сім'ї в праві.

Разом з тим в новому СК вперше зроблена спроба дати легальне визначення сім'ї (ст. 3 СК). На жаль, її важко визнати вдалою, оскільки в законі визначається не поняття сім'ї, а лише коло осіб, які до неї входять (членів сім'ї). Що стосується визначення сім'ї, то в законі лише сказано, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1 ст. 3 СК). Законодавець уникає дати основне визначення сім'ї і це не випадково. В літературі це питання хоч і дуже широко обговорювалося, так і не знайшло свого остаточного вирішення. Для визначення сім'ї в науковій літературі застосовувалися різні терміни — «союз», «об'єднання», «спільність», «мала соціальна група» тощо. Новий СК визначає сім'ю як первинний та основний осередок суспільства (ч. 1 ст. 3 СК). Таке визначення не є правовим, воно вирішує лише питання щодо місця та значення сім'ї в суспільстві. Тому в науковому плані, з урахуванням ст. 3 СК, можна вважати, що **сім'я — це об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю проживання, побуту та взаємними правами і обов'язками.**

Щодо такої ознаки сім'ї як **спільне проживання осіб**, які її складають, закон містить деякі виключення. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Втім, спільне проживання членів сім'ї є найбільш типовою та наочною ознакою сімейної спільноти. **Спільний побут** членів сім'ї має різноманітні види свого прояву — спільне ведення господарства, відпочинок, спілкування та ін. Членів сім'ї пов'язують також **взаємні права та обов'язки**. Ця ознака є найвагомішою для юридичного визначення сім'ї. Члени сім'ї мають комплекс взаємних особистих і майнових прав та обов'язків. Так, батьки зобов'язані виховувати своїх дітей, захищати та представляти їхні інтереси перед третіми особами. Крім того, вони зобов'язані утримувати дітей та забезпечувати матеріальні умови їх життя. Комплекс взаємних прав та обов'язків пов'язує також подружжя, усиновлювачів та усиновителів, інших членів сім'ї.

Підставами виникнення сім'ї є шлюб, кровне споріднення осіб, усиновлення, а також інші підстави, які не заборонені за-

коном і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 4 ст. 3 СК). На відміну від Кодексу про шлюб та сім'ю України, новий СК не містить вичерпного переліку підстав виникнення сім'ї. Тому сім'ю складають не тільки особи, які, наприклад, зареєстрували шлюб, але і ті, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу (фактичне подружжя). Таким чином до членів сім'ї в першу чергу належать подружжя, батьки і діти, які за загальним правилом становлять ядро сімейного союзу. Подальше коло членів сім'ї може варіюватися залежно від конкретних обставин, починаючи від найближчих кровних родичів (висхідних, нисхідних і бічних ліній спорідненості) та закінчуючи особами, які спільно проживають в одному будинку («під одним дахом») як члени сім'ї.

Сімейні правовідносини мають **спеціальні та загальні ознаки**. Спеціальними ознаками є ті, що характерні для сімейних правовідносин, і певною мірою виділяють їх серед інших цивільних правовідносин. Загальні ознаки, навпаки, характеризують спільні риси, які притаманні усім цивільним правовідносинам. Ознаками, які притаманні сімейним правовідносинам (**спеціальні ознаки**) є:

- спеціальний суб'єктний склад (суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути тільки фізичні особи);
- своєрідність юридичних фактів, які породжують сімейні правовідносини (шлюб, рідство, материнство, батьківство тощо);
- тривалість існування (сімейні відносини, як правило, є тривалими за часом);
- індивідуалізація учасників і неможливість передачі прав та обов'язків іншим особам;
- особисто-довірчий характер відносин.

До **загальних ознак**, тобто тих, що притаманні усім цивільним, в тому числі і сімейним правовідносинам, належать: рівність учасників правовідносин; автономія їх волі; майнова самостійність.

Сімейні правовідносини, як і будь-які інші цивільні правовідносини, виникають між особами, які є **рівними** між собою. Вони не є відносинами влади і підкори, що притаманні, наприклад, правовідносинам адміністративним. Навіть якщо йдеться щодо відносин між батьками та дітьми, то вертикаль стосунків не виникає. Батьки не мають владних повноважень стосовно дитини. В своєму ставленні до дитини вони зобов'язані виходити

з того, що перед ними особа, яка має свої власні права та інтереси. Більш того, дитина має право на підвищений захист своїх прав навіть і проти своїх батьків, якщо ті виконують свої батьківські обов'язки неналежним чином. В юридичному сенсі правовідносини батьків і дітей — правовідносини горизонтальні, відносини рівних сторін.

В цивілістиці поставало питання: чи є рівність сторін ознакою відносин, що регулюються, чи вона є ознакою методу правового регулювання, тобто засобу, за допомогою якого право впливає на суспільні відносини? З цього приводу висловлюються різні думки. Наприклад, Н. Д. Єгоров вважає, що рівноправність це ознака методу правового регулювання. Він, зокрема, зазначає: якщо визнати, що сторона суспільних відносин, які входять до предмета цивільного права, знаходиться в рівному становищі та без правового регулювання, то стає безглуздом саме правове регулювання цих відносин методом рівноправ'я¹. Таке пояснення не виглядає переконливим. Рівність сторін — це в першу чергу природна риса самих відносин, які регулюються. Якщо певні відносини за своєю природою є відносинами рівних осіб, то право може лише закріпити таке становище, перевести його на мову юридичних термінів, створити відповідні механізми юридичного захисту і не більше. Зміст законодавчих норм визначається сутністю відносин, які регулюються, а не навпаки. Якщо норми закону моделюються без урахування природи відносин, які регулюються, то їх ефективність буде невеликою. Тому рівність сторін в першу чергу може розглядатися як ознака саме відносин, що регулюються сімейним правом. Знаходячи свій відбиток у правових нормах, рівність сторін набуває юридичного закріплення і визначає сутність правового регулювання сімейних відносин, тих юридичних засобів, які залучаються до їх регулювання.

Кожен учасник сімейних відносин розглядається як особа, яка має відповідну **майнову самостійність**, власні майнові права, незалежно від свого віку та обсягу дієздатності. Завжди можна конкретно визначити яке саме майно належить тому чи іншому учаснику сімейних відносин на праві власності чи володіння, обтяжене воно боргами чи ні, які майнові права та обо-

---

¹ Гражданское право: Учебник / Под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. — М., 1996. — Ч. 1. — С. 11.

в'язки має особа по відношенню до третіх осіб тощо. Учасники сімейних правовідносин здійснюють свої майнові права безпосередньо чи за допомогою інших осіб, що не змінює основної концепції, відповідно до якої кожен учасник сімейних відносин має майнову самостійність.

Ще однією ознакою сімейних відносин є **автономія волі** їх учасників. Кожна особа в сімейному праві визначається як окремий суб'єкт права незалежно від свого віку та здатності здійснювати свої права власними діями. Саме тому, відповідно до ч. 1 ст. 7 Конвенції про права дитини, яка була прийнята ООН 20 листопада 1989 р. дитина реєструється відразу після народження і з цього моменту набуває свої права. Інша справа, яким чином визначається воля дитини. Зрозуміло, що вольові якості людини формуються не з моменту народження і потребують певного часу. Враховуючи цей природний факт, в праві існує чимало спеціальних механізмів, які дають змогу, з одного боку, розглядати дитину як окрему вольову «одиницю», а з іншого, — передати право формулювати та визначати цю волю іншим особам, які за своїми природними якостями здатні це робити — батькам, усиновлювачам, опікунам, піклувальникам тощо. Ці особи завжди мають діяти так, як би діяла сама особа, здійснюючи свою власну вольову поведінку у власних інтересах.

За своєю природою відносини, що складають предмет сімейного права, поділяються на два види : а) **особисті** та б) **майнові**. Відомо, що такий поділ є традиційним для цивільного права в цілому і є основною класифікацією цивільно-правових відносин. Не є виключенням і сімейні правовідносини. Норми права регулюють особисті відносини, які виникають, наприклад, між подружжям щодо зміни прізвища при реєстрації шлюбу, вирішення усіх питань життя сім'ї, між батьками та дітьми щодо виховання дитини, між іншими родичами та дітьми стосовно спілкування тощо. Майнові правовідносини виникають відносно спільного та роздільного майна подружжя, батьків та дітей, управління та розпорядження майном, взаємного утримання членів сім'ї та інших родичів тощо.

В сімейній літературі радянського періоду протягом десятиліть жваво обговорювалося питання щодо співвідношення особистих та майнових правовідносин в сім'ї. Причому це питання не було з числа абстрактних. Визначення місця особистих та майнових правовідносин в своєрідній ієрархії сімейних відносин

було чи не найважливішим аргументом у спорі щодо самостійності чи несамостійності сімейного права. Протягом тривалого часу в сімейно-правовій науці вважалося, що домінуюче положення в сім'ї грають особисто-правові зв'язки. Майновим відносинам відводилася другорядна роль, їх зворотний вплив на стан особистих внутрішньосімейних стосунків практично ігнорувався. Д. М. Генкін, наприклад, зазначав, що особисті взаємовідносини членів сім'ї є основними, у зв'язку з цим майнові відносини у сім'ї в більшості випадків регулюються правом інакше, ніж майнові відносини цивільного права. Тому, якщо за буржуазними системами сімейне право є частиною цивільного права, то в СРСР воно складає окрему галузь права¹. Правда, існувала й інша точка зору, відповідно до якої недооцінка значення майнових відносин в сім'ї є невиправданою, бо проблеми сімейного права не можуть бути вирішені у разі відриву особистих та майнових сімейних відносин².

Останнім часом майнові відносини в сім'ї дістали значного розвитку. Цьому сприяє відміна багатьох заборон щодо кола об'єктів права приватної власності, розширення договірної ініціативи учасників сімейних відносин. Разом з тим це не може розглядатися як зміна самої сутності сім'ї, зменшення значення емоційних та особистих зв'язків її членів. Інша справа, що більшість особистих сімейних відносин (на відміну від майнових) не є предметом права. Тому розширення правового регулювання майнових відносин в сім'ї не означає автоматичного звуження кола особистих відносин та зменшення їх значення в сімейному житті. Сьогодні, як і раніше, ці відносини просто знаходяться за межами правового впливу. Можна зазначити, що новий СК України містить низку статей, які закріплюють особисті немайнові права учасників сімейних відносин — право подружжя на повагу до своєї індивідуальності, право на фізичний та духовний розвиток, право на розподіл обов'язків в сім'ї тощо. Ці правила не є правовими, вони мають характер моральних, а не юридичних норм. В СК вони знайшли своє закріплення швидше як певні ціннісні орієнтири.

¹ Генкин Д. М. К вопросу о системе советского социалистического права // Советское государство и право. — 1956. — № 9. — С. 82.

² Ершова Н. М. Развитие советского семейного права // СССР — Австрия: проблемы гражданского и семейного права. — М., 1983. — С. 165—166.

З точки зору визначеності у правовідношенні зобов'язаної особи сімейні правовідносини поділяються на **абсолютні та відносні**. Абсолютними є такі сімейні правовідносини, у яких фігура зобов'язаної особи є невизначеною. Наприклад, подружжю на праві власності належить певне майно. Усі інші особи не мають права порушувати право власності подружжя. Таким чином, особа, яка має обов'язок утримуватися від порушення права власності подружжя заздалегідь не визначена. Такий обов'язок покладається на будь-яку особу, яка в той чи інший спосіб стикається з майном подружжя. Правовідносини такого типу називаються абсолютними. Відносні правовідносини виникають у випадках, коли обидві сторони сімейних правовідносин є чітко визначеними. Наприклад, один з подружжя, який є непрацездатним і нужденним, має право на отримання аліментів від іншого з подружжя, якщо той може таке утримання надати. З цього видно, що зобов'язана особа — другий з подружжя, є чітко визначеною особою. Правовідносини такого типу називаються відносними.

Для сімейних правовідносин характерним є їх складний характер, коли абсолютні та відносні правовідносини дуже тісно пов'язані між собою і існують так би мовити паралельно. Наприклад, правовідносини між чоловіком та жінкою щодо їх спільного майна є відносними, бо обидві сторони правовідносин є чітко визначеними, кожен із подружжя зобов'язаний володіти, користуватися та розпоряджатися спільним майном не порушуючи прав іншого з подружжя. У той же час у відношенні до усіх третіх осіб подружжя виступає як єдиний власник, управнена особа, якій протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб. В цьому сенсі правовідносини власності подружжя мають абсолютний характер.

§ 2. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин

Сімейні правовідносини виникають, змінюються та припиняються внаслідок різноманітних конкретних життєвих обставин. Народження дитини спричиняє появу комплексу прав та обов'язків батьків і дітей. Укладення подружжям договору про взаємне утримання, слугуватиме підставою зміни аліментних правовідносин, встановлених законом, і виникнення нових право-

відносин, визначених договором. Унаслідок позбавлення батьківських прав певні правовідносини між батьками та дітьми припиняються. У зв'язку з тим, що такі обставини тягнуть за собою важливі юридичні наслідки — виникнення, зміну або припинення сімейних правовідносин, вони називаються юридичними фактами. Таким чином, **юридичні факти** — це такі конкретні життєві обставини, які спричиняють виникнення, зміну або припинення сімейних правовідносин.

Юридичні факти в сімейному праві поділяються на окремі види.

1. Першою є традиційна класифікація юридичних фактів за **вольовою ознакою**, тобто залежно від ступеню обумовленості настання юридичного факту від волі особи. У зв'язку з цим в сімейному праві юридичні факти поділяються на: а) юридичні дії; б) юридичні події.

Юридичні дії — це такі юридичні факти, які ґрунтуються на волевиявленні учасників сімейних відносин. Дії поділяються на правомірні та неправомірні. До правомірних відносяться дії, які відповідають сімейно-правовим нормам і не порушують прав та інтересів учасників сімейних відносин. Такі дії мають найширше розповсюдження і складають основну масу юридичних фактів у сімейному праві. З урахуванням особливостей окремих видів правомірних юридичних дій вони за певними ознаками згруповані у відповідні групи.

Правомірні юридичні дії у сімейному праві поділяються на: а) юридичні акти (правочини, адміністративні акти, судові рішення) та б) юридичні вчинки. Юридичні акти безпосередньо спрямовані на настання юридичних наслідків. Так, подружжя, що укладає певний правочин, має за мету передати майно у власність, встановити режим користування майном, поділити майно тощо. Метою таких дій подружжя є саме настання юридичних наслідків. Такі наслідки виникають також у випадку, коли відповідний державний орган видає адміністративний акт, який є підставою виникнення, зміни або припинення сімейних правовідносин. Так, орган реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) реєструє шлюб, народження дитини, смерть особи тощо. Судові рішення також набувають значення сімейно-правових юридичних фактів. Суд, наприклад, виносить рішення про усиновлення дитини, поділ майна подружжя, стягнення аліментів, встановлення режиму окремого проживання подружжя тощо.

Юридичні вчинки складають окремий вид правомірних юридичних дій у сімейному праві. Вони відрізняються від юридичних актів тим, що особа, яка здійснює юридичний вчинок, не має за мету настання юридичних наслідків. Такі наслідки настають у силу прямого припису закону. Наприклад, особа взяла у свою сім'ю дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, і виховує її (фактичне виховання). Такі дії не мають на меті виникнення суто юридичних наслідків і здійснюються з гуманних підстав, бажання надати дитині умови сімейного виховання. Разом із тим закон передбачає, що виховання дитини за таких умов породжує виникнення прав та обов'язків, передбачених сімейним законодавством (ст. 261 СК).

Неправомірними визнаються дії, які суперечать нормам сімейного права, порушують права та інтереси учасників сімейних правовідносин (несплата аліментів, незаконне відібрання дитини у батьків, невиконання договору тощо).

Юридичні події — це такі конкретні життєві обставини, які не залежать від волі учасників сімейних відносин (абсолютні події) або частково залежать від неї (відносні події). В сімейному праві до юридичних подій відносять, наприклад, народження дитини або смерть особи. Батьки можуть вирішувати питання щодо народження в майбутньому дитини, але сам по собі факт народження є біологічним явищем і не залежить від їх волі. Народження дитини як юридичний факт, спричиняє виникнення низки взаємних прав та обов'язків батьків і дітей. Смерть особи також викликає важливі юридичні наслідки. В сімейному праві смерть є підставою припинення багатьох правовідносин, наприклад, правовідносин по взаємному утриманню подружжя, батьків і дітей, інших родичів. Внаслідок смерті припиняються зобов'язальні правовідносини, які виникли з договору між учасниками сімейних відносин тощо.

Різновидом юридичних подій у сімейному праві визнаються також **строки**. Строки встановлюються законом, договором сторін або рішенням суду. В цьому сенсі вони певною мірою залежать від волі учасників сімейних відносин. Разом із тим плин часу — об'єктивне явище, на яке людина впливати не може. Саме ця ознака дає підстави відносити строки до подій. В сімейному праві існує багато видів строків, із якими закон пов'язує настання певних юридичних наслідків. Наприклад, дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка — бать-

ка дитини до досягнення дитиною трьох років (ч. 2 ст. 84 СК); батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК); якщо позивач вживав заходів щодо одержання аліментів від відповідача, але не міг їх одержати внаслідок ухилення відповідача від їх сплати, суд може постановити рішення про стягнення аліментів за минулий час, але не більш як за один рік (ч. 2 ст. 79 СК) тощо.

2. **За юридичними наслідками** юридичні факти в сімейному праві поділяються на: **а) правоутворюючі; б) правозмінюючі; в) правоприпиняючі**. До першого виду належать юридичні факти, які спричиняють виникнення сімейних правовідносин. Наприклад, народження дитини є юридичним фактом, із яким закон пов'язує виникнення особистих та майнових правовідносин між матір'ю/батьком дитини та самою дитиною. До правозмінюючих належать юридичні факти, які змінюють сімейні правовідносини, що вже існували. Наприклад, аліментні правовідносини батька/матері та дитини можуть бути змінені за договором на правовідносини щодо передачі майна дитині у власність (ст. 190 СК). Сімейні правовідносини припиняються також унаслідок настання певних юридичних фактів. Наприклад, подружжя має право відмовитися від шлюбного договору (ст. 101 СК), що спричиняє припинення їх майнових правовідносин. Повнолення працездатності дитини тягне за собою припинення правовідносин щодо утримання дитини батьками (ст. 198 СК).

3. **За тривалістю** юридичні факти в сімейному праві поділяються на: а) одноразові; б) тривалі. До першого виду можна віднести правочини, реєстрацію шлюбу, народження дитини, рішення суду про встановлення батьківства тощо. Такі юридичні факти за своєю природою мають одноразовий характер. Значне місце в сімейному праві мають тривалі юридичні факти, які розгортаються у часі й існують протягом певного періоду. До них, зокрема, належать юридичні становища — спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, нужденність тощо. **Спорідненість** — один із важливіших юридичних фактів у сімейному праві, бо з ним закон пов'язує настання різних юридичних наслідків. Спорідненість є підставою виникнення комплексу особистих і майнових прав батьків і дітей, баби, діда, братів, сестер та інших родичів; права на захист інтересів родичів у суді; права на усиновлення дитини тощо. Однак спорідненість може слугувати і юридичною перешкодою для виникнення деяких сімей-

них правовідносин. Так, особи, які перебувають у спорідненості, в передбачених законом випадках не можуть укласти між собою шлюб (ст. 26 СК). Спорідненість — це кровний зв'язок між людьми, за наявності якого виникають, змінюються чи припиняються права та обов'язки. Спорідненість у своїй основі має біологічний фактор — фактор походження. Тому, наприклад, не є родичами подружжя, а також усиновлювачі та усиновлені.

Родичами визнаються особи, які походять один після одного чи від спільного предка. Залежно від цього розрізняють прями та побічні родинні зв'язки. Пряма спорідненість визначається стосовно осіб, які послідовно походять один після одного. Висхідна пряма лінія спорідненості встановлюється від нащадків до предків (син — батько, внучка — дід), низхідна — від предків до нащадків (батько — син, дід — внучка). Побічними є родинні зв'язки, які походять від спільного предка (два брати є родичами, бо походять від однієї матері (батька)). Рідні брати та сестри, які мають спільних батьків (матір та батька), називаються повнорідними; ті, які мають спільну матір і різних батьків — єдиноутробними; спільного батька і різних матерів — єдинокровними. Не є родичами діти кожного з батьків — зведені брати та сестри. До них відносяться син (дочка) чоловіка від попереднього шлюбу та син (дочка) дружини від попереднього шлюбу. Цих осіб не пов'язує походження від спільного предка.

У праві велике значення має близькість спорідненості. Вона визначається шляхом встановлення ступеню спорідненості, тобто числа народжень, що пов'язують двох родичів (як прямих, так і побічних споріднених зв'язків) між собою. При цьому береться до уваги кількість народжень за винятком народження самого спільного предка. Рідні брат і сестра перебувають у другому ступені спорідненості, бо їх пов'язує два народження — народження брата й сестри (народження їх матері (батька) до уваги не береться). Дід з онуком також перебувають у другій ступені спорідненості. Їх пов'язує народження дочки (сина), а потім і самого внука.

Свояцтво — це відносини між одним з подружжя і кровними родичами іншого з подружжя або між родичами обох з подружжя, що виникають не за рідством, а за шлюбом. В деяких випадках свояцтво викликає настання певних правових наслідків. За наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту саму дитину, переважне право на її усиновлення має

громадянин України, який є чоловіком матері або дружиною батька дитини, яка усиновлюється (ст. 213 СК). Відповідно до ст. 260 СК, якщо мачуха або вітчим проживають однією сім'єю з малолітніми, неповнолітніми пасинком, падчеркою, вони мають право брати участь у їхньому вихованні. У разі необхідності таке право буде захищатися у суді (ст. 159 СК). Мачуха та вітчим мають право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх або повнолітніх непрацездатних пасинка та падчерки. Вони мають також право без спеціальних на те повноважень звернутися за захистом прав та інтересів цих осіб до органу опіки та піклування або до суду (ст. 262 СК). Мачуха, вітчим зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх падчерку та пасинка, які з ними проживають, якщо у них немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що мачуха, вітчим можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 268 СК). У свою чергу повнолітні падчерка, пасинок зобов'язані утримувати непрацездатних мачуху, вітчима, якщо вони потребують матеріальної допомоги і якщо вони надавали падчерці, пасинкові систематичну матеріальну допомогу не менш як п'ять років, за умови, що падчерка, пасинок можуть надавати матеріальну допомогу. Обов'язок падчерки, пасинка по утриманню мачухи, вітчима виникає, якщо у мачухи, вітчима немає чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер або якщо ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання (ст. 270 СК).

4. **За складом** юридичні факти в сімейному праві поділяються на: **а) прості; б) складні**. Простий юридичний факт складається з однієї життєвої обставини, наявності якої достатньо для виникнення, зміни або припинення сімейних правовідносин. Наприклад, подружжя уклало договір, відповідно до якого чоловік зобов'язується надавати дружині певне утримання протягом одного року. Укладення такого договору спричиняє виникнення відповідного майнового правовідношення подружжя. До простих належать також такі юридичні факти, як реєстрація шлюбу, смерті, народження тощо.

Складний юридичний факт передбачає наявність такої юридичної дії або події, яка має низку ознак. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 162 СК суд може постановити рішення про відібрання дитини, якщо один із батьків або інша особа самочинно, без зго-

ди другого з батьків чи інших осіб, з якими дитина проживала на підставі закону чи рішення суду змінить місце її проживання, у тому числі способом її викрадення. Дитина не може бути повернута лише у разі, якщо залишення її за попереднім місцем проживання створюватиме реальну небезпеку для її життя та здоров'я. В цьому разі йдеться щодо неправомірної юридичної дії — відібрання дитини у батьків. Цей юридичний факт слугує підставою для виникнення правовідношення щодо захисту порушеного сімейного права — права на виховання дитини. Разом з тим цей факт має складну структуру, бо містить не одну, а кілька ознак: а) місце дитини неправомірно змінено, в тому числі шляхом її викрадення; б) на цю зміну не було отримано згоди того з батьків, з ким дитина проживала або іншої особи, яка виховувала дитину на підставі закону чи рішення суду; в) за попереднім місцем проживання для дитини не створювалася реальна небезпека для її життя та здоров'я. Суд при розгляді справи має врахувати усі зазначені ознаки цього юридичного факту.

§ 3. Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків

Учасники сімейних правовідносин мають різноманітні особисті та майнові права та обов'язки. **Суб'єктивне сімейне право** — це гарантована правом і законом міра можливої або дозволеної поведінки учасника сімейних відносин. **Здійснення сімейних прав** — це процес задоволення особою своїх матеріальних та духовних потреб на підставі юридичних можливостей, які вона має. Реалізація сімейних прав може відбуватися фактичними або юридичними способами. Наприклад, члени сім'ї володіють та користуються майном, яке належить їм на праві спільної власності. В цьому випадку вони здійснюють свої майнові права безпосередньо, тобто фактичними способами. В деяких випадках здійснення сімейних прав потребує застосування певних правових механізмів. Так, учасники сімейних правовідносин укладають між собою або з третіми особами різного роду угоди щодо розпорядження своїм майном, представляють інтереси інших членів сім'ї у суді, органах опіки та піклування тощо.

Учасниками багатьох сімейних правовідносин є неповнолітні чи непрацездатні члени сім'ї. Тому законодавство передбачає

спеціальні юридичні засоби, що спрямовані на забезпечення їх прав та інтересів. Відповідно до частин 2 і 3 ст. 14 СК, якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника. Сімейні права недієздатної особи здійснює її опікун. Якщо, наприклад, один із батьків не виконує свого обов'язку щодо утримання дитини, право дитини на аліменти може бути здійснено в примусовому порядку шляхом звернення до суду другого з батьків або іншої особи в порядку, встановленому Цивільно-процесуальним кодексом України.

Особливі правила встановлені для неповнолітніх осіб, які самі є батьками дитини. Хоча неповнолітні батьки мають такі самі права та обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки, і можуть їх здійснювати самостійно (ч. 1 ст. 156 СК), закон дає додаткові гарантії щодо забезпечення їх прав. Відповідно до ст. 16 СК, якщо мати, батько дитини є неповнолітніми, баба, дід дитини з боку того з батьків, хто є неповнолітнім, зобов'язані надавати йому допомогу у здійсненні ним батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків.

Учасники сімейних правовідносин здійснюють свої сімейні права вільно, на власний розсуд, не порушуючи при цьому права, свободи та інтереси інших осіб і, в першу чергу, інших учасників сімейних правовідносин. Особа може не здійснювати свого сімейного права. Таке нездійснення не тягне за собою припинення такого права, воно продовжує існувати в нереалізованому стані. Наприклад, той з подружжя, який є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, може не звертатися до другого з подружжя з вимогою про надання утримання, хоча і має на це право. Той факт, що особа не реалізує свого права не є підставою для позбавлення її цього права.

Разом з тим існують певні особливості сімейних прав, які зумовлюють і особливості їх здійснення. В першу чергу це стосується сімейних правовідносин за участю неповнолітніх. Наприклад, право батьків на виховання дитини є абсолютним правом. Це означає, що жодна особа, яка не має для цього відповідних правових підстав, не може перешкоджати батькам здійснювати виховання дитини, обмежувати спілкування дитини з батьками, відбирати дитину тощо. Разом із тим виховання дитини, яке по відношенню до усіх третіх осіб є абсолютним правом батьків,

відносно самої дитини становить не право, а обов'язок батьків. Дитина (особисто або за допомогою інших осіб, у способи, передбачені законом) може вимагати здійснення батьками їх обов'язку щодо виховання. Таким чином, виховання дитини відносно усіх третіх осіб, є правом батьків, а відносно самої дитини — їх обов'язком. Зрозуміло, що за таких обставин, батьки не можуть за власним бажанням вирішувати питання щодо здійснення або нездійснення свого права на виховання чи відмовлятися від нього, бо відмова від виховання є порушенням їхнього обов'язку щодо дитини.

Права учасників сімейних відносин можуть бути припинені або обмежені строком. Наприклад, один з подружжя, який є непрацездатним, за наявності усіх необхідних підстав набуває право на утримання, яке зобов'язаний йому надати другий з подружжя. Разом із тим це право може бути припинене, у випадках, передбачених законом. Відповідно до ч. 1 ст. 82 СК право одного з подружжя на утримання припиняється у разі поновлення його працездатності, а також реєстрації з ним повторного шлюбу. Рішенням суду одного з подружжя може бути позбавлено права на утримання або обмежено його строком, якщо подружжя перебувало в шлюбних відносинах нетривалий час, непрацездатність того з подружжя, хто потребує матеріальної допомоги, виникло в результаті умисного злочину та в інших випадках, передбачених законом (ст. 83 СК).

Учасники сімейних правовідносин за власною волею вправі припинити свої права. В першу чергу, це стосується тих прав, які мають майновий характер. Наприклад, за шлюбним договором та чи інша річ, що належить на праві власності одному з подружжя (за виключеннями, встановленими ч. 5 ст. 93 СК), може передаватися у власність другого з подружжя. Таким чином, майнове право одного з подружжя припиняється, натомість виникає право власності у другого з подружжя. Відповідно до ч. 1 ст. 190 СК той із батьків з ким проживає дитина і той із батьків, хто проживає окремо від неї, з дозволу органу опіки та піклування можуть укласти договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо).

Сімейні права тісно пов'язані із сімейними обов'язками. **Суб'єктивний сімейний обов'язок** це вид і міра належної поведінки особи. Свої обов'язки учасники сімейних відносин здійснюють

різними шляхами. В більшості випадків — шляхом здійснення активних дій: батьки зобов'язані виховувати та утримувати свою дитину; один із подружжя за певних умов зобов'язаний надати утримання другому з подружжя; патронатний вихователь зобов'язаний забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням та створити їй умови для навчання та розвитку. Це все приклади активного виконання особами своїх сімейних обов'язків. В деяких випадках виконання сімейних обов'язків, навпаки, полягає в утриманні від активних дій. Наприклад, опікун не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами; той з батьків, із яким проживає дитина, не вправі чинити перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у вихованні дитини тощо. Таким чином, саме нездійснення активних дій у цих випадках буде означати правомірну поведінку особи і, як наслідок, здійснення нею свого сімейного обов'язку.

Учасники сімейних відносин здійснюють свої обов'язки особисто, бо вони є такими, що тісно пов'язані з особою і не можуть бути перекладені на іншу особу (ч. 1 ст. 15 СК). Відповідно до ч. 2 ст. 15 СК України, якщо особа визнана недієздатною, її сімейний обов'язок особистого немайнового характеру припиняється. Це правило стосується дієздатних учасників сімейних відносин — батьків, усиновлювачів, опікунів, патронатних вихователів тощо. У разі визнання такої особи недієздатною, вона не може виконувати своїх обов'язків немайнового характеру — виховувати дитину, представляти та захищати її права та інше. Схожі наслідки виникають і в тому разі, якщо особа не визнана в судовому порядку недієздатною, але в результаті психічного розладу, тяжкої хвороби або з іншої поважної причини не може виконувати сімейного обов'язку. Така особа не визнається такою, що ухиляється від виконання свого обов'язку і таким чином звільняється від застосування наслідків примусового характеру (частини 3 та 4 ст. 15 СК).

§ 4. Захист сімейних прав та інтересів

Особа має право на захист свого сімейного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання. **Суб'єктивне сімейне право на захист** — це законодавчо забезпечена можливість уповноваженої особи використовувати правоохоронні засоби для відновлення свого порушеного права або його визнання.

Існує дві основні форми захисту сімейних прав: юрисдикційна та неюрисдикційна (самозахист).

Юрисдикційна форма захисту — це діяльність уповноважених державою органів щодо захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин. До органів, які здійснюють такий захист належать: суд, органи опіки та піклування, нотаріус та прокурор.

Основною формою захисту сімейних прав є **судова**. Відповідно до ч. 10 ст. 7 СК України кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист. Конкретні способи отримання такого захисту залежать від віку особи, яка його потребує. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду. Захист прав та інтересів малолітніх у першу чергу здійснюють їхні батьки. Вони мають право звертатися до суду як законні представники дитини без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 154 СК). Це означає, що для представництва інтересів дитини в суді батькам не треба мати рішення органів опіки та піклування, довіреність або будь-які інші документи, які підтверджують їх повноваження. Вони діють на підставі того, що вони є батьками дитини. Батьки вправі звертатися за захистом навіть і в тому разі, коли відповідно до закону діти самі мають право звернутися за таким захистом (ч. 3 ст. 154 СК). Якщо дитина позбавлена батьківського піклування та в деяких інших випадках звертатися до суду в її інтересах мають право й інші особи (родичі дитини, які визначені законом, опікун, піклувальник, патронатний вихователь, орган опіки та піклування, прокурор).

Суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. Відповідно до ч. 2 ст. 18 СК способами захисту сімейних прав та інтересів є:

- встановлення правовідношення; примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; припинення правовідношення, а також його авалування;
- припинення дій, які порушують сімейні права;
- відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права;
- відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СК або договором.

Зазначений перелік способів захисту сімейних прав не є вичерпним, тому суд може застосовувати й інші способи (визнання права, стягнення неустойки, визнання правочину недійсним

тощо). Слід зазначити, що новий СК України значно розширює можливості судового захисту сімейних прав і вперше вводить такі традиційні для цивільного права способи захисту, як відшкодування матеріальної шкоди (збитків), моральної шкоди, а також стягнення неустойки (пені). В сімейно-правовій доктрині завжди вважалося, що один з основних цивільно-правових способів захисту — відшкодування збитків не може застосовуватися для захисту сімейних прав, бо вони за своєю природою не мають відплатного характеру. Останнім часом погляд на це питання зазнав істотних змін. Сімейні відносини, і в першу чергу майнові, можуть захищатися шляхом відшкодування збитків потерпілій особі. Наприклад, особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються зарученими. Заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб. Кожна із сторін має право відмовитися від нього. У такому випадку цілком прийнятним буде вирішення питання щодо відшкодування другій особі витрат, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля (ч. 3 ст. 31 СК). СК України уперше передбачає і застосування такого захисту майнових прав, як стягнення неустойки (пені). Відповідно до ч. 1 ст. 196 СК при виникненні заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення.

Передбачено новим СК і можливість відшкодування учасникам сімейних відносин моральної шкоди. Це можливо, наприклад, у випадку порушення одним із батьків, із яким проживає дитина, встановленого договором порядку здійснення батьківських прав (ст. 157 СК), у разі самочинної зміни одним із батьків місця проживання дитини всупереч волі іншого з батьків (ст. 162 СК), у випадку невиконання рішення суду щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від дитини (ст. 159 СК) та деяких інших випадках. Перелік підстав, за яких можливо відшкодування моральної шкоди в сімейному праві є виключним¹. Такий спосіб захисту сімейних прав є новим для сімейного законодавства. Сімейний кодекс не містить визна-

¹ *Сиротенко С. Є.* Щодо компенсації моральної шкоди за Сімейним кодексом України // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Харків, НЮАУ, 2003. — Вип. 63. — С. 109.

чення моральної шкоди, порядку та розміру її відшкодування. У зв'язку з цим, є підстави вважати, що для вирішення питання щодо відшкодування моральної шкоди в сімейному праві можуть застосовуватися норми ЦК України (ст. 23).

Захист сімейних прав здійснюється також **органами опіки та піклування**¹. У випадках, передбачених законом, особа має право на попереднє звернення до цих органів, рішення яких є обов'язковим (частини 1 та 2 ст. 19 СК). Участь органу опіки та піклування є обов'язковою у разі розгляду судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним (ч. 4 ст. 19 СК). Важливою функцією органів опіки та піклування є захист прав та інтересів дітей при розгляді спорів, пов'язаних з їх вихованням. Наприклад, за заявою матері чи батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. Якщо той із батьків, з ким проживає дитина, ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування і продовжує чинити перешкоди спілкуванню дитини з другим із батьків, останній має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод (ч. 1 ст. 158, ч. 1 ст. 159 СК).

Органи опіки та піклування беруть активну участь в процесі влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлюють опіку та піклування, здійснюють контроль за дотриманням прав дитини, в разі необхідності звільняють опікуна та піклувальника від їх обов'язків (гл. 19 СК); проводять облік дітей, які бажають усиновити дитину (ст. 215 СК), звертатися до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК); укладають договір про патронат і здійснюють нагляд за його виконанням патронатними вихователями (гл. 20 СК).

---

¹ Правила опіки та піклування: Затверджені наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999р. № 34/166/131/88. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17 червня 1999 р. за № 387/3680.

Відповідно до ст. 18 ЦК України захист цивільних прав здійснюється **нотаріусом** шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Таким шляхом нотаріус здійснює захист і сімейних прав. Наприклад, батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса (ст. 189 СК). Це означає, що у разі невиконання договору однією стороною друга сторона може захищати свої права у спрощеному порядку, не звертаючись до суду. Нотаріус робить на борговому документі виконавчий напис, який є підставою для примусового стягнення заборгованості. Такий правовий механізм діє і в інших випадках (ст. 78 СК).

Функції захисту сімейних прав здійснює також **прокурор**. Прокурор має право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним (ст. 42 СК); позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК); відібрання дитини без позбавлення батьківських прав (ч. 2 ст. 170 СК); скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК) тощо. В деяких випадках прокурор здійснює захист сімейних прав безпосередньо, без звернення до суду. Так, відповідно до ч. 2 ст. 170 СК у виняткових випадках, у разі безпосередньої загрози для життя чи здоров'я дитини прокурор має право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків.

Неюрисдикційна форма захисту сімейних прав — це дії фактичного характеру, які учасник сімейних відносин вчиняє для захисту свого права та інтересу або права та інтересу іншої особи без звернення до відповідних юрисдикційних органів. У СК України міститься спеціальна вказівка на те, що батьки мають право на самозахист своєї дитини (ч. 1 ст. 154 СК). Якщо на думку батьків, дитині загрожує небезпека, вони можуть здійснити певні фактичні дії, спрямовані на її захист: змінити місце проживання дитини, припинити її спілкування з певною особою, вжити конкретних заходів щодо охорони дитини на вулиці, під час її повернення додому тощо.

Нема підстав відкидати можливість застосування в процесі самозахисту сімейних прав і деяких способів, які передбачені Цивільним кодексом України, зокрема, необхідної оборони (ст. 1169 ЦК), притримання речі (статті 594—597 ЦК), односторонньої

відмови від зобов'язання (ст. 615 ЦК). Як правильно зазначає З. В. Ромовська, у разі викрадення дитини батьки мають право на її відібрання за допомогою сили, якщо при цьому не будуть здійснені дії, заборонені законом¹. Якщо при цьому буде заподіяна майнова шкода особі, яка викрала дитину, питання буде вирішуватися шляхом застосування норм ЦК України.

§ 5. Строки у сімейному праві України.

Поняття та види строків

З фактором часу пов'язано виникнення, розвиток і припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників сімейних відносин, необхідність здійснення передбачених законом чи договором дій, можливість захисту порушених прав тощо. Однак юридичне значення має не вплив часу, а настання певного моменту в часі чи закінчення певного строку. Сімейні відносини можуть існувати протягом невизначеного строку (зокрема, шлюб) чи визначеного строку (наприклад, аліментування, виховання дітей тощо). Як правило, сімейні відносини є тривалими і не мають чітких часових меж. Однак для чіткості правового регулювання і визначеності у правах та обов'язках суб'єктів законодавство встановлює певні строки.

Строк у сімейному праві — це певний період чи момент часу, з яким пов'язані юридичні наслідки².

Строки у сімейному праві можна класифікувати на види за такими критеріями:

1. Залежно від того, ким установлені строки, в сімейному праві розрізняють:

1) **законні строки** — строки, зафіксовані в нормативних актах. Наприклад, рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання, якщо протягом 10 днів від часу його виникнення заінтересована особа не звернулася за захистом своїх прав

¹ Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К., 2003. — С. 60.

² ЦК України проводить розмежування між строком і терміном. Строк є певний період у часі, а терміном — певний момент у часі, з настанням яких пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Відповідно строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами, а термін — календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати (статті 251, 252 ЦК України).

або інтересів до суду, крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 170 СК України (ч. 2 ст. 19 СК); якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу (ч. 1 ст. 95 СК) тощо;

2) **договірні строки** — строки, які самостійно визначають учасники правовідносин. Зокрема, у шлюбному договорі може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків (ч. 1 ст. 96 СК); подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів (ч. 1 ст. 78 СК); у договорі про сплату аліментів на дитину батьки визначають розмір та строки виплати (ч. 1 ст. 189 СК) тощо;

3) строки, які визначають зазначені в СК України **інші органи**. Так, органу РАЦС надано право скорочувати або збільшувати місячний строк для реєстрації шлюбу (ст. 32 СК).

2. За можливістю бути зміненими за згодою сторін розрізняють:

1) **імперативні** — строки, що чітко визначені законом і не підлягають зміні за згодою сторін;

2) **диспозитивні** — строки, що хоча і передбачені законом, але можуть бути змінені за згодою сторін.

На відміну від цивільного права, більшість строків у сімейному праві є імперативними. Лише як виключення із загального правила учасники сімейних відносин у деяких випадках мають можливість відходити від строків, передбачених законодавством (наприклад, добровільне продовження виплати аліментів на дітей після припинення підстав для цього тощо).

3. За точністю визначення строки поділяють на:

1) **абсолютно визначені** — передбачають точний момент чи період часу, з яким пов'язуються юридичні наслідки. Зокрема, у разі відмови в позові про поновлення батьківських прав повторне звернення із позовом про поновлення батьківських прав можливе лише після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову (ч. 7 ст. 169 СК); у разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється у день реєстрації розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 114 СК);

2) **відносно визначені** — мають меншу точність, але також пов'язані з певним моментом чи періодом часу. Наприклад, якщо один із подружжя одержує аліменти у зв'язку з інвалідністю,

сплата аліментів триває протягом строку інвалідності (ч. 3 ст. 79 СК); право одного з подружжя на утримання, а також право на утримання, яке особа має після розірвання шлюбу, припиняється у разі поновлення його працездатності, а також реєстрації з ним повторного шлюбу (ч. 1 ст. 82 СК) тощо;

3) *невизначені* — мають місце у разі, якщо виходячи із суті правовідносини мають часові межі, але вони не визначені законом чи договором. Так, у виняткових випадках, при безпосередній загрозі для життя або здоров'я дитини, орган опіки та піклування або прокурор мають право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків (ч. 2 ст. 170 СК) тощо.

4. **За своїм призначенням** строки поділяються на:

1) *строки здійснення прав* — строки, протягом яких особа може реалізувати належне їй право. Зокрема, протягом трьох років від дня розірвання шлюбу має право на утримання той із подружжя, який у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або іншими обставинами, що мають істотне значення, не мав можливості одержати освіту, працювати, обійняти відповідну посаду, за умови, що він потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік чи дружина може надавати матеріальну допомогу (ч. 4 ст. 76 СК); дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності (ч. 1 ст. 84 СК); дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка — батька дитини до досягнення дитиною трьох років (ч. 2 ст. 84 СК України), а якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку, то до досягнення дитиною шести років (ч. 3 ст. 84 СК) тощо;

2) *строки захисту цивільних прав* — це строки, протягом яких особа, чиє право порушено, може звернутися до компетентних державних органів щодо примусового захисту свого права. До них належать, зокрема строки позовної давності.

Строки у сімейному праві можуть бути визначені шляхом: а) посилання на певну обставину чи дію, яка характеризується в законодавстві (реєстрація або припинення шлюбу, народження або усиновлення дитини, подача заяви тощо); б) зазначення періоду часу (один чи два роки тощо). Перебіг і обчислення строків у сімейних відносинах відбувається відповідно до ЦК України (ст. 12 СК).

Позовна давність. Позовна давність — це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого

права або інтересу і розраховувати на їх захист. На вимоги, що випливають з цивільних відносин, завжди поширюється позовна давність, крім випадків, встановлених законом. Інакше вирішується це питання в сімейному праві. Відповідно до ч. 1 ст. 20 СК України, до вимог, що випливають із сімейних відносин, за загальним правилом, позовна давність не застосовується. Пояснюється це тим, що у сімейному праві значна частина правовідносин носить немайновий або тривалий характер.

Зокрема, **позовна давність не застосовується** до вимог: про поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, якщо шлюб між ними не розірвано (ч. 1 ст. 72 СК); чоловіка про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини (ч. 6 ст. 136 СК); про виключення запису про особу як батька дитини з актового запису про народження дитини, якщо оспорювання батьківства відбулося після смерті особи, яка записана батьком дитини (ч. 4 ст. 137 СК); про розірвання шлюбу чи визнання його недійсним, встановлення батьківства, стягнення аліментів, повернення дітей, скасування усиновлення та визнання його недійсним тощо. Тобто, як правило, можливість захисту права у примусовому порядку не обмежена встановленими в законі строками позовної давності, тому учасник сімейних відносин може розраховувати на захист свого порушеного права судом незалежно від часу виникнення підстав для звернення до суду.

Лише у виключних випадках таке право обмежене певним строком. Відповідно до СК України позовна давність застосовується до вимог:

1) про поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, якщо вимога заявлена після розірвання шлюбу, протягом трьох років від дня, коли один із співвласників дізнався чи міг дізнатися про порушення свого права власності (ч. 2 ст. 72 СК);

2) про визнання батьківства особою, яка вважає себе батьком дитини, народженої жінкою, яка в момент зачаття або народження дитини перебувала у шлюбі з іншим чоловіком, протягом одного року, починаючи від дня, коли особа дізналася чи могла дізнатися про своє батьківство (ч. 2 ст. 129 СК);

3) матері про внесення змін до актового запису про народження дитини у випадку оспорювання батьківства свого чоло-

віка протягом одного року від дня реєстрації народження дитини (ч. 3 ст. 138 СК);

4) про визнання материнства строком один рік, починаючи від дня, коли особа дізналася чи могла дізнатися, що є матір'ю дитини (ч. 3 ст. 139 СК).

Таким чином, строк позовної давності починає перебіг від дня, коли особа дізналася чи могла дізнатися про порушення свого суб'єктивного права. Аналогічний підхід міститься і в ч. 1 ст. 261 ЦК України. Наприклад, коли один з колишнього подружжя самостійно розпорядився майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності, то строк позовної давності починає перебіг не з моменту припинення шлюбу, а з часу, коли інший співвласник дізнався чи міг дізнатися про цей факт. До того ж доречно звернути увагу, що позовна давність розпочинається лише за умови розірвання шлюбу. У зазначених випадках позовна давність застосовується судом відповідно до ЦК України (ч. 2 ст. 20 СК).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які правовідносини визнаються сімейними?
2. Яким чином в законі визначається поняття «сім'я» і якими є основні юридичні ознаки сім'ї?
3. Які ви знаєте види сімейних правовідносин?
4. Які юридичні факти породжують виникнення, зміну або припинення сімейних правовідносин?
5. В чому полягають особливості здійснення суб'єктивних сімейних прав та виконання сімейних обов'язків?
6. Які існують форми захисту сімейних прав?
7. Які строки існують в сімейному праві?
8. В чому полягають особливості застосування в сімейному праві строків позовної давності?

Розділ II

ПРАВОВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ

Глава 4

ШЛЮБ

---

§ 1. Поняття шлюбу та його правова природа

Відомо, що шлюб — один із найдавніших правових інститутів, чим і пояснюється існування на сьогодні різних теорій визначення його правової природи¹.

СК вперше дає поняття шлюбу як *сімейного союзу жінки та чоловіка, зареєстрованому у державному органі реєстрації актів цивільного стану*² (ст. 21).

Виходячи з того, що будь-яке правове поняття повинно містити достатню сукупність ознак, наявність яких давала б змогу розкрити його правову сутність, наведене легальне визначення шлюбу носить суто формальний характер. Аналіз його дає змогу дійти висновку, що існують такі ознаки шлюбу:

а) це *союз жінки та чоловіка*. Це — фізіологічна ознака, бо СК дозволяє укладати шлюб тільки між особами різної статі,

---

¹ Основними з них в науці сімейного права прийнято вважати такі: шлюб — це договір. *Антокольская М. В.* Семейное право: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2003. — С. 103—106; *Ромовська З. В.* Сімейний кодекс України. — С. 65; шлюб — це таїнство і договір. *Шершеневич Г. Ф.* Курс гражданского права. — Тула: Автограф, 2001. — С. 530—533; шлюб — це інститут особливого роду. *Суворов Н. С.* О гражданском браке. — Ярославль, 1887; *Загоровский И. А.* Курс семейного права. — Одесса, 1902. — С. 5; *Дзера І. О.* Сімейне право України: Підручник. — С. 44; *Синайский В. И.* Русское гражданское право. — М.: Статут, 2002. — С. 485—487; *Мейер Д. И.* Русское гражданское право: В 2 ч. — 8-е изд. испр. и доп. (1902). — М.: Статут, 2000. — Ч. 2. — С. 713—714; *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998. — С. 162—170.

² Далі — РАЦС.

а звідси створення союзу двома жінками або двома чоловіками не тягне за собою виникнення у них прав та обов'язків подружжя;

б) це не просто союз жінки та чоловіка, а саме **сімейний союз**, що припускає спільне проживання не тільки в фізичному сенсі, а й моральному¹, тобто спільний побут, взаємні права та обов'язки (ч. 2 ст. 3 СК);

в) це **союз, який зареєстрований у державному органі РАЦС**². Ця ознака конститутивна, бо передбачає обов'язковість державної реєстрації такого союзу, необхідність утілення його у встановлену форму, яка може мати тільки громадянський (світський), а не релігійний характер. Звідси випливає, що при проживанні жінки та чоловіка однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу, в них не виникає прав і обов'язків подружжя, хоча сімейний союз існує. Не змінює цього положення навіть і той факт, що вони укладають певний шлюбний обряд за звичаями тієї чи іншої народності або шлюбний релігійний обряд (вінчання)³. Хоч у випадках, передбачених законом, шлюбу, що укладений за релігійним обрядом, надається юридичне значення. Це стосується шлюбів, що укладені за релігійними обрядами до створення або відновлення державних органів РАЦС (частини 2 і 3 ст. 21 СК)⁴. З цього приводу ще М. В. Гордон звертав увагу на

¹ *Шершеневич Г. Ф.* Курс гражданского права. — С. 530—531.

² У навчальній літературі зустрічаються і інші точки зору. Так, зокрема І. О. Дзера відносить до ознак шлюбу добровільність, досягнення шлюбного віку, реєстрацію у встановленому порядку, спрямованість на утворення особистого сімейного союзу, хоча водночас стверджує, що добровільність та досягнення шлюбного віку — це умови вступу до шлюбу (Див.: Гл. IV. Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — С. 44—45).

Вважаємо, що добровільність, досягнення шлюбного віку — це позитивні умови укладення шлюбу.

³ В літературі висловлена думка, що шлюб, зареєстрований відповідними служителями культу (попом, ксьондзом, мулою), якщо цьому не передувала реєстрація в органах РАЦСу, слід вважати неіснуючим. Див.: *Заїка Ю. О.* Глава VI // Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — С. 64. На наш погляд, вірніше було б вважати цей шлюб таким, що не має юридичного значення.

⁴ У західних областях (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівенській, Станіславській, Тернопільській) Української РСР церковні шлюби визнавалися, якщо вони були здійснені до 5 травня 1940 р. // Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про реєстрації актів громадянського стану в Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівенській, Станіславській, Тернопільській

те, що «...церковний документ, який свідчить про шлюб, що виник тоді, коли в даній місцевості органів загсу не було, приймається і тепер як доказ шлюбу»¹.

Але чи можна вважати, що наведене поняття шлюбу розкриває правову природу цього особливого правового інституту? В сучасній навчальній літературі є дві протилежні точки зору на цю проблему. Одні правники, наприклад, І. О. Дзера, вважають, що таке визначення хоч і не розкриває повною мірою зміст цього поняття, але дає його в тих межах, в яких відносини шлюбу піддаються регламентації сімейно-правовими нормами². Інші ж, зокрема, Ю. С. Червоний, не вважають це поняття вичерпним з правової точки зору і пропонують своє визначення, а саме, шлюб — це вільний, добровільний союз рівноправних жінки і чоловіка, спрямований на створення сім'ї, укладений з дотриманням умов і форми, встановлених законом, і той, що породжує взаємні права і обов'язки подружжя³. Вважаємо, що слід погодитися з правниками, які поділяють першу точку зору. Поняття, що пропонується Ю. С. Червоним, по суті, нічого не змінює, бо ним вводиться до ознак шлюбу одна з умов його укладення — добровільність, а також ознака, що характерна вже для існуючих шлюбних правовідносин, а саме право кожного з подружжя на особисту свободу (вільність), включаючи і право на припинення самих шлюбних відносин. Стосовно уточнення, що шлюб — це союз, який породжує певні права, то термін «сімейний союз», що дається в легальному понятті, містить в собі і спрямованість на створення сім'ї, і породження прав і обов'язків подружжя.

областях Української РСР» від 16 квітня 1940 р.; в Закарпатській області — до 25 січня 1946 р. // Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про введення на території Закарпатської області законодавства Української РСР» від 24 січня 1946 р.; в окремих районах Чернівецької області, Акерманському та Ізмаїльському районах Одеської області — до 2 серпня 1940 р. // Закон СРСР «Про включення північної частини Буковини, Хотинського, Акерманського і Ізмаїльського уїздів Бессарабії до складу Української РСР» від 2 серпня 1940 р. (Див.: *Ромовська З. В.* Сімейний кодекс України. — С. 67).

¹ *Гордон М. В.* Охорона прав громадян радянським сімейним законодавством. — К.: Радянська Україна, 1959. — С. 11–14.

² Сімейне право України / За ред. В. С. Гопанчука. — С. 44.

³ Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю. С. Червоного. — 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Истина, 2006. — С. 48.

§ 2. Умови укладення шлюбу

Під умовами укладення шлюбу слід розуміти *обставини, наявність яких необхідна для того, щоб шлюб мав юридичну силу*¹. В теорії сімейного права розрізняють позитивні та негативні умови укладення шлюбу². Наявність позитивних дає можливість укладення шлюбу, що стосується негативних, то саме їх відсутність дає таку можливість.

До *позитивних умов* СК України відносить:

— *досягнення шлюбного віку* (ст. 23 СК)³. СК, як і КпШС, встановлює особливе шлюбне повноліття тільки для жінок. Відповідно до ч. 1 ст. 22 шлюбний вік для жінки встановлюється у сімнадцять, а для чоловіка — у вісімнадцять років. Встановлення шлюбного віку пояснюється не тільки тим, що особа, яка прагне зареєструвати шлюб, повинна досягти статевої зрілості, а це пов'язується з завершенням фізичного росту організму, а також і тим, що особа повинна досягти відповідного стану психічного, розумового, морального та соціального розвитку. Досягнення шлюбного віку повинно відбутися на день реєстрації шлюбу (ч. 2 ст. 22 СК), а це означає, що подати заяву може і особа, яка ще не досягла шлюбного віку, але досягне його не пізніше як протягом одного місяця з дня подачі заяви.

СК передбачає можливість надання права на шлюб особі, яка ще не досягла шлюбного віку. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано таке право, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. У зв'язку з цим З. В. Ромовська стверджує, що таким чином запроваджена відносно нова правова категорія «надання права на шлюб» особі, яка не досягла шлюбно-

¹ *Иоффе О. С.* Советское гражданское право. — Л., 1965. — Ч. 3. — С. 200; Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 50.

² Хоч існує й інша точка зору. Ще Д. І. Мейер вважав за необхідне поділити умови укладення шлюбу на такі, порушення яких тягне за собою застосування таких суворих наслідків (Русское гражданское право: В 2 ч. — С. 715). З правників сьогодення проф. Ю. С. Червоний вважає, що існують умови укладення шлюбу і перепони до його укладення (Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 50).

³ Це відповідає Конвенції про захист прав людини і основних свобод (ст. 12), Міжнародному пакту про громадянські і політичні права (ст. 23), Загальній декларації прав людини (ст. 16).

го віку¹, інші правники, зокрема Ю. С. Червоний наполягають, що як і в ч. 2 ст. 16 КпШС, в ч. 2 ст. 23 СК України йдеться про зниження шлюбного віку². Вважаємо, що слід погодитися з тим, що йдеться саме про надання права на шлюб неповнолітній особі, бо щодо неї не вирішується питання про зниження шлюбного віку. Їй лише надається право на шлюб, якщо буде встановлено, що таким чином захищаються її інтереси. Але за яких обставин може бути прийняте судове рішення? Виходячи з зазначеної норми, можна дійти висновку, що це можливо у будь-яких випадках, якщо буде доказано, що надання права на шлюб відповідає інтересам неповнолітньої особи (фактичне утворення сім'ї, вагітність, народження дитини, тяжке захворювання тощо). З такою заявою може звернутися до суду лише особа, яка досягла віку чотирнадцяти років. Суд розглядає заяву за правилами окремого провадження, повідомивши про це батьків і піклувальників неповнолітньої особи.

СК України не встановлює ні різниці у віці між особами, що бажають зареєструвати шлюб, ні віку, по досягненні якого особа вже не може одружитися. У дореволюційному законодавстві право на шлюб втрачала людина, яка досягала віку 80 років від народження, незалежно від статі³;

— *добровільність шлюбу* (ст. 24 СК) означає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка, примушення їх до укладення шлюбу не допускається. Діяти вільно може лише дієздатна особа, тобто та, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Виходячи з цього, недієздатна особа, а також особа, що формально була дієздатною, але в момент реєстрації шлюбу страждала на тяжкий психічний розлад, перебувала у стані алкогольного, токсичного, наркотичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними, не мають права на укладення шлюбу.

До *негативних умов* СК України відносять:

— *перебування хоча б однієї зі сторін в іншому зареєстрованому шлюбі*. Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному зареєстрованому у відповідних органах шлюбі, а право на повторний шлюб виникає в кожного з них лише після

¹ Ромовська З. В. Сімейний кодекс України. — С. 70.

² Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 51.

³ Мейер Д. И. Русское гражданское право: В 2 ч. — Ч. 2. — С. 717.

припинення попереднього шлюбу (ст. 25 СК). Ця заборона відповідає принципу моногамії та відноситься до абсолютної заборони, тобто ні за яких умов цей шлюб не може бути дійсним. Слід зазначити, що сучасне сімейне законодавство не містить заборони на вступ до наступного шлюбу за чисельністю його попередніх укладень;

— *знаходження жінки та чоловіка між собою у родинних зв'язках прямої та в деяких випадках побічної (бокової) лінії споріднення та відносинах, що прирівнюються до родинних*. Так, відповідно до ст. 26 СК України не допускається укладення шлюбу: між родичами прямої лінії споріднення; між рідними (повнорідними¹ і неповнорідними²) братами і сестрами; між двоюрідними братами і сестрами; між рідними тіткою, дядьком і племінником, племінницею; між усиновлювачем і усиновленим; між дітьми, що були усиновлені усиновлювачем.

Заборону реєстрації шлюбів у цих випадках можна поділити на заборону *абсолютну* і заборону *відносну*³. Заборона *абсолютна* характерна для шлюбів між родичами прямої лінії споріднення. Родичами прямої лінії споріднення визнаються особи, які походять один від одного — батьки і діти, онуки і баба, дід тощо. Абсолютною є також і заборона шлюбів між деякими з родичів побічної лінії споріднення, тобто тими, хто має спільного предка, а саме заборона шлюбів між рідними (повнорідними і неповнорідними) братами і сестрами. До побічної лінії споріднення відносять також і двоюрідних братів і сестер, тіток і дядьків тощо.

Закон забороняє укладення шлюбів між двоюрідними братами і сестрами; між рідними тіткою, дядьком і племінником, племінницею, але ця заборона відносна. Заборона укладення шлюбів між родичами прямої і побічної лінії споріднення має як соціально-етичні так і фізіологічні передумови.

Закон забороняє укладення шлюбів між усиновлювачем і усиновленим та між дітьми, що були усиновлені усиновлювачем. Ця заборона пов'язується з тим, що між ними виникають відносини, що прирівнюються до відносин між батьками і народженою

¹ Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків.

² Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

³ Таку точку зору поділяє і Ю. С. Червоний. Див.: Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 54.

ними дитиною. Між тим, з цього правила існує виключення. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, що були усиновлені ним (ч. 4 ст. 26 СК). У випадку скасування усиновлення допускається укладення шлюбу між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною (п. 5 ст. 26 СК);

— *визнання особи недієздатною* (ч. 3 ст. 39 СК). Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК). Ця заборона відноситься до абсолютної. Згода — обов'язкова умова одруження, а особа, визнана недієздатною, не усвідомлює значення своїх дій, а отже, і не може усвідомлювати наслідки даної згоди на одруження. Крім цього шлюб, укладений з психічно хворою людиною, являє небезпеку для дітей, які можуть народитися в цьому шлюбі, отримавши у спадок психічну хворобу;

— *тяжка хвороба чи хвороба, небезпечна для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків*. Це відносна обставина припинення шлюбу.

§ 3. Порядок вступу до шлюбу. Державна реєстрація шлюбу та її правові наслідки

Для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства юридичне оформлення шлюбу відбувається шляхом його державної реєстрації (ч. 1 ст. 27 СК). Саме з моменту державної реєстрації шлюбу виникають права й обов'язки чоловіка і жінки як подружжя.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком в будь-який з державних органів РАЦС за їх вибором (ч. 1 ст. 28 СК). За правилом, заява подається жінкою та чоловіком особисто (ч. 2 ст. 28). Між тим, передбачена і можливість, за наявності поважних причин для цього, подачі нотаріально засвідченої заяви через представників. Хоча СК України не наводить перелік таких поважних причин, можна припустити, що це може бути хвороба, перебування у лікарні, у відрядженні тощо. Повноваження представника на здійснення саме такої дії — подання заяви, мають бути нотаріально засвідчені (ч. 3 ст. 28).

Подача заяви про реєстрацію шлюбу породжує для жінки і чоловіка стан наречених¹, але не створює для них обов'язку бра-ти шлюб.

Обов'язки державного органу РАЦС при отриманні заяви про реєстрацію шлюбу. Державний орган РАЦС зобов'язаний:

— *ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків, попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу.* Введення цієї норми спрямовано на забезпечення у майбутньому стабільності подружніх відносин. Наречені повинні мати уявлення не тільки відносно прав і обов'язків подружжя; прав і обов'язків матері, батька і дитини, а також відносно тих підстав, які перешкоджають реєстрації шлюбу, і тягнуть за собою визнання його недійсним. Але, яким чином державний орган РАЦС повинен донести цю інформацію до наречених, вирішується кожним з цих органів самостійно (ст. 29 СК);

— *з урахуванням побажань нареченого і нареченої визначити день і час реєстрації шлюбу.*

Обов'язки наречених при подачі заяви про реєстрацію шлюбу. Подача заяви покладає певні обов'язки і на самих наречених, а саме вони повинні:

— *повідомити один одного про стан свого здоров'я (ст. 30 СК).* До речі, ст. 18 КЗпПС теж містила аналогічну норму, яка між тим, носила декларативний характер, бо ніяких правових наслідків за невиконання цього обов'язку не передбачала. СК України встановлює правові наслідки у вигляді можливості визнати такий шлюб недійсним.

Можна вважати, що СК вперше ввів можливість для осіб, що одружуються, провести медичне обстеження ще до укладення шлюбу, що спрямовано на попередження ймовірних спадкових захворювань, небезпечних для народжуваних у шлюбі дітей, а та-

---

¹ Слід зазначити, що з внесенням змін до ст. 31 СК відповідно до Закону України від 22 грудня 2006 р. подача заяви про реєстрацію шлюбу не вважається угодою — заручинами (*Pactum de matrimonio con trahendo*), що спрямована на укладення шлюбу, і яка була добре відома ще у давні часи і виконання якої забезпечувалося значною неустойкою. Зокрема, якщо одна зі сторін ухилялася від укладення шлюбу, то вона була зобов'язана задовольнити протилежну сторону неустойкою. Петро І ввів заборону на забезпечення заручин неустойкою і тим самим позбавив заручини юридичного значення // *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. — С. 726.

кож серйозних захворювань самих чоловіка та жінки. Порядок здійснення добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, встановлено Постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р.¹

Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише нареченим. На наш погляд, слід було б додати, що результати повідомляються лише тому з наречених, який проходив обстеження, і тільки за його згодою вони можуть бути повідомлені іншому нареченому. Таким чином, можуть бути захищені права особи, що страждає на це захворювання, і до обстеження не мала навіть уяви про це. До речі, таким чином вирішується це питання в СК РФ.

Але наявність самої хвороби не вважається підставою для відмови в реєстрації шлюбу. Наприклад, якщо один з наречених, або навіть кожний з них не знали про своє захворювання або, навпаки, знали і все-таки вирішили зареєструвати шлюб, то це не може розглядатися як підстава для визнання в майбутньому шлюбу недійсним. Але якщо один з наречених приховав відомості про стан здоров'я, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого, або їх нащадків, то другий має право звернутися до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним. Таким чином, для визнання шлюбу недійсним відіграє роль тільки приховання самого факту захворювання, а не наявність самого захворювання;

— при відмові від вступу в шлюб відшкодувати витрати, що понесла друга сторона у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу і весілля. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля, наприклад, вартість весільного одягу, каблучки, завдаток за весілля в ресторані (ч. 3 ст. 31 СК). При цьому не має значення, хто реально поніс ці витрати — сама особа, що бажала зареєструвати шлюб, її батьки чи інші родичі або, навіть, і знайомі.

---

¹ Офіційний Вісник України. — 2002. — № 47. — Ст. 2128. На виконання зазначеної Постанови Наказом Міністерства охорони здоров'я України 20 грудня 2002 р. були затверджені Перелік видів добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу та Інструкція щодо заповнення облікової форми «Направлення на добровільне медичне обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу» // Офіційний Вісник України. — 2003. — № 4. — Ст. 166.

Але, якщо наречений (наречена) відмовився від шлюбу внаслідок протиправної, аморальної поведінки нареченої (нареченого), приховання нею (ним) обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо), то понесені витрати не підлягають відшкодуванню. Причому аналіз ст. 31 СК України дозволяє дійти висновку, що відшкодуванню підлягають лише реальні затрати, що понесла одна зі сторін («невинна»). Між тим, моральна шкода, що спричинена відмовою від реєстрації шлюбу, не відшкодовується.

Законодавець дещо по-іншому вирішує питання стосовно подарунків, які отримують наречені. Відповідно до ч. 4 ст. 31 СК України у разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом. При цьому обдарований зобов'язаний повернути річ, яка була йому подарована, а якщо вона не збереглася — відшкодувати її вартість. Убачається, що у випадку з визнанням договору дарування недійсним, законодавець залишає без уваги ті причини, які спонукали сторону відмовитися від реєстрації шлюбу.

Час реєстрації шлюбу. До умов, що регулюють порядок реєстрації шлюбу, відносять час та місце реєстрації шлюбу. За правилом, реєстрація шлюбу відбувається після спливу одного місяця від дня подачі заяви (ч. 1 ст. 32 СК). Місячний строк встановлюється з тим, щоб перевірити серйозність намірів наречених, а також слугує цілям попередження реєстрації легковажних шлюбів. Крім того, в межах визначеного строку до державного органу РАЦС можуть поступити відомості про наявність перепон до реєстрації шлюбу між певними особами. Тягар доказування існування таких перепон лежить на тих особах, які повідомили про них. Але якщо реєстрація шлюбу незалежно з будь-яких причин не відбудеться у визначений день, така заява після спливу трьох місяців від дня її подачі втрачає чинність (ч. 4 ст. 28 СК).

За наявності поважних причин керівник державного органу РАЦС дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу місячного строку (п. 2 ч. 1 ст. 32 СК). СК не містить переліку таких поважних причин. Це може бути термінове відрядження за кордон, переїзд на постійне місце проживання, необхідність в терміновому проходженні медичного обстеження, лікуванні тощо.

Уперше СК України передбачив можливість реєстрації шлюбу безпосередньо в день подання заяви. Така реєстрація можли-

ва лише за наявності особливих обставин, а саме у разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також у випадку безпосередньої загрози для життя нареченої або нареченого внаслідок тяжкої хвороби, що підтверджується відповідними документами. Між тим, на наш погляд, наречені можуть погодитися на реєстрацію шлюбу за наявності зазначених обставин і в будь-який інший день.

Також уперше кодекс встановлює дозвіл на відкладення реєстрації шлюбу. Це відбувається за рішенням керівника державного органу РАЦС, але не більше ніж на 3 місяці та пов'язується з отриманням відомостей про наявність перешкод до реєстрації шлюбу (порушення умов одношлюбності, добровільності, дієздатності, досягнення шлюбного віку) (ч. 3 ст. 32 СК). Щодо прийнятого рішення мають бути повідомлені наречені.

Місце реєстрації шлюбу. За правилом, шлюб реєструється у приміщенні того державного органу РАЦС, куди й було подано заяву про реєстрацію шлюбу (ч. 1 ст. 33 СК). За бажанням наречених реєстрація шлюбу відбувається урочисто.

Але закон надає можливість нареченим за їх заявою зареєструвати шлюб і в іншому місці, а саме за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть з поважних причин прибути до державного органу РАЦС (ч. 2 ст. 33 СК). Йдеться про виняткові обставини, які повинні бути підтверджені документально.

Незважаючи на наявність у СК України можливості подачі заяви про реєстрацію шлюбу через представника, інститут представництва є недопустимим при безпосередній реєстрації шлюбу, тобто присутність нареченого і нареченої в момент реєстрації їх шлюбу є обов'язковою (ст. 33 СК). Це дає можливість, по-перше, зайвий раз переконатися в добровільності наречених вступу до шлюбу, а, по-друге, свідомо обрати прізвище. Так, закон дозволяє нареченим або обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя, або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами; приєднати до свого дошлюбного прізвища прізвище нареченого, нареченої. Причому, якщо обидва з наречених бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречений і (або) наречена. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої, на-

реченого вже є подвійним, вона (він) має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого (ст. 35 СК).

Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України¹.

Шлюб — це підстава для виникнення прав і обов'язків подружжя, як особисто немайнових, зокрема, права на материнство (батьківство), на повагу до своєї індивідуальності, на фізичний та духовний розвиток, на зміну прізвища, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, на свободу та особисту недоторканність, на припинення шлюбних відносин, обов'язку турбуватися про сім'ю, так і матеріальних, зокрема, права спільної сумісної власності, права на укладення шлюбного договору; прав і обов'язків подружжя по утриманню.

При цьому шлюб не може бути підставою для надання одному з подружжя пільг чи переваг або для обмеження тих його прав та свобод, які встановлені Конституцією та іншими законами України (ст. 36 СК).

Між тим, породжувати відповідні права та обов'язки подружжя може тільки дійсний шлюб. Виходячи з цього, в ст. 37 СК вперше закріплюється поняття «правозгідність шлюбу», тобто це шлюб, який укладений з додержанням вимог закону. Якщо шлюб укладається з порушенням вимог закону, презумпція правозгідності шлюбу не діє, і він буде вважатися недійсним або в силу самого права, оскільки при його укладенні були допущені істотні порушення, або може бути визнаний за рішенням суду недійсним, або неукладеним.

§ 4. Недійсність шлюбу

СК України містить вичерпний перелік обставин, які слугують підставами для визнання шлюбу недійсним. Аналіз їх дозволяє дійти висновку, що недійсним визнається шлюб, який зареєстрований в державному органі РАЦС за відсутності хоча б однієї з позитивних умов його укладення, або, навпаки, за наявності хоча б однієї з негативних умов укладення. Таким чином, недійсність шлюбу пов'язується з порушенням умов укладення

---

¹ Постанова КМ України від 12 вересня 2002 р. «Про затвердження зразків книг реєстрації актів цивільного стану та описів бланків свідоцтв, що видаються державними органами реєстрації актів цивільного стану» // ОВУ. — 2002. — № 38. — Ст. 1775.

шлюбу. Причому одні правники вважають, що визнання шлюбу недійсним — це санкція за порушення сімейного законодавства, яке допускають особи, що укладають шлюб (або одна з осіб), саме за укладення шлюбу¹, інші — що це вид сімейно-правової відповідальності². Цікавою є позиція М. В. Антокольської з цього питання. Правник вважає, що визнання шлюбу недійсним є санкцією за порушення сімейного законодавства, яке допускають особи, що беруть шлюб. Між тим, якщо вони діяли винно, або хоча б один з них діяв винно, визнання шлюбу недійсним слід розглядати як міру відповідальності. Якщо ж обидва з них діяли невинно, то визнання шлюбу недійсним слід розглядати як міру захисту, що застосовується за об'єктивно протиправну поведінку³.

Вважаємо, що визнання шлюбу недійсним становить сімейно-правову санкцію, що належить до засобів захисту, оскільки, на відміну від відповідальності, вона не містить додаткових обтяжень особистого та майнового характеру.

Якщо ж за укладення шлюбу один із подружжя діяв недобросовісно, то це тягне застосування до нього сімейно-правової відповідальності як покладання обов'язку із утримання добросовісного подружжя та застосування в інтересах останнього до майна, набутого до визнання шлюбу недійсним, правового режиму спільного майна подружжя.

Отже, *недійсність шлюбу* — це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акту, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладення шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту.

До підстав визнання шлюбу недійсним належать: *порушення умов укладення шлюбу, передбачених статтями 22, 24–26 СК; наявність при укладенні шлюбу обставин, що перешкоджають його реєстрації; реєстрація фіктивного шлюбу.*

Причому, залежно від того, які вимоги закону були порушені при укладенні шлюбу, останні поділяються на: **абсолютно**

¹ Сімейне право України / За ред. В. С. Гопанчука. — С 58; Сімейне право України: Підручник / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2004. — С. 123; Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 63. Таку точку зору поділяв свого часу і В. Рясенцев. Семейное право. — М.: Юрид. лит., 1967. — С. 71.

² Гражданское право. — М., 1999. — Т. 3. — С. 339.

³ Антокольская М. В. Семейное право. — М.: Юрист, 2002. — С. 117–118.

недійсні; шлюби, які визнаються недійсними за рішенням суду; шлюби, які можуть бути визнані недійсними за рішенням суду.

Абсолютно недійсними вважаються шлюби, які укладені всупереч встановленим законом перешкодам до їх укладення, а саме, шлюб:

— **зареєстрований з особою, яка водночас перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі** (ч. 1 ст. 39 СК), тобто укладенням такого шлюбу порушено основний принцип сімейного права — одношлюбність. У цьому випадку недійсним визнається останній шлюб, оскільки на момент його укладення особа вже перебувала в іншому зареєстрованому шлюбі. Між тим, якщо до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу попередній шлюб припиняється, повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу (ч. 5 ст. 39 СК);

— **зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою** (ч. 2 ст. 39 СК), тобто порушено такий основний принцип сімейного права, як відсутність кровного споріднення;

— **зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною** (ч. 3 ст. 39 СК). Між тим, наявність психічного захворювання само по собі не є підставою для визнання шлюбу недійсним. Визнання шлюбу недійсним за цією підставою відбувається лише в тому випадку, якщо один із подружжя був визнаний недієздатним саме на момент укладення шлюбу. Якщо ж один із подружжя внаслідок психічного розладу буде визнаний судом недієздатним після укладення шлюбу, то шлюб не вважається недійсним, оскільки, на момент його укладення обидва з подружжя були здорові й дієздатні. Такий шлюб може бути розірваним за заявою дієздатного подружжя в державних органах РАЦС.

Абсолютно недійсні шлюби вважаються недійсними з моменту їх реєстрації та не потребують судового рішення щодо цього. Анулювання актового запису відбувається державними органами РАЦС на підставі заяви заінтересованої особи з наданням відповідних доказів порушення цим шлюбом однієї з засад сімейного права¹. Причому актовий запис про шлюб анулюється

¹ В літературі такий порядок визнання шлюбів недійсними називають реєстраційним порядком. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 65.

незалежно від смерті осіб, з якими було зареєстровано шлюб, а також розірвання цього шлюбу (ч. 6 ст. 39 СК).

До шлюбів, які визнаються недійсними за рішенням суду, належать шлюби, **укладені без вільної згоди жінки чи чоловіка** (ч. 1 ст. 40 СК), а також **фіктивні шлюби** (ч. 2 ст. 40 СК).

Обов'язковою умовою реєстрації шлюбу є вільно і незалежно висловлене взаємне волевиявлення осіб, що одружуються, яке підтверджує їх намір створити сім'ю на підставі укладення шлюбу. Недотримання цієї умови тягне недійсність шлюбу. У такій ситуації для визнання шлюбу недійсним необхідна наявність вади волі сторін при його реєстрації. Під вагою волі в сімейному праві розуміють відсутність добровільної згоди на одруження, реєстрацію шлюбу під примусом, під впливом обману, омани внаслідок неможливості через свій стан у момент укладення шлюбу усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Укладення шлюбу під примусом має місце, коли згода на укладення шлюбу була виражена однією зі сторін під впливом фізичного та психічного насильства чи під загрозою його застосування. Причому примушення до одруження може виходити від одного з майбутнього подружжя чи від третіх осіб, що діють в його інтересах чи в своїх власних.

Обман — це навмисне введення в оману особи, що одружується. Прикладом обману може слугувати не тільки повідомлення майбутньому чоловіку чи дружині свідомо хибних відомостей, а й свідоме замовчування деяких фактів, що мають істотне значення при укладенні шлюбу.

Омана — це помилкове уявлення особи, що одружується, щодо певних обставин укладення шлюбу. Омана може сформуватися під впливом різних причин, можливо навіть таких, що не залежать від майбутнього чоловіка і дружини чи дій третіх осіб. Помилкове уявлення особи, введеної в оману, може виникати як щодо особистості іншого з подружжя, так і щодо юридичної значущості укладення шлюбу.

При визначенні одним із майбутнього подружжя ступеня впливу примусу, обману чи омани на прийняття рішення про укладення шлюбу належить застосовувати тільки суб'єктивний критерій, оскільки невідомо точно, як ті чи інші обставини можуть вплинути на конкретну людину в певній ситуації. Шлюб, укладений з особою, яка в момент реєстрації шлюбу через свій стан не могла усвідомити свої дії та керувати ними, також нале-

жить визнати недійсним, оскільки за своєю суттю така особа не може висловити своєї добровільної згоди на укладення шлюбу. Причинами такого стану можуть слугувати психічний розлад, нервові потрясіння, алкогольне чи наркотичне сп'яніння, фізична травма, тяжке захворювання. У разі визнання шлюбу недійсним на цій підставі, крім свідчення свідків, суд розглядає документи, що підтверджують стан особи, навіть може бути призначена судово-психічна експертиза.

Фіктивні шлюби. Згідно з ч. 2 ст. 40 СК України, фіктивним визнають шлюб, укладений без наміру створити сім'ю, причому це може бути притаманним як для одного з подружжя, так і для обох. Зазвичай метою укладення фіктивного шлюбу є корисливі міркування майбутнього чоловіка чи жінки. Наприклад, бажання одержати право на жиле приміщення, отримання певної користі тощо. Однак підставою віднесення шлюбу до фіктивного є не укладення його з корисливих мотивів, а саме відсутність в одного чи обох з подружжя наміру створити сім'ю.

Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Шлюб, який може бути визнаний недійсним за рішенням суду. Відповідно до ч. 1 ст. 41 СК України до таких шлюбів відносять шлюби, якщо вони були зареєстровані: **між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, братом і сестрою, між тіткою, дядьком та племінником, племінницею; з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їх нащадків; з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не надано права на шлюб.**

На відміну від ст. 40 СК, яка містить імперативну норму про обов'язковість визнання шлюбу недійсним у судовому порядку, ст. 41 СК встановлює лише можливість, а не обов'язковість цього. При цьому в ч. 2 цієї статті прямо вказується, що вирішення питання дійсності чи недійсності певного шлюбу залежить від того, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Наприклад, якщо шлюб було укладено між усиновлювачем та усиновленим — за скасування всиновлення цей шлюб визнається дійсним.

Шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини у шлюбі між: усиновлювачем та

ушиновленою нею дитиною, між двоюрідними братом і сестрою, між тіткою, дядьком та племінником, племінницею, з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб.

Коло осіб, що мають право пред'являти до суду позов про визнання шлюбу недійсним: жінка чи чоловік, інші особи, права яких порушені в зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права й інтереси дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежена (ст. 42 СК).

Розірвання шлюбу, смерть дружини чи чоловіка не є перешкодою для визнання шлюбу недійсним (ч. 1 ст. 43 СК). Але якщо шлюб розірвано за рішенням суду, позов про визнання його недійсним може бути пред'явлено лише після скасування рішення суду про розірвання шлюбу (ч. 2 ст. 43 СК), оскільки рішення приймалося, виходячи з дійсності шлюбу.

Позивач не обмежений часовими межами для подачі заяви про визнання шлюбу недійсним. За загальним правилом, на вигоди, що впливають із сімейних відносин, позивна давність не застосовується. Отже, дійсність шлюбу може бути оскаржена позивачем у будь-який час після його укладення. Шлюб визнають недійсним із дня його укладення.

Правові наслідки недійсності шлюбу. Загальний правовий наслідок визнання шлюбу недійсним полягає в тому, що шлюб вважається таким, що ніколи не існував, а особи, які його уклали, вважаються такими, що раніше не перебували в шлюбі. У подружжя не виникає жодних особистих немайнових та майнових прав, що впливають зі шлюбу (ст. 45 СК). Так, не виникає права на спільне прізвище, права на аліменти, права на частину спільного майна тощо. Зокрема, якщо особа одержала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатніх підстав, і підлягає поверненню відповідно до ЦК України, але не більш як за останні три роки (ч. 3); особа, яка поселилася у житлове приміщення не набула права на проживання у ньому і може бути виселена (ч. 4); особа, яка змінила прізвище у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, вважається такою, що іменується ним без достатньої правової підстави (ч. 5). До майна, придбаного спільно

особами, шлюб яких визнано недійсним, застосовуються не норми сімейного законодавства про спільну сумісну власність, а норми ЦК України про часткову власність.

Але негативні наслідки застосовуються лише до особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу та приховала їх від другої сторони і (або) від державного органу РАЦС (ч. 6 ст. 45 СК).

Визнання шлюбу недійсним тягне за собою недійсність шлюбного договору, якщо він був укладений такими особами. Як вірно зазначається в літературі, такий договір стає недійсним з моменту його укладення автоматично¹. Це пояснюється правовою природою шлюбного договору, який не може існувати без шлюбу.

Винятки із загального правила про правові наслідки недійсності шлюбу передбачені ст. 46 СК України та стосуються добросовісного чоловіка чи дружини. Добросовісним чоловіком або дружиною є та особа, що не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу (про недієздатність або про недосягнення іншим шлюбного віку тощо). Добросовісність чоловіка чи дружини встановлюється в судовому порядку.

Відповідно до ст. 46 СК добросовісна особа (чоловік чи жінка) має право: на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя; на проживання в житловому приміщенні, в яке вони поселилися в зв'язку з недійсним шлюбом; на аліменти відповідно до закону (статті 75, 84, 86 та 88 СК); на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу.

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, народжених у такому шлюбі (ст. 47 СК). Отже, батьком дитини визнається чоловік матері, а діти, народжені в такому шлюбі, перебувають у встановленій спорідненості з обома батьками.

§ 5. Визнання шлюбу неукладеним

Як вже зазначалося, присутність нареченого і нареченої в момент реєстрації їх шлюбу є обов'язковою (ст. 33 СК). Але якщо шлюб був зареєстрований за відсутністю одного з наречених або в момент його реєстрації в якості нареченого (наре-

¹ Антокольська М. В. Семейное право. — С. 126; Семейное право України. — К., 2002. — С. 71; Ромовська З. В. Семейный кодекс України: Науково-практичний коментар. — С. 213; Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 73.

ченої) виступала інша особа, або реєстрація шлюбу відбулася за підробленими документами і таке інше, які правові наслідки наступують? Уперше в ст. 48 СК України закріплюється поняття «неукладений шлюб», тобто шлюб, який не відбувся, підстави визнання шлюбу неукладеним і правові наслідки цього.

Визнання шлюбу неукладеним відрізняється від визнання його недійсним. Так, якщо для визнання шлюбу недійсним істотним є відсутність фактичного складу позитивних умов його укладення, або наявність хоча б однієї з негативних умов, то для визнання шлюбу неукладеним істотним є порушення самої процедури реєстрації шлюбу, а саме: реєстрація його за відсутністю одного з наречених, присутність іншої людини в якості нареченого (нареченої), реєстрація за підробленими документами, за довіреністю і таке інше. Хоча фактично реєстрація такого шлюбу відбулася, а це свідчить начебто про те, що між особами виникли права і обов'язки подружжя, юридично такий шлюб не існує, а тому він за жодних обставин не може бути визнаний дійсним.

У випадках порушення процедури реєстрації шлюбу за заявою заінтересованої особи, а також за заявою прокурора запис про шлюб у державному органі РАЦС анулюється за рішенням суду. Неукладений шлюб не породжує ніяких прав і обов'язків між особами. У разі неукладеного шлюбу не існує презумпції батьківства чоловіка матері дитини¹, а визначення походження дитини від таких осіб провадиться на підставі положень визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою (ст. 125 СК).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке шлюб і які його ознаки?
2. Які умови укладення шлюбу?
3. Який порядок вступу до шлюбу?
4. У яких випадках шлюб може бути визнаний недійсним і які правові наслідки цього?
5. У яких випадках шлюб визнається неукладеним?

---

¹ Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 76.

Глава 5

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ

---

§ 1. Загальна характеристика особистих немайнових прав та обов'язків подружжя

Реєстрація шлюбу породжує виникнення різноманітних за своїм змістом особистих прав та обов'язків подружжя. Оскільки відносини між подружжям носять насамперед глибоко особистий характер, то й правовому регулюванню особистих немайнових відносин у сімейному праві надається велике значення. Суспільні зв'язки, що складаються в сім'ї, є глибоко особистими, багато в чому інтимними і ґрунтуються на почуттях любові та взаємної прихильності¹. В новому Сімейному кодексі збільшена кількість норм, які регулюють особисті немайнові відносини подружжя, у порівнянні з раніше чинними КпШС України. Проте велика кількість особистих відносин між подружжям знаходиться поза сферою правового регулювання. В силу своєї делікатності та інтимності вони не піддаються зовнішньому впливу, що вказує на їх особливий характер. Як підкреслено в ч. 3 ст. 7 СК України особисті немайнові відносини подружжя регулюються лише в тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства. Регулювання особистих немайнових відносин назване як одне з завдань, що стоять перед Сімейним кодексом України. Згідно зі ст. 1 кодексу метою регулювання особистих немайнових відносин є зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки в повсякденному житті.

До особистих немайнових прав подружжя СК України відносить ті, які є найбільш важливими та на які можна впливати нормами сімейного права. Це — **право на материнство та батьківство; право на повагу до своєї індивідуальності; право на духовний розвиток; право на зміну прізвища; право на**

---

¹ Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1982. — С. 4.

розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; право на свободу та особисту недоторканність. Зазначені права характеризуються тим, що для їх здійснення не потрібно ні згоди, ні виконання активних дій з боку іншого з подружжя. Отже їхня сутність полягає головним чином у можливості обумовленої поведінки самої управомоченої особи у встановлених законом межах¹.

В основу регулювання особистих немайнових відносин покладено принцип рівності за набуття та здійснення особистих немайнових прав та обов'язків кожним із подружжя. Рівність чоловіка і дружини — основний принцип шлюбних відносин, заснований на визнанні однакової соціальної цінності особистості чоловіка і жінки. Це означає, що використання своїх законних прав кожним із подружжя і застосування закону у разі вирішення різних спорів між ними повинно здійснюватися з неодмінним дотриманням рівності прав і обов'язків чоловіка та дружини. Загальними засадами регулювання особистих немайнових відносин між подружжям згідно зі ст. 7 СК є здійснення їх з урахуванням права на таємницю особистого життя подружжя, права кожного з них на особисту свободу та неприпустимість свавільного втручання в сімейне життя; відсутність привілеїв чи обмежень кожного із подружжя за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками; здійснення прав та обов'язків кожним із подружжя на рівних засадах. Цей принцип базується на загальних положеннях ст. 24 Конституції України й визначає право кожного з подружжя на особисту свободу; сумісне вирішення питань материнства, батьківства; виховання й освіти дітей, інших питань життя сім'ї; право кожного з подружжя на повагу до своєї індивідуальності; обов'язок подружжя про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги; спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї та розвиток дітей.

При розгляді особливостей положень сімейного кодексу, що визначають своєрідність регулювання немайнових відносин подружжя, звертає на себе особливу увагу насиченість законодав-

---

¹ *Оридорога М. Т.* Брачное правоотношение. — К.: Киевская высшая школа МВД СССР, 1971. — С. 32.

ства положеннями морального характеру. Норми моралі проникають буквально в усі куточки шлюбних відносин, міцність яких значною мірою залежить від моральних уявлень людини. Наприклад, потрібно чесно відноситися до сімейних прав і обов'язків, необхідно подружжю поважати одне одного, рахуватися з інтересами іншого з подружжя, з повагою ставитися до його індивідуальності, звичок та уподобань, піклуватися про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги (статті 51, 55 СК). Органічний зв'язок норм сімейного права та моралі, їх взаємодія в процесі реалізації є відмінною рисою особистих немайнових відносин подружжя. У переважній більшості правові норми, що регулюють відносини, пов'язані з укладенням, розірванням шлюбу, присвячені немайновим правам і обов'язкам подружжя, мають морально-правовий зміст. Сімейне законодавство містить найрізноманітніше поєднання моральних і правових вимог, норми права і моралі доповнюють і збагачують одне одного, мають єдину кінцеву мету¹.

Багато чого у формуванні відносин між подружжям визначається національною культурою, історичними традиціями, соціально-економічними умовами, особистими факторами. Можливості права у сфері особистих немайнових відносин між подружжям обмежені, це — та сфера, де забезпечити реалізацію кожним з подружжя своїх можливостей правовими методами найскладніше. Разом з тим саме в сім'ї складаються ті моделі відносин між чоловіком та жінкою, які потім переносяться в інші області громадського життя. Велике значення має закріплення в сім'ї ідеї гендерної рівності та забезпечення механізму її реального перетворення в життя.

Особисті немайнові права подружжя на відміну від майнових не мають економічного змісту та не носять майнового характеру. Водночас вони є вкрай важливими, що обумовлено сутністю шлюбу як сімейного союзу жінки та чоловіка, заснованого на принципах рівності подружжя. Ці права належать кожному з подружжя незалежно від його майнового стану. Їх здійснення не супроводжується майновим еквівалентом з боку іншого з подружжя. Вони не можуть бути виражені в грошовій формі.

Особисті права й обов'язки подружжя виникають із приводу визначених нематеріальних благ. Вони тісно пов'язані з осо-

---

¹ Нечаева А. М. Семья и закон. — М.: Наука, 1980. — С. 21, 57.

бистістю кожного з подружжя, невіддільні від неї і не можуть відчужуватися, як і самі блага, із приводу яких виникають особисті права й обов'язки. На них не впливає факт спільного чи роздільного проживання подружжя, кожний з подружжя може користуватися особистими правами на свій власний розсуд.

Дуже важливо, що особисті права й обов'язки подружжя не можуть бути припинені чи змінені домовленістю між подружжям. Не можуть бути вони і предметом шлюбного договору, інших угод. Це забезпечує неухильне дотримання основного принципу рівності подружжя в сім'ї та виключає можливість прийняття рішень, які посягають на права та гідність одного з подружжя.

Велика кількість серед закріплених у Сімейному кодексі особистих немайнових прав подружжя належить їм як громадянам і до вступу в шлюб. Водночас особисті немайнові права подружжя мають певні особливості¹.

По-перше, особисті немайнові права подружжя виникають не від народження, а в зв'язку зі вступом у шлюб, зареєстрований у встановленому порядку. Таким чином, вони діють лише в сімейних відносинах. По-друге, особисті немайнові права подружжя не є абсолютними, бо вони можуть бути порушені не будь-ким, а лише іншим з подружжя. Тому особистим правам одного із подружжя протистоїть обов'язок іншого з подружжя не перешкоджати їх здійсненню, не порушувати їх. По-третє, особисті немайнові права подружжя є визначальними в сімейних правовідносинах. Саме з них виникають усі інші права подружжя як похідні. В основі особистих немайнових прав подружжя лежать одвічні духовні цінності, без яких неможливо створити міцний шлюб та щасливу сім'ю. По-четверте, здійснення особистих немайнових прав одним із подружжя можливе не лише за умови погодження своїх дій з іншим із подружжя, а й з урахуванням інтересів сім'ї в цілому. По-п'яте, немайнові особисті права подружжя можуть припинятися з волі учасників шлюбних відносин — шляхом розірвання шлюбу, оскільки їх припинення відбувається разом із припиненням шлюбу.

Особисті немайнові правовідносини подружжя — це врегульовані нормами сімейного права відносини з приводу особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі.

---

¹ Сімейне право України. — К.: Істина, 2002. — С. 77–78.

§ 2. Види особистих немайнових прав і обов'язків подружжя

До особистих немайнових прав подружжя, перш за все, відносяться передбачені статтями 49 та 50 СК України **право на материнство та право на батьківство**. Материнство — це забезпечена законом можливість жінки здійснювати репродуктивну функцію — народжувати дітей, утримувати та виховувати їх. Батьківство в праві визначається як факт походження дитини від певного чоловіка, юридично посвідчений записом у державних органах РАЦСу про народження. Відмінності в цих правах чоловіка та дружини зумовлені фізіологічними особливостями жінки та чоловіка, соціальним станом жінки-матері. Зміст особистого немайнового права жінки на материнство становлять правомочності дружини з приводу прийняття рішення про те, мати чи не мати дитину. З метою охорони здоров'я жінки їй надається право самій вирішувати питання про материнство, саме тим вона має можливість реалізувати право на репродуктивну свободу, яку слід розглядати в аспекті права на життя¹. Право на материнство як сімейне право включає в себе певні обов'язки кожного з подружжя. Так, вагітній дружині мають бути створені в сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини. Дружині-матері мають бути створені умови для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків (частини 4 і 5 ст. 49 СК).

Новий СК України закріплює **право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності**. Індивідуальність особи — це неповторна своєрідність людини. Завдяки індивідуальності кожна людина виступає як окремий, своєрідний, неповторний член суспільства. Жінка та чоловік мають притаманні тільки їм звички, уподобання, особливості характеру, темперамент. Саме індивідуальність кожного із подружжя лежить в основі шлюбу, створенні сім'ї, виступає запорукою любові. Відомо, що на поведінку людини впливають як соціальні фактори (середовище, ситуація), так і біологічні фактори, психологічні особливості особистості. Індивідуальна своєрідність знаходить свій прояв в сім'ї, у відносинах з іншим з подружжя, батьками, дітьми, іншими членами сім'ї. Слід погодитися з висловленою думкою, що в

---

¹ *Красицька Л. В.* Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян. — Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. — С. 138, 66.

щасливих сім'ях не виникає питань щодо поваги до індивідуальності одного із подружжя з боку іншого. Така повага вважається природною і не потребує повсякденного нагадування. Разом з тим у ст. 51 СК зазначено, що дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань. Ця норма має значне морально-етичне навантаження і слугує орієнтиром для поведінки подружжя у шлюбі.

У СК України закріплено також **право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток**. Маючи право на фізичний та духовний розвиток, подружжя повинно вирішувати ці питання на засадах рівності, взаємоповаги і підтримки одне одного. Оскільки основу шлюбу складає крім духовного ще й біологічний зв'язок подружжя, ослаблення фізичного здоров'я людини, має потребу в компенсації. Нею, як бачиться, може і повинно стати зміцнення моральних основ сім'ї, розвиток культури сімейних відносин, збагачення духовного життя сім'ї.

Важливим особистим правом кожного з подружжя є **право чоловіка та дружини на зміну прізвища**. При реєстрації шлюбу нареченим надається право надалі іменуватися своїми дошлюбними прізвищами, що підкреслює однакову соціальну цінність особистості чоловіка та жінки, наприклад Пойда і Березовський. За взаємною згодою наречені можуть обрати прізвище одного з них (Пойда або Березовський) як спільне прізвище подружжя, а якщо бажають мати подвійне прізвище, то визначитися, з якого прізвища воно буде починатися (Пойда-Березовський чи Березовський-Пойда). Присвоєння будь-якого іншого прізвища не дозволяється. Спільне прізвище підкреслює наявність шлюбу і є правовою основою для присвоєння і дітям спільного сімейного прізвища. Якщо у разі вибору прізвища між нареченими виникнуть непорозуміння, то працівник державного органу РАЦСу залишає подружжю їх дошлюбні прізвища.

Кожен з наречених має право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої, тобто іменуватися подвійним прізвищем, наприклад Пойда-Березовська та Березовський-Пойда, а другий — залишити своє дошлюбне прізвище, відповідно Пойда та Березовський. Приєднувати до подвійного прізвища ще одне прізвище не дозволяється, якщо інше не впливає зі звичаю національної меншини, до якої належить наречена та (або) наречений. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої (нареченого) вже є подвійним, вона (він) має пра-

во замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого (ст. 35 СК).

Якщо при реєстрації шлюбу дружина, чоловік зберегли дошлюбні прізвища, вони мають право подати до державного органу РАЦСу заяву про обрання прізвища одного з них як їхнього спільного прізвища, Пойда чи Березовський, або приєднати до свого прізвища прізвище іншого з подружжя, а саме, Пойда-Березовська та Березовський-Пойда.

При цьому право на зміну прізвища згідно зі ст. 53 СК може реалізувати подружжя тільки за взаємною згодою, зміна прізвища одним із подружжя без згоди іншого неможлива. У разі зміни прізвища державний орган РАЦСу видає нове Свідоцтво про шлюб. Одержане при реєстрації шлюбу або в результаті зміни за взаємною згодою подружжя прізвище, подружжя зберігає протягом усього життя. Припинення шлюбу внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим не створює для іншого обов'язку змінити прізвище.

Право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї має принципове і разом з тим величезне практичне значення. У статті 54 СК закріплений принцип рівності подружжя при вирішенні найважливіших питань життя сім'ї. Правове регулювання особистих немайнових відносин подружжя засноване на закріпленому в ст. 24 Конституції України принципі рівності в сімейних відносинах. Кожен із подружжя наділяється однаковими особистими правами та обов'язками, користується рівними можливостями в здійсненні своїх прав.

Право подружжя на спільне вирішення питань життя сім'ї широке за змістом й охоплює, власне кажучи, усі сторони сімейного життя: питання материнства, батьківства, виховання й освіти дітей, розподілу сімейного бюджету, здійснення покупок, вибору місця відпочинку, догляду за хворими членами сім'ї, виконання домашніх обов'язків по обслуговуванню сім'ї тощо. Таким чином, закон містить рекомендації щодо практичного застосування основ рівності у повсякденному житті подружжя, навіть у питаннях життя сім'ї, які не регульовані правом. Немає сумніву, що такого роду право покликане направити сімейні відносини у певне русло, створити умови для рівності чоловіка та жінки за вирішення важливих питань життя сім'ї, що становить головну, визначальну сутність цього права, його ціль. Заради її

досягнення дозволені будь-які дії та вчинки, що стосуються виховання дітей чи вирішення сімейних проблем іншого порядку. Кожен із подружжя і обоє разом вправі вимагати від інших осіб, щоб вони не заважали втіленню у життя наданого їм права. Втручання у вирішення питань сім'ї ззовні, у тому числі з боку батьків, інших близьких родичів чи структур, що мають владні повноваження (органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності), неприпустимо. Усі важливі для сім'ї проблеми вирішуються лише подружжям на основі їх взаємної згоди на принципах рівності.

Закон покладає на подружжя право розподіляти між собою обов'язки в сім'ї. Рівність подружжя полягає в можливості на паритетних засадах вирішувати питання про такий розподіл. Закон не обумовлює, хто й у якому обсязі має виконувати зазначені обов'язки, але він підкреслює, що ці питання вирішуються спільно чоловіком і дружиною. Подружжя може влаштувати своє життя так, що чоловік буде навчатися, а дружина працювати, доглядати за дітьми і вести домашнє господарство. У цій ситуації не буде порушення принципу рівності, якщо подружжя дійшло згоди. Але, якщо дружина не згодна на такий спосіб життя, то в чоловіка немає права вимагати від неї утримання й обслуговування на час його навчання.

Відповідно до ч. 2 ст. 54 СК України усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина, чоловік мають право противитися усуненню їх від вирішення питань життя сім'ї. Як бачиться, здійснення цього права кожним із подружжя можливе завдяки положенню, закріпленому в ч. 3 названої статті про те, що дії одного з подружжя стосовно життя сім'ї вважаються вчиненими за згодою іншого з подружжя. Тому, якщо спір щодо вирішення того чи іншого важливого питання життя сім'ї не виник, то необхідно вважати, що це питання між подружжям погоджено. Якщо з цих питань подружжя не може домовитися, то проблему може бути розв'язано лише за допомогою розірвання шлюбу¹.

---

¹ У сучасній судовій практиці з розгляду справ щодо розірвання шлюбу рідко зустрічаються випадки розірвання шлюбу у зв'язку з порушенням подружжям особистих немайнових прав. Як правило, підставою розірвання шлюбу виступає порушення подружжям моральних норм. *Оридорова М. Т.* Брачне правоотношение. — К.: Киевская высшая школа МВД СССР, 1971. — С. 38.

Вирішуючи спільно питання сім'ї та розподіляючи між собою обов'язки в сім'ї, дружина, чоловік мають з повагою відноситися до будь-якої праці, яка робиться в інтересах сім'ї. Перш за все йдеться щодо праці з обслуговування домашнього господарства — прибирання оселі, прання білизни, приготування їжі, догляд за домашньою худобою, обробіток присадибної ділянки, ремонт побутової техніки тощо. Така праця має викликати повагу в кожного з подружжя і неможливо віддавати одному з подружжя перевагу при розподілі обов'язків по її виконанню залежно від його кваліфікації, положенню в суспільстві, хисту тощо. Крім такої роботи, необхідної для підтримання життєздатності сім'ї, в інтересах сім'ї здійснюється переважно й суспільно корисна праця, до якої також згідно з ч. 1 ст. 54 чоловік, жінка повинні утверджувати повагу.

Право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність. Виходячи зі змісту ст. 56 СК України під правом на свободу та особисту недоторканність закон розуміє право на вільний вибір кожним із подружжя місця свого проживання; право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин; право на припинення шлюбних відносин. Кожен з подружжя однаково вільний у вирішенні питань, що стосуються його особисто. Як чоловік, так і дружина, самі визначають порядок свого життя відповідно до своїх бажань, прагнень, схильностей. Будучи вільними людьми, вони не можуть бути обмежені у своїй свободі в результаті вступу в шлюб. Але не можна ототожнювати свободу зі свавіллям, примхою, капризом. Якщо дві людини — чоловік і дружина — живуть разом, вони, природно, рахуються з думками та поглядами один одного. Бажаючи зберегти свою свободу, вони не вправі обмежувати свободу іншого. Не втрачаючи свободи вони зобов'язані погоджувати свої бажання з міркуваннями один одного, приймати рішення, що стосуються їх обох, з урахуванням інтересів кожного з них.

Право на вибір місця проживання. Вищезазначене право кожного з подружжя як громадянина гарантовано Конституцією України. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ст. 33). Стосовно реалізації цього права в сімейному законодавстві слід

сказати, що природно, за звичайних умов сімейного життя подружжя проживає спільно. Не може бути такого шлюбу, коли подружжя з самого початку має намір жити окремо і свій намір втілює у життя. Такий стан свідчить про фіктивність шлюбу або являється підставою для розірвання шлюбу¹. Спільне проживання створює необхідні передумови для розвитку сім'ї та здійснення її функцій з виховання дітей, ведення спільного господарства, вирішення немайнових та майнових питань життя сім'ї. Закон заперечує будь-яку можливість примусу подружжя до сумісного проживання і підкреслює, що шлюб не звужує особистих прав громадян і не виступає формою експлуатації слабшого сильнішим². Зустрічаються у житті випадки, коли за тих чи інших обставин подружжя спільно не проживає. Це може бути пов'язано з професійними інтересами чоловіка чи жінки, навчанням, роботою, здійсненням підприємницької діяльності, станом здоров'я — необхідністю лікування одного із подружжя або дитини, доглядом у зв'язку з хворобою та іншими важливими життєвими обставинами.

Разом з тим роздільне проживання подружжя може свідчити про фактичне припинення шлюбних відносин. Якщо цей факт буде встановлено, то згідно з ч. 6 ст. 57 СК України суд може визначити особистою приватною власністю дружини або чоловіка майно, набуте кожним з них за час такого роздільного проживання.

Дружина та чоловік мають право **вживати заходів, які не заборонено законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин**. Для визначення природи цього особистого немайнового права подружжя великого значення набувають особливості права кожного із подружжя на припинення шлюбних відносин. Йдеться, перш за все, про використання виховальних, моральних заходів, але й, встановлені законодавством обмеження для розірвання шлюбу також можуть використовуватися кожним із подружжя як засоби, спрямовані на збереження сім'ї.

Подружжя має право на **припинення шлюбних відносин**. Йдеться про свободу в сфері особливій — особистій свободі, яка

---

¹ Рабинович Н. В. Личные и имущественные отношения в советской семье. — Л.: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1952. — С. 17.

² Оридорога М. Т. Зазнач. праця. — С. 64.

по суті, не обмежена конкретними правовими нормами. Примушування до припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, у тому числі примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного чи психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність і може мати наслідки, встановлені законом (ч. 4 ст. 56 СК).

Особисті немайнові права подружжя не вичерпуються лише правами, переліченими у Гл. 6 СК України. До особистих немайнових прав відносяться також інші права подружжя, передбачені сімейним законодавством, наприклад, права, пов'язані з визначенням походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ст. 123 СК), усиновленням (ст. 220 СК) тощо.

Досі йшлося про особисті немайнові права подружжя. Аналогічні за змістом і їх **обов'язки немайнового характеру**. Вони полягають у тому, що кожен з подружжя зобов'язаний не заважати іншому з подружжя здійснювати його права на материнство, батьківство, повагу до своєї індивідуальності, здобуття освіти, прояв своїх здібностей, вибір місця проживання тощо. Те саме можна сказати і про спільне вирішення подружжям питань життя сім'ї, де праву одного відповідає обов'язок іншого з подружжя.

Шлюб створює для подружжя і особливий особистий обов'язок — не вступати в інші шлюбні правовідносини під час дії раніше укладеного шлюбу. Особа вправі перебувати водночас у багатьох цивільних, трудових, адміністративних і інших правовідносинах, але не можна перебувати в кількох шлюбних правовідносинах¹.

Особливо закон виділяє обов'язки подружжя, пов'язані з турботою про сім'ю. Так, згідно зі ст. 55 СК України дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги. Кожен із подружжя зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері та батька. Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній, зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї. Варто зазначити, що ці норми носять декларативний характер, мають вид моральної

---

¹ *Оридорога М. Т.* Брачное правоотношение. — К.: Киевская высшая школа МВД СССР, 1971. — С. 33.

заповіді. В них, по суті, названо моральні обов'язки подружжя одного перед другим. Однак подібного роду правила виступають своєрідним орієнтиром, схваленою державою моделлю поведінки в сім'ї учасників сімейних відносин, слідування їм створює необхідне середовище для нормальної життєдіяльності всіх членів сім'ї як всередині її, так і за її межами.

Слід зазначити, що санкцій за невиконання подружжям особистих немайнових обов'язків сімейним кодексом прямо не передбачено. Однак зловживання одним з подружжя особистими правами чи обов'язками, явне нехтування інтересами сім'ї, а також ігнорування чи перешкоджання здійсненню іншим з подружжя його особистих немайнових прав може бути підставою для розірвання шлюбу, а в ряді випадків тягне для одного з подружжя-правопорушника негативні наслідки в майновій сфері. Наприклад, зменшення його частки у спільному майні у разі його поділу (ч. 2 ст. 7).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. В чому полягає значення та які особливості особистих немайнових прав подружжя ?
2. Назвіть основні особисті немайнові права подружжя та розкрийте їх зміст.
3. Що означає передбачене ст. 53 СК України право чоловіка та дружини на зміну прізвища ?
4. Дайте загальну характеристику особистих немайнових обов'язків подружжя.

Глава 6

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ

---

§ 1. Загальна характеристика майнових правовідносин подружжя

Майнові правовідносини подружжя — це складний комплекс взаємопов'язаних дій дружини та чоловіка щодо володіння, користування та розпорядження належним їм майном. Право визначає основні параметри поведінки подружжя в майновій сфері: закріплює, яке майно знаходиться у власності подружжя або кожного з них, визначає обсяг прав та обов'язків подружжя відносно цього майна, умови їх реалізації, порядок набуття та відчуження майна, відповідальність подружжя за спільними або особистими зобов'язаннями, надання взаємного утримання (аліментування) тощо. Майнові відносини подружжя регулюються нормами сімейного та цивільного права України, міжнародними договорами, а також договорами, які подружжя укладає між собою.

Майнові правовідносини подружжя є дуже різноманітними, тому вони можуть бути класифіковані за різними ознаками. На сьогодні теоретичного і практичного значення набуває традиційний для цивільного права поділ правовідносин залежно від способу забезпечення інтересів управомоченої особи. Відповідно до цього А. А. Іванов зводить майнові правовідносини подружжя до двох основних видів: 1) **речові правовідносини** (відносини подружжя щодо права власності на майно та прав на користування речами, які належать кожному з них); 2) **зобов'язальні правовідносини** (відносини подружжя щодо взаємного утримання (аліментування) та договірні відносини подружжя)¹.

Речові правовідносини подружжя, як і інші цивільно-правові відносини, мають два різновиди: а) відносини власності та б) відносини, які складаються щодо прав користування чужою

---

¹ Гражданское право: Учебник / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1998. — Ч. 3. — С. 292–294.

річчю. Відносини власності подружжя виникають стосовно володіння, користування та розпорядження майном. Сімейне законодавство перш за все регулює відносини, які складаються між подружжям стосовно майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, визначаючи порядок володіння, користування та розпорядження таким майном (статті 60, 61, 62 СК та інші). Разом із тим воно чітко закріплює, яке майно належить кожному з подружжя на праві приватної власності та не входить до спільного подружнього майна — роздільне майно подружжя (статті 57—59 СК). Саме відносно роздільного майна подружжя можуть виникати своєрідні права подружжя, які в цивільному праві називаються правами на чужу річ. Справа в тому, що незважаючи на спільне життя й побут деякі види майна належать кожному з подружжя окремо. Тому в юридичному сенсі вони є чужими для іншого з подружжя, тобто такими, які не знаходяться у його власності. В реальному житті подружжя, як правило, без проблем користується речами, які знаходяться у власності лише одного з них (автомобілем, меблевим гарнітуром, телевізором, аудіо- та відеоапаратурою тощо). В окремих випадках право на користування чужою річчю спеціально закріплюється законом. Так, відповідно до ч. 1 ст. 407 ЦК України члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону.

Між подружжям можуть виникати різноманітні види **зобов'язальних правовідносин**. В цивільному праві, як відомо, зобов'язальними визнаються відносини, в яких інтерес однієї особи здійснюється шляхом виконання певних дій іншою особою. Як зазначалося в літературі, права та обов'язки подружжя щодо один одного можуть бути не тільки спільними за змістом (право вибору місця проживання), але й протилежними. Останні ґрунтуються на основі взаємності, яка притаманна цивільним двостороннім договорам. Зобов'язальні правовідносини можуть виникати за укладення подружжям шлюбного договору, договору про поділ спільного майна, про об'єднання роздільного майна тощо. Зобов'язальні правовідносини подружжя можуть виникати в силу прямого припису закону. Це відносини стосовно взаємного утримання (аліментування), відповідно до яких одна сторона має право вимагати від іншої надання певного утримання.

§ 2. Правовий режим роздільного майна подружжя

Реєстрація шлюбу за загальними правилами (якщо інше не встановлено шлюбним договором) є підставою виникнення права спільної власності подружжя на майно. Разом з тим, незалежно від наявності шлюбу, кожен із подружжя може мати майно, яке належить на праві власності йому особисто (роздільне майно). Стосовно термінологічного визначення права, за яким подружжю належить роздільне майно в теорії та законодавстві існують певні труднощі. Не викликає сумнівів, що роздільне майно належить кожному з подружжя на праві приватної власності, але для того, щоб підкреслити відмінність цього майна від спільного майна подружжя нерідко використовують поняття «особиста власність», «роздільна приватна власність подружжя». Новий СК України закріпив термін «особиста приватна власність подружжя» (Гл. 7 СК). Як перші, так і останній терміни не можна визнати вдалим. Особливе занепокоєння в даному випадку викликає останній термін, адже його закріплено в СК. О. В. Дзера цілком слушно зазначає, що «вразливість такого словосполучення є очевидною, адже особиста власність притаманна соціалістичному суспільству, приватна — суспільству з ринковою економікою»¹. Конституція України, як відомо, не закріплює такого поняття як особиста приватна власність. Відповідно до закону фізичній особі майно належить на праві приватної власності, будь-якого виключення щодо майна подружжя немає. Тому Глава 7 нового СК мала б називатися «Право приватної власності на майно кожного з подружжя».

Сімейний кодекс визначає певні види майна, яке є роздільним і належить кожному з подружжя.

1. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 57 СК України роздільним є майно, яке кожен з подружжя набув до шлюбу. Це правило є традиційним для вітчизняного сімейного законодавства. Реєстрація шлюбу не змінює правового режиму майна, що було набуто кожним із подружжя раніше. В літературі зазначалося, що «автоматичне поширення режиму спільності на дошлюбне майно одного з подружжя суперечило б правовій природі права власності

¹ Дзера О. В. Деякі проблеми врегулювання відносин власності подружжя в новому Сімейному кодексі України // Юридична Україна. — 2003. — № 1. — С. 58.

як абсолютного суб'єктивного права. Без згоди власника дошлюбне майно одного з подружжя не повинно поступати у спільну власність»¹. Майно, яке було набуто кожним із подружжя до шлюбу, зберігає режим роздільності незалежно від тривалості шлюбу, навіть, якщо цим майном користувався не лише власник, але й інший з подружжя.

2. До роздільного належить майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування (п. 2 ч. 1 ст. 57 СК). Хоча подружжя мають спільні майнові інтереси та разом укладають різноманітні угоди, кожен із них може виступати також самостійним учасником цивільних правовідносин. Унаслідок цього жінка та чоловік за час шлюбу можуть отримати у власність майно на підставі договору дарування. В цьому випадку майно є роздільним і належить кожному з подружжя окремо. Таке майно слід відрізнити від майна, яке за час шлюбу було подаровано подружжю і належить їм на праві спільної власності.

3. СК України закріплює важливе правило, відповідно до якого майно, набуте кожним з подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їм особисто, є роздільним майном (п. 3 ч. 1 ст. 57). Таким чином, якщо один із подружжя під час шлюбу набуває певне майно за рахунок особистих коштів, то таке майно не може визнаватися спільним майном подружжя. В. П. Маслов указував, що в цьому випадку об'єкт роздільної власності подружжя лише перетворюється, змінює свою форму², тому що кошти, за рахунок яких майно було набуто, так і сама річ мають однаковий правовий режим — режим роздільності. Це правило стосується як грошей, які були набуті одним із подружжя до шлюбу, так і тих, які були отримані одним із подружжя під час шлюбу — за договором дарування, внаслідок спадкування тощо.

4. Новий СК України (ч. 2 ст. 57) до роздільного майна відносить речі індивідуального користування кожного з подружжя (одяг, аксесуари, косметичні засоби та інші речі, які обслуговують повсякденні потреби кожного з подружжя). Кодекс також

¹ Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — К., 2002. — С. 127.

² Маслов В. Ф. Вопросы общей собственности в судебной практике. — М., 1963. — С. 67.

визначає правовий режим коштовностей, якими користується один з подружжя і які були придбані за рахунок спільних коштів подружжя. Відповідно до ч. 2 ст. 57 кодексу коштовності є приватною власністю того з подружжя, хто ними користується. У разі поділу майна ці речі не враховуються та поділу не підлягають.

5. Протягом тривалого часу в теорії та практиці виникало питання щодо визначення правового режиму премій та нагород, які були отримані одним з подружжя під час шлюбу. Важливо зазначити, що йдеться не щодо звичайних премій, які нараховуються працівникові за місцем його праці (наприклад, премії до певного свята чи професійного дня працівника), а такі, що надаються за особисті заслуги людини і відзначають її внесок у розвиток науки, культури, мистецтва, спорту. З одного боку, такі премії та нагороди віддзеркалюють особисті здібності одного з подружжя і є результатом його творчої праці. З іншого, — під час роботи така особа отримує підтримку та допомогу іншого з подружжя, який повністю або частково бере на себе турботи про сім'ю. Новий СК України вперше законодавчо вирішує цю проблему. Відповідно до ч. 3 ст. 57 премії та нагороди, які один з подружжя одержав за свої особисті заслуги, належатиме йому на праві приватної власності. Якщо відносно цього майна виникає спір і буде встановлено, що другий з подружжя своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню, суд може визнати за ним право на частку цієї премії та нагороди. Розмір частки буде визначатися судом і залежатиме від усіх обставин справи.

6. У судовій практиці іноді також виникало питання щодо правового режиму майна, яке одержано одним із подружжя як відшкодування шкоди, заподіяної належному йому майну. Наприклад, якщо майно одного з подружжя було пошкоджене і йому призначалася певна сума для відшкодування заподіяних збитків. Питання поставало у зв'язку з тим, що отримання таких коштів відбувалося за час шлюбу і тому формально могло бути віднесено до спільного майна подружжя. СК України закріплює режим роздільності щодо такого майна. Цей підхід убачається цілком правильним. Якщо пошкоджено чи знищено було майно, що належить лише одному з подружжя, то і кошти, які спрямовані на відновлення цього майна чи відшкодування

його вартості також мають бути віднесені до роздільного майна подружжя. Кошти, отримані для відновлення пошкодженої речі чи відшкодування заподіяних збитків сприяють поверненню подружжя-власника в той стан, в якому він перебував до порушення його майнових прав.

7. Відповідно до ст. 23 ЦК України особа має право на відшкодування заподіяної їй моральної шкоди. Ця шкода — це фізичний біль та страждання, яких особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевні страждання, які особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї або інших членів сім'ї та родичів, або у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; у зв'язку з приниженням її честі, гідності та ділової репутації. Законодавство встановлює можливість відшкодування моральної шкоди грішми, іншим майном або в інший спосіб. У зв'язку з тим, що моральна шкода була завдана певній особі і ця особа перетерпіла фізичні чи душевні страждання, саме вона має право на відповідну компенсацію. Стосовно відносин між подружжям це означає, що другий з них не набуває права власності щодо грошей або майна, яке було надано потерпілому у зв'язку з відшкодуванням моральної шкоди. Таке майно або гроші належать до роздільного майна подружжя (ч. 4 ст. 57 СК України).

8. Відповідно до ч. 5 ст. 57 СК власністю дружини або чоловіка є страхові суми, одержані ними за обов'язковим особистим страхуванням, а також за добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них.

В цьому випадку йдеться щодо особистого страхування одного з подружжя, а не страхування належного йому майна. Предметом договору особистого страхування можуть бути майнові інтереси, які пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням особи (п. 1 ч. 1 ст. 980 ЦК України). У зв'язку з тим, що страхова виплата за договором особистого страхування здійснюється у разі настання страхового випадку, пов'язаного з ушкодженням здоров'я та каліцтвом одного з подружжя, то СК відносить страхові суми, які отримує потерпілий, до роздільного майна подружжя. Це правило діє лише тоді, коли страхові внески сплачувалися не за рахунок спільних коштів подружжя. Якщо ж страхові внески сплачувалися за рахунок

спільних коштів подружжя, то страхові суми, одержані одним з них за добровільним особистим страхуванням, належатимуть до спільного майна подружжя.

9. За загальними правилами майно, набуте подружжям за час шлюбу, є спільним майном (ч. 1 ст. 60 СК). Утім, з цього правила існує виключення. Відповідно до ч. 6 ст. 57 СК, якщо шлюб не розірвано, але дружина та чоловік проживають окремо у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин, то майно, набуте сторонами за цей період може бути за рішенням суду визнано роздільним. Це пов'язано з тим, що для сімейних відносин важливе значення має не лише формально зареєстрований шлюб, а й дійсно подружні стосунки дружини та чоловіка. Якщо цього немає і сторони фактично не складають однієї сім'ї, то на такі відносини не може поширюватися режим спільності майна подружжя.

10. СК України уперше встановлює режим майна, яке в сімейно-правовій літературі іноді називають «змішаним майном». Йдеться щодо випадків, коли в придбання майна вкладені окрім спільних також роздільні кошти подружжя. До цього часу це питання законодавчо не вирішувалося, хоча воно нерідко виникало в судовій практиці, наприклад, коли один з подружжя вказував, що в придбання житлового будинку, автомобіля, іншого майна окрім спільних були також вкладені кошти, які він отримав у спадок або за договором дарування. СК України закріплює складну юридичну структуру такого майна (ч. 7 ст. 57). У частці, яка відповідає внеску одного з подружжя, майно належить йому на праві приватної власності, в іншій частці — майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності.

11. Відповідно до ст. 58 СК до роздільного майна подружжя належать плоди, приплід або доходи (дивіденди), які дає річ, що належить на праві власності одному з подружжя. Таке законодавче рішення вбачається уразливим. Проблема може виникнути у випадку, якщо один із подружжя отримує заробітну плату, пенсію, стипендію, яка потрапляє у спільну власність подружжя (ч. 2 ст. 61 СК), у той час як дохід іншого з подружжя формується за рахунок лише плодів та доходів (дивідендів) від належного йому майна і тому належить тільки власникові речі. В літературі правильно вказувалося на можливість виникнення ситуації, коли чоловік одноособово буде набувати право власності на плоди і доходи від належного йому майна, а жінка вза-

галі не буде набувати прав на майно, у зв'язку з тим, що вона не працює та займається вихованням дітей¹.

Порядок здійснення подружжям права власності відносно роздільного майна визначається ст. 58 СК. Новий СК України (ст. 59) містить одне застереження щодо дій подружжя, який є власником: володіння, користування та розпорядження майном має здійснюватися з урахуванням інтересів сім'ї і насамперед дітей. За розпорядження своїм майном дружина або чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користування ним.

§ 3. Правовий режим спільного майна подружжя

Сімейне право України закріплює *принцип спільності майна подружжя*, який означає об'єднання майна чоловіка та жінки (повністю або в певній частині) в єдину майнову масу та встановлення ряду спеціальних правил щодо його володіння, користування та розпорядження. Режим спільності майна подружжя означає, що: майно, набуте подружжям за час шлюбу, вважається спільним, якщо інше не встановлено домовленістю сторін; подружжя мають рівні права відносно майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності; майно належить подружжю без визначення часток кожного з них у праві власності; права подружжя на майно визнаються рівними незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу); до тих пір, поки не буде доказано протилежне, вважається, що кожен з подружжя, який здійснює правочини щодо розпорядження спільним майном, діє в інтересах подружжя.

Відносно спільного майна подружжя здійснює права власника. В літературі правильно зазначалося, що право спільної сумісної власності подружжя є різновидом права приватної власності фізичних осіб. Тому на подружжя розповсюджуються загальні правила щодо об'єктів права приватної власності². Сімейне

¹ Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — К., 2002. — С. 134; *Чефранова Е. А.* Имущественные отношения в российской семье. — С. 20, 21.

² Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю. С. Червоного. — К., 2003. — С. 104.

законодавство містить норми, які визначають різновиди майна, які належать подружжю на праві спільної сумісної власності. Розглянемо їх детальніше.

1. Згідно з ч. 1 ст. 60 СК України подружжю на праві спільної сумісної власності належить майно, набуте за час шлюбу. Сімейне законодавство встановлює, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 60 СК). Подружжя може проживати, працювати і отримувати майно у різних містах і навіть у різних країнах, управляти майном будь-якої вартості та місцезнаходження. Головним є відповідність дій кожного з подружжя принципу добросовісності та пріоритету сімейних інтересів. Отримане кожним із подружжя майно (незалежно від того хто саме його отримав) буде визначатися як майно, набуте подружжям під час шлюбу.

Сімейне законодавство не розкриває детально зміст поняття «майно, набуте за час шлюбу». Відсутній в ньому і перелік такого майна. У ч. 1 ст. 61 СК вказано, що об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені з цивільного обороту. Важливо зазначити, що закріплення певного нерухомого, а також окремих видів рухомого майна лише за одним із подружжя не означає, що другий не має на нього права. Процедура реєстрації має формальний характер і не визначає права власності подружжя. Незалежно від реєстрації майна на ім'я одного із них, якщо воно було набуто за час шлюбу, майно вважатиметься спільним на загальних підставах.

2. Серед доходів подружжя важливе значення мають заробітна платня, пенсія, стипендія та інші грошові надходження такого типу. Сімейний кодекс визначає правовий режим зазначеного майна таким чином. Відповідно до ч. 2 ст. 61 СК заробітна платня, пенсія, стипендія, інші доходи належать до спільного майна подружжя. Ця норма зазнала істотних змін. В первісній редакції заробітна платня та інші надходження визнавалися спільним майном подружжя лише за умов, що вони були внесені до сімейного бюджету або на особистий рахунок кожного з подружжя у банківську (кредитну) установу. Законом України від 22 грудня 2006 р. «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України»¹ ч. 1 ст. 61 СК була змінена. Нові правила не

---

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 10. — Ст. 87.

пов'язують виникнення права спільної власності подружжя з фактом внесення заробітної плати, пенсії та стипендії до сімейного бюджету. Таким чином, це майно вважається спільним з моменту, коли виникає право власності на нього, тобто з моменту отримання заробітної плати одним із подружжя. Можна зазначити, що свого часу питання щодо правового режиму заробітної платні, пенсії та стипендії досить жваво обговорювалося в юридичній літературі. Деякі вчені дійсно пов'язували виникнення права спільної власності подружжя щодо заробітної платні й інших надходжень з фактом передачі їх до бюджету сім'ї¹. Така позиція зазнала значної критики², оскільки відповідно до неї між отриманням вказаних сум та їх переходом до спільної сумісної власності подружжя виникає певний розрив. Внаслідок цього з моменту отримання до моменту безпосередньої передачі грошей до спільного бюджету той з подружжя, хто отримав гроші, будучи їх власником, вправі самостійно володіти, користуватися та розпоряджатися ними. Це суперечить основній ідеї режиму спільності майна, встановленого сімейним законодавством України. Заробітна плата та інші різновиди грошових надходжень одного із подружжя мають вважатися спільним майном подружжя з моменту їх фактичного отримання, тому, що намір одного з подружжя внести їх до бюджету сім'ї передбачається.

3. Відповідно до ч. 3 СК України якщо одним із подружжя укладено *договір в інтересах сім'ї*, то гроші, інше цінне майно, в тому числі гонорар, виграш які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Ця норма є не зовсім чіткою. Не зрозуміло про які саме договори в ній йдеться. Можна припустити, що йдеться про участь одного з подружжя у різноманітних вигравальних конкурсах, лото тощо. Якщо за участь у такому конкурсі, один з подружжя отримає винагороду, вона, відповідно до ч. 3 ст. 61 СК є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Треба, однак, зазначити, що винагорода про яку йдеться в ч. 3 ст. 61 СК не може бути відзнакою особистих знань, вмінь або досягнень одного з по-

¹ Советское семейное право: Учебник / Под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1982. — С. 103—104.

² Иоффе О. С. Советское гражданское право. — Л., 1965. — Т. 3. — С. 226—227; Князев А. Имущественные права и обязанности супругов // Советская юстиция. — 1982. — № 5. — С. 24.

дружжя в певній сфері. Премії і нагороди, які один із подружжя одержав за особисті заслуги складають роздільне майно подружжя відповідно до ч. 3 ст. 57 СК.

4. Серед об'єктів права спільної власності подружжя, сімейне законодавство особливо виділяє *речі професійних занять подружжя*, спеціально встановлюючи їх правовий режим. Відповідно до ч. 4 ст. 61 СК України речі професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Таким чином, якщо за час шлюбу були набуті речі, професійно необхідні одному з подружжя, відповідно до закону вони не визнаються об'єктом його права власності. Законодавство виходить з того, що такі речі були придбані за рахунок спільних коштів подружжя, тому вони мають належати обом з подружжя. Чоловік або жінка, професійні заняття котрого обслуговують такі речі, може лише претендувати на їх отримання у разі поділу майна подружжя. При цьому він зобов'язаний виплатити другій стороні вартість належної йому частки майна. У ст. 61 СК України використовується термін «професійні заняття». Проте, його не можна трактувати занадто вузько — лише в плані безпосередньої професії одного або обох з подружжя. Йдеться щодо речей, які обслуговують не тільки професійну діяльність подружжя, але і їх хоббі, різні захоплення, не пов'язані безпосередньо з їх основною професією. Головне, щоб це були особливі, специфічні предмети, що дають можливість здійснювати певний вид діяльності (займатися фотографуванням, музикою, живописом тощо).

5. Подружнє життя є, як правило, тривалим за характером, тому речами, що належать на праві власності одному з подружжя, протягом спільного життя нерідко користуються обидва з них. Здійснюючи догляд за таким майном, подружжя вкладає в нього спільні кошти та працю. У випадку поділу майна, один з подружжя, що не є власником, нерідко просить врахувати цю обставину і визнати зазначене майно спільним. Законодавство вирішує це питання таким чином. Згідно зі ст. 62 СК України, якщо майно, яке було власністю одного з подружжя, за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя, воно у разі спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Для визнання розділь-

ного майна спільним згідно зі ст. 62 СК необхідно, щоб вартість роздільного майна в період шлюбу збільшилася істотно. Лише у цьому разі майно може бути визнано спільним.

Відповідно до ст. 63 СК України дружина та чоловік мають рівні права щодо володіння, користування та розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. У зв'язку з тим, що в праві власності на майно частки подружжя не визначені, вони мають координувати свої дії щодо цього майна і не можуть розпоряджатися своєю часткою в праві як це має місце у відносинах спільної часткової власності. Невизначеність часток в праві власності подружжя на майно спричиняє два важливі наслідки. По-перше, за загальним правилом дії одного з подружжя щодо володіння та розпорядження спільним майном розглядаються як дії подружжя. Згода другого з подружжя передбачається до того часу, доки не буде доведено протилежне. По-друге, у випадках передбачених законом, на здійснення певних юридичних дій вимагається воля подружжя. Це пояснюється тим, що річ належить подружжю на праві власності без визначення часток, тому розпорядження здійснюється в обсязі речі в цілому, а не її окремої частки.

Новий Сімейний кодекс встановлює кілька правил щодо розпорядження спільним майном подружжя залежно від особливостей об'єктів права власності (ст. 65 СК).

1. Відповідно до норм цивільного та сімейного законодавства України правочини щодо нерухомого та деяких видів рухомого майна мають бути нотаріально посвідчені і (або) підлягають державній реєстрації. Так, нотаріальної форми та державної реєстрації потребують договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку, квартири або іншого нерухомого майна (ст. 657 ЦК України). Нотаріальної форми потребують договір дарування нерухомої речі (ст. 719 ЦК), спадковий договір та заповіт подружжя (статті 1304, 1243, 1247 ЦК); шлюбний договір (ст. 94 СК України) тощо. З урахуванням особливого значення майна, яке передається за такого рода правочинами, згода другого з подружжя на їх укладення має бути нотаріально засвідчена (ч. 3 ст. 65 СК).

2. Новий СК України вперше виділяє ще один різновид правочинів подружжя. Це правочини, предметом яких є цінне майно. Відповідно до ч. 3 ст. 65 СК для укладення одним із подружжя

жя договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Таким чином, законодавство закріплює нову оціночну категорію «цінне майно», хоча і не дає їй визначення чи загальних критеріїв, які б дали змогу в разі спору віднести те чи інше майно подружжя до цінного майна.

3. Зі змісту ст. 65 СК випливає, що подружжя може укладати правочини щодо майна, яке не є цінним. Згода другого з подружжя на укладення таких правочинів може висловлюватися в усній формі. Разом з тим дружина та чоловік мають право на звернення до суду з позовом про визнання такого договору недійсним, якщо його було укладено без її, його згоди (ч. 2 ст. 65 СК).

4. Відповідно до ч. 1 ст. 65 СК України подружжя може укладати щодо спільного майна дрібні побутові правочини. Такі правочини мають усну форму і не можуть бути визнані недійсними на тій підставі, що їх було укладено без згоди іншого з подружжя. Вперше сімейне законодавство закріплює поняття дрібного побутового правочину і, на жаль, також не дає його визначення. З урахуванням правил ЦК України можна вважати, що дрібним побутовим правочином, який укладається одним із подружжя щодо їх спільного майна, можна визнати такий, що, по-перше, задовольняє побутові потреби членів сім'ї та, по-друге, стосується предмета, який має невисоку вартість. Подружжя має право домовитися між собою про порядок користування спільним майном (ч. 1 ст. 66 СК). Так, сторони можуть вирішити проживати в квартирі, яка належить на праві власності одному з подружжя, а житловий будинок передати в користування їхній дитині або іншим родичам. Подружжя на свій розсуд визначає порядок користування автомобілем, іншим рухомим та нерухомим майном. Якщо сторони уклали нотаріально посвідчений договір про порядок користування житловим будинком, квартирою, іншою будівлею чи спорудою або земельною ділянкою, то зобов'язання з цього договору переходять і до правонаступника дружини та чоловіка. Розірвання шлюбу означає припинення режиму спільності майна подружжя. Тому кожна річ, яка буде набута після розірвання шлюбу, належатиме до роздільного майна колишнього подружжя. У той же час режим спільності майна, набутого за час шлюбу, зберігається і після його розірвання (ч. 1 ст. 68 СК). Так, якщо сторони за час шлюбу набули, наприклад, автомобіль, житловий будинок, квартиру тощо, то ці речі зберігатимуть режим спільного майна і після розірвання сторонами шлюбу. По-

рядок розпорядження таким майном колишій чоловік та дружина здійснюють відповідно до Цивільного, а не Сімейного кодексу України (ч. 2 ст. 68 СК).

§ 4. Поділ спільного майна подружжя

Майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, може бути поділено між сторонами. Загальна ідея поділу майна полягає у припиненні режиму спільності й виникненні на його основі режиму роздільності майна. Кожен із подружжя після поділу майна стає власником тієї чи іншої речі або сукупності речей і не пов'язує свої дії щодо володіння, користування та розпорядження майном з іншим із подружжя.

Поділ спільного майна подружжя може бути здійснено під час існування шлюбу, у процесі його розірвання, а також після розірвання шлюбу. Відповідно до ч. 1 ст. 69 СК України дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Поділ майна подружжя може бути здійснено у **добровільному або судовому порядку**. Добровільний порядок застосовується, якщо подружжя домовилося щодо визначення часток кожного з них у праві на майно, а також дійшло згоди щодо конкретного поділу майна відповідно до цих часток. Сімейне законодавство встановлює спеціальну форму лише для договору про поділ нерухомого майна подружжя. Відповідно до ч. 2 ст. 69 СК договір про поділ житлового будинку, квартири, іншого нерухомого майна має бути нотаріально посвідчений. ЦК України передбачає також державну реєстрацію прав на нерухомість та правочинів із нерухомістю (ст. 182), які поширюються також на правочини за участю подружжя. Стосовно форми договору про поділ майна подружжя, об'єктом якого є рухомі речі, в сімейному законодавстві немає спеціальних вимог. Це означає, що при з'ясуванні форми цього договору (усна, проста письмова) необхідно керуватися загальними правилами щодо форми правочину, які передбачені Цивільним кодексом України (статті 205–208).

Умови поділу майна подружжя можуть бути передбачені в спеціальному договорі про поділ майна або визначатися у шлюбному договорі подружжя. Різниця між цими договорами полягає в тому, що предметом договору про поділ є майно, яке вже належить подружжю на праві спільної власності, у той час як умови шлюбного договору можуть стосуватися майна, яке по-

дружжя придбає у майбутньому і яке є відсутнім на момент укладення договору.

Якщо між подружжям виникає спір щодо розміру належних їм часток, порядку чи способу поділу спільного майна, то добровільний порядок поділу майна змінюється на **судовий**. У разі поділу майна судові в першу чергу необхідно визначити його предмет, тобто те майно подружжя, яке підлягає поділу, враховуючи три категорії об'єктів: а) речі (окрема річ або сукупність речей), які належать подружжю на праві спільної сумісної власності; б) кредиторські вимоги подружжя (право вимоги за договором позики, купівлі-продажу тощо, коли подружжя виступають як кредитор і вправі вимагати повернення боргу, передачі речі тощо); в) боргові зобов'язання подружжя (зобов'язання, за якими подружжя виступають як боржники і зобов'язані повернути борг, повернути чи передати річ тощо). Поділ майна здійснюється з урахуванням вартості речей, які належать подружжю на праві спільної власності, а також розміру їх кредиторських вимог та боргових зобов'язань.

Поділ майна подружжя здійснюється в два етапи: по-перше, суд визначає розмір часток чоловіка та жінки в праві на майно, і, по-друге, здійснює поділ майна відповідно до встановлених часток. При визначенні розміру часток кожного з подружжя суд виходить з того, що відповідно до законодавства частки майна дружини та чоловіка є рівними (ч. 1 ст. 70 СК). Це правило не змінюється і в тому разі, якщо один з подружжя не мав з поважних причин (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу) (ч. 1 ст. 60 СК).

Разом із тим законодавство встановлює два виключення із загального правила щодо рівності часток подружжя в праві на майно. Відповідно до цього суд може зменшити або збільшити частку одного з подружжя. По-перше, суд може відступити від засади рівності часток і зменшити частку одного з подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї (ч. 2 ст. 70 СК). По-друге, суд може збільшити частку в праві на майно того з подружжя, із яким проживають неповнолітні або повнолітні непрацездатні діти, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фі-

зичного, духовного розвитку та лікування (ч. 3 ст. 70 СК). Відповідно до ч. 3 ст. 70 СК збільшення розміру частки одного з подружжя в майні пов'язується лише з випадками стягнення аліментів на дитину. Така новела сімейного законодавства вбачається невдалою.

Після визначення судом частки кожного з подружжя в праві на майно, здійснюється другий етап — безпосередній поділ майна подружжя відповідно до цих часток, які належать кожному з них. Законодавство передбачає певні способи поділу майна подружжя. По-перше, відповідно до ст. 71 СК України суд може винести рішення щодо поділу майна в натурі. Такий спосіб застосовується щодо подільних речей, тобто речей, які можна поділити без втрати їх цільового призначення (ст. 183 ЦК України). По-друге, суд може прийняти рішення про присудження майна одному з подружжя з покладенням на нього обов'язку надати другому з подружжя компенсацію замість його частки у праві спільної сумісної власності (частини 2, 4 і 5 ст. 71 СК). При цьому, за новим СК присудження такої компенсації можливо лише за згодою особи, яка її отримує. Крім того, присудження грошової компенсації можливе за умови попереднього внесення другим із подружжя відповідної грошової суми на депозитний рахунок суду.

Хоча це не передбачено в новому СК України, суди можуть застосувати і такий спосіб поділу майна, як розподіл речей між подружжям з урахуванням їх вартості та частки кожного із подружжя в спільному майні. Такий спосіб поділу є найпоширенішим. В процесі поділу майна суди можуть водночас застосовувати не один спосіб, а їх комбінацію: відносно одних видів майна застосувати їх поділ в натурі, стосовно інших здійснити передачу одному із подружжя з зобов'язанням певної компенсації другому, а треті види речей — розподілити між сторонами з урахуванням їх вартості. Важливо зазначити, що вартість речей, які підлягають поділу, визначається на момент розгляду спору судом.

До розірвання шлюбу кожен із подружжя може вимагати поділу спільного майна у будь-який час. Позовна давність до таких вимог не застосовується (ч. 1 ст. 72 СК). Це правило підвищує можливості судового захисту майнових прав та інтересів подружжя. До вимог про поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя після розірвання шлюбу, застосовується позовна давність у три роки (ч. 2 ст. 72 СК).

§ 5. Договірний режим майна подружжя

Майнові відносини подружжя можуть визначатися не тільки законом, а й договором. У цьому випадку регулювання носить індивідуальний характер, бо ґрунтується на тих правилах, що вироблені самими сторонами, які беруть участь у правовідношенні. Зазвичай договірний режим майна подружжя обов'язково включає і нормативний елемент, без якого в принципі було б неможливим його існування. Стаття 64 СК України містить загальне правило про те, що дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо спільного, так і роздільного майна.

Необхідно визнати, що у юридичній літературі радянських часів відношення до подружніх договорів та до договірного режиму майна в цілому було неоднозначним. Одні автори вважали, що договір у сімейному праві і, зокрема у відносинах подружжя, не відіграє будь-якої істотної ролі, за винятком лише договору дарування¹. Інші вчені надавали подружнім договорам важливого значення². Друга точка зору одержала останнім часом значний розвиток. У літературі зазначалося, що з появою шлюбних договорів та аліментних угод неможливо більше уникати застосування конструкції договору в сімейному праві³.

У структурі договірного режиму майна подружжя договір відіграє ключову роль. Однак не кожний подружній договір тягне за собою виникнення договірного режиму, а лише той, яким встановлюються правила поведінки в майновій сфері, які мають характер, що відрізняється від установлених в законі, тобто в зміні законного режиму майна подружжя для максимального пристосування цього режиму до потреб подружжя. Якщо подружжя не змінює своїм договором тих норм і правил, які встановлені для всіх суб'єктів, то вони продовжують залишатися в межах законного режиму майна. Таким чином, договірний режим — це режим-виняток із загального правила, що має силу тільки у відношенні до конкретного подружжя.

¹ Бошко В. Очерки советского семейного права. — К., 1952. — С. 169; Матвеев Г. К. Советское семейное право. — С. 123.

² Никитина В. П. Имущество супругов. — Саратов, 1975. — С. 58.

³ Антокольская М. В. Семейное право: Учебник. — М., 1996. — С. 99.

До договорів, що тягнуть за собою виникнення договірною режиму майна подружжя, можна віднести: договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності без виділу цієї частки (ч. 2 ст. 64 СК); договір про порядок користування майном (ст. 66 СК); договір про поділ майна подружжя (статті 69, 70 СК); договір про виділ частки нерухомого майна одного з подружжя зі складу усього майна (ч. 2 ст. 69 СК); договір про надання утримання (ст. 78 СК); договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на майно (ст. 89 СК); шлюбний договір (статті 92—103 СК).

Договори подружжя можуть бути поділені на дві групи: а) договори щодо майна подружжя та б) договори про надання утримання одному з них. До першої групи належать договори, які укладаються щодо спільного чи роздільного майна подружжя (договори про поділ майна або виділ з нього частки, договори щодо користування майном тощо). До другої — договори, що укладаються стосовно надання утримання одному з подружжя.

Серед подружніх договорів особливе місце посідає шлюбний договір. По-перше, цей договір має найбільш комплексний характер і може містити різноманітні умови, що стосуються майна подружжя чи надання утримання одному з них. По-друге, шлюбний договір, на відміну від усіх інших договорів, може укладатися стосовно майбутнього майна подружжя, тобто того майна, яке тільки буде набуто сторонами за час шлюбу. По-третє, суб'єктами шлюбного договору може бути не тільки подружжя, а й особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу.

§ 6. Шлюбний договір

Шлюбний договір може розглядатися як згода наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням. Хоча шлюбний договір має значну специфіку, він відповідає загальним ознакам, що властиві цивільно-правовим правочинам у цілому. Форма такого договору, умови його дійсності, підстави визнання недійсним, процедура укладання та примусового виконання, чимало інших моментів наочно показують, що у цьому випадку використовуються загальні цивільно-правові конструкції договірною права.

Законодавство визначає форму шлюбного договору. Згідно зі ст. 94 СК України шлюбний договір укладається у письмовій формі та нотаріально посвідчується. Існують деякі особливості укладення шлюбного договору, суб'єктом якого є неповнолітня особа. Для його укладення потрібна письмова згода батьків або піклувальника неповнолітнього, засвідчена нотаріусом (ч. 2 ст. 92 СК).

Відповідно до ч. 1 ст. 92 СК суб'єктами шлюбного договору можуть бути дві категорії осіб: по-перше, це особи, які подали до державного органу РАЦС заяву про реєстрацію шлюбу (наречені), по-друге, особи, які зареєстрували шлюб (подружжя).

Із специфікою суб'єктного складу шлюбного договору пов'язані й особливості дії цього договору у часі. Згідно зі ст. 95 СК України дія шлюбного договору, що його було укладено до реєстрації шлюбу, починається з моменту реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За бажанням сторін шлюбний договір, укладений до реєстрації шлюбу, може розповсюджуватися на відносини, які виникнуть не з моменту реєстрації шлюбу, а пізніше, наприклад, через п'ять років після реєстрації шлюбу. Немає перешкод для того, щоб шлюбний договір, укладений в період шлюбу, за бажанням сторін поширював свою дію на відносини, що виникли раніше — з моменту реєстрації шлюбу. Такий договір не буде суперечити закону.

З урахуванням того, що шлюбний договір за своєю сутністю має довгостроковий характер, важливого значення набувають нові правила щодо строку його дії. Відповідно до ст. 96 СК у шлюбному договорі, по-перше, може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків подружжя та, по-друге, за бажанням сторін у договорі може бути встановлена чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу. Подружжя можуть укласти шлюбний договір лише на певний час, наприклад на перші п'ять років після реєстрації шлюбу. Після їх спливу вони за бажанням вправі укласти новий договір або погодитися з законним (легальним) режимом свого майна, який встановлено законодавством України. Важливим убачається також правило щодо можливості встановлення сторонами в договорі прав та обов'язків, які будуть виникати після припинення шлюбу. В цьому відбиваються особливості подружніх стосунків, якщо навіть після при-

пинення сімейних відносин, особи відчувають потребу добровільно взяти на себе певні обов'язки щодо колишнього чоловіка чи дружини.

Сімейне законодавство встановлює певні межі договірної ініціативи подружжя і визначає, які положення не можуть включатися до шлюбного договору.

1. Новий СК України залишає незмінною існуючу концепцію щодо предмета шлюбного договору. Відповідно до частин 2 і 3 ст. 93 СК шлюбним договором регулюються лише майнові відносини подружжя, встановлюються їхні майнові права й обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини між ними, а також особисті відносини між батьками та дітьми. Тому не будуть відповідати закону умови шлюбного договору щодо встановлення права кожного з подружжя на віросповідання, виховання в дітях прихильності до певної релігії, визначення культурних та мовних пріоритетів тощо.

2. Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені СК (ч. 4 ст. 93). Зазначена норма є відповідною гарантією майнових прав дитини. Тому батьки не вправі укласти шлюбний договір, за яким дитина буде позбавлена права на аліменти, права на отримання майна у власність, права на проживання в певному житловому приміщенні тощо. Разом з тим не викликає сумніву, що шлюбний договір не може зменшувати будь-яких майнових прав дитини, беззастережно від до місця їх нормативного закріплення — в Сімейному кодексі або інших нормативних актах. Тому більш точним буде вказівка на те, що шлюбний договір не може зменшувати прав дитини, які встановлені законодавством.

3. Шлюбний договір не може ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище (ч. 4 ст. 93 СК). Сутність такої оціночної категорії як «надзвичайно не вигідне становище» може мати різні конкретні прояви. Наприклад, таке становище може виникнути якщо за умовами договору у разі поділу майна подружжя вся нерухомість буде передаватися одному з них, натомість другий отримає рухоме майно незначної вартості або, наприклад, якщо один із подружжя зобов'язується у разі розірвання шлюбу утримувати свого колишнього чоловіка/жінку, його дітей та близьких родичів тощо. Разом із тим до поняття «надзвичайно не вигідне становище» слід ставитися дуже виважено. Тут виникає складне питання щодо майнової рів-

ності подружжя в шлюбі. У разі його вирішення слід виходити з того, що існують і такі домовленості, якщо розмір часток кожного з подружжя не базується на «формальному» моменті рівності. Однак самі ці домовленості завжди віддзеркалюють саме «реальну» рівність, бо зафіксований в договорі розподіл спільного майна найбільш справедливо віддзеркалює фактичний внесок кожного з них в спільно набуте майно¹. Крім того, умови шлюбного договору, які можуть стати вкрай обтяжливими для однієї сім'ї, можуть мати цілком реальний характер для іншої.

У новому СК України окреслено три основних види майнових відносин, які можуть регулюватися шлюбним договором. Сторони у шлюбному договорі можуть визначити: а) правовий режим майна (ст. 97); б) порядок користування житлом (ст. 98); в) право на утримання (ст. 99).

Визначення у шлюбному договорі правового режиму майна подружжя має за мету встановлення правил, які не співпадають з тими, які встановлені законодавчими нормами чи взагалі не передбачені законодавством. Наприклад, сторони можуть домовитися, що майно набуте ними до шлюбу буде входити до складу їх спільного, а не роздільного майна; у разі поділу майна частки кожного з подружжя будуть не рівними, а відповідно збільшеними чи зменшеними; речі професійних занять одного з подружжя не будуть підлягати поділу і передаватимуться тому з подружжя, який їх використовував тощо. За новим Сімейним кодексом регулювання відносин подружжя щодо укладення шлюбного договору в цілому базується на диспозитивних засадах.

Сторони вправі включити до шлюбного договору умови щодо порядку користування житлом (ст. 98 СК). В такому разі йдеться щодо переходу права власності на житлове приміщення від одного з подружжя до другого, а щодо користування житлом. Сторони шлюбного договору можуть домовитися про порядок користування житлом, яке належить на праві власності одному з них. У юридичному сенсі квартира (житловий будинок, садиба), яка належить одному з подружжя, є чужою річчю для іншого з подружжя незалежно від часу його проживання в житловому приміщенні. Сторони можуть домовитися щодо ко-

---

¹ *Ершова Н. М.* Вопросы семьи в гражданском праве. — М., 1977. — С. 82—83.

ристування чи припинення користування житловим приміщенням у разі розірвання шлюбу. Відповідно до ч. 2 ст. 98 СК України сторони можуть домовитися про проживання у житловому приміщенні їхніх родичів.

Зміст шлюбного договору можуть також становити умови щодо права подружжя на утримання (ст. 99 СК). Сенс шлюбного договору полягає у встановленні правил, які відрізняються від тих, що визначені законом. Тому сторони можуть домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від тих умов, які передбачені законом, наприклад, непрацевдатності одного з подружжя або його потреби у матеріальній допомозі (ст. 75 СК). Можуть сторони передбачити також конкретний порядок, розмір та строки надання утримання, визначити його натуральну чи грошову форму тощо.

Характерною рисою шлюбного договору є тривалість його дії. Це може викликати необхідність зміни його умов. У СК України закріплено загальне правило щодо цього. Згідно з ч. 1 ст. 100 СК одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Це можливо тільки у тому разі, якщо на таку зміну дають згоду обидві сторони. В частині 2 ст. 100 СК сказано, що шлюбний договір може бути змінено подружжям. У зв'язку з тим, що шлюбний договір підлягає нотаріальному посвідченню усі внесені в нього зміни також мають бути посвідчені нотаріально. Новий СК України передбачає також можливість зміни умов договору за рішенням суду (ч. 3 ст. 100 СК). Треба вважати, що це можливо у виключних випадках, якщо цього вимагають інтереси одного з подружжя, інтереси неповнолітніх або непрацевдатних повнолітніх дітей, які мають особливе значення.

Ще однією новелою концепції шлюбного договору, який закріплено в новому СК, є введення поряд з поняттям «розірвання шлюбного договору» такого терміна, як «відмова від шлюбного договору». Як перший, так і другий терміни стосуються ситуації, коли шлюбний договір припиняє свою дію на майбутнє при збереженні правових наслідків, які виникли під час його дії (в цьому полягає різниця між ними та визнанням шлюбного договору недійсним). Однак відмова від шлюбного договору здійснюється за бажанням сторін (ст. 101 СК), в той час як для його розірвання необхідно відповідне рішення суду (ст. 102 СК).

Як і інші подружні правочини, шлюбний договір у силу певних підстав може бути визнаний недійсним. Підставами для визнання шлюбного договору недійсним є в основному ті самі, що і для інших цивільно-правових правочинів. Відповідно до ст. 103 СК України шлюбний договір на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої цим договором порушені, може бути визнаний недійсним за рішенням суду з підстав, встановлених Цивільним кодексом України. Хоча в СК йдеться лише про ті підстави недійсності правочинів, які встановлені ЦК України, обмежитися цим не можна, бо Сімейний кодекс містить низку власних умов, порушення яких без сумніву слугуватиме підставою визнання шлюбного договору недійсним.

Підсумовуючи зазначене можна виділити такі основні підстави визнання шлюбного договору недійсним: 1) порушення нотаріальної форми договору, а також укладення шлюбного договору неповнолітніми неемансипованими особами, які беруть шлюб без згоди їх батьків або піклувальника; 2) неналежний суб'єктний склад (укладення договору недієздатними особами або такими, що не мають необхідного обсягу дієздатності); 3) зменшення обсягу прав дитини, які встановлені СК України; 4) включення умов, які ставлять одного з подружжя у надзвичайно невігідне матеріальне становище; 4) укладення договору під впливом обману, насильства; 5) помилка однієї зі сторін договору; 6) порушення шлюбним договором норм закону (наприклад, включення в договір положень, що стосуються особистих прав і обов'язків подружжя або їх неповнолітніх дітей) тощо.

Треба зазначити, що визнання шлюбного договору недійсним не впливає на долю шлюбу: він продовжує своє існування незалежно від цього. І, навпаки, визнання шлюбу недійсним тягне за собою недійсність шлюбного договору. Це свідчить щодо залежності шлюбного договору від шлюбу та певну підпорядкованість першого другому.

§ 7. Права та обов'язки подружжя по утриманню

Дружина та чоловік повинні матеріально підтримувати один одного (ч. 1 ст. 75 СК). Вирішення питання щодо конкретних способів такої підтримки безпосередньо залежить від подружжя. Разом з тим законодавство передбачає певні правові

механізми, які забезпечують право кожного з подружжя на утримання. Новий СК України містить три групи правових норм, що визначають умови та порядок реалізації права подружжя на утримання: I. Норми, які визначають загальні умови надання утримання одному з подружжя (статті 75–83 СК); II. Норми, що встановлюють право дружини на утримання під час вагітності та права чоловіка та жінки у разі проживання з ними дитини (статті 84–88 СК); III. Норми, що визначають право на утримання того з подружжя, з яким проживає дитина-інвалід (ст. 88 СК).

I. В першу чергу законодавство встановлює **загальні правила щодо взаємного утримання подружжя**. Згідно з ч. 2 ст. 75 СК право на утримання один з подружжя набуває за наявності певних підстав. До них, зокрема належать: а) непрацездатність одного з подружжя; б) потреба у матеріальній допомозі (нужденність); в) здатність другого з подружжя надати матеріальну допомогу.

Непрацездатним визнається той з подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом (60 років — для чоловіків, 55 років — для жінок) або є інвалідом I, II чи III групи (ч. 3 ст. 75 СК). Що стосується другої умови — потреби у матеріальній допомозі, то новий СК України чітко визначає умови, за наявності яких один з подружжя може вважатися таким, що її потребує. Це випадки, коли його доходи (заробітна платня, пенсія, доходи від використання майна тощо) не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом (ч. 4 ст. 75 СК). Останньою умовою надання одному з подружжя утримання є здатність другого з подружжя надати таке утримання. За такої умови мають бути враховані різні обставини — рівень доходів того з подружжя, який повинен надавати утримання, знаходження на його утриманні інших осіб (неповнолітніх дітей, батьків, інших родичів тощо), працездатність, стан здоров'я тощо. Якщо у одного з подружжя виникло право на утримання, воно не припиняється й у разі розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 76 СК).

Законодавство містить спеціальні правила щодо визначення права на утримання **колишнього подружжя**, тобто осіб, які розірвали шлюб (ст. 76 СК). Суд визначає розмір аліментів, які надаються одному з подружжя (колишньому подружжю). При цьому він враховує різні обставини, що мають істотне значення:

можливість одержання цією особою утримання від своїх повнолітніх дітей або батьків, умови виникнення непрацевдатності, майновий стан платника аліментів тощо. За рішенням суду аліменти присуджуються одному з подружжя, як правило, у грошовій формі (ч. 2 ст. 77 СК). Вони визначаються у частці від заробітку (доходу) другого з подружжя і (або) у твердій грошовій сумі (ч. 1 ст. 80 СК). В житті можуть виникнути обставини, які не існували на момент визначення судом розміру аліментів — хвороба платника аліментів, виникнення у нього обов'язку утримувати інших членів сім'ї тощо. Законодавство враховує таку можливість. Згідно з ч. 3 ст. 80 СК розмір аліментів, визначений судом, може бути згодом зменшений або збільшений за рішенням суду за позовною заявою платника або одержувача аліментів у разі зміни їхнього матеріального і (або) сімейного стану.

Законодавство встановлює випадки, за яких одному з подружжя **не буде надаватися утримання**. За новим СК це можливо, якщо: один із подружжя не має права на утримання (ч. 5 ст. 75 СК); право одного з подружжя на утримання припиняється (ст. 82 СК); один із подружжя позбавляється права на утримання за рішенням суду (ст. 83 СК).

В частині 5 ст. 75 СК встановлені випадки, коли один з подружжя взагалі **не має права на утримання**. У зв'язку з цим не виникає потреби в позбавленні його цього права. В першу чергу це правило враховує випадки коли один із подружжя негідно поведився у шлюбних відносинах (зловживав алкогольними напоями або наркотичними речовинами, влаштовував сімейні сварки, вчиняв протиправні дії, які потребували втручання органів міліції тощо). Права на утримання за новим СК України не має також той з подружжя, який утратив працевдатність внаслідок вчинення умисного злочину.

Право одного з подружжя на утримання може бути **припинено** (ст. 82 СК). Припинення права виникає на майбутнє після настання обставин, які передбачені законом. Припинення права одного з подружжя на аліменти виникає автоматично, тобто в силу прямого припису закону у разі: 1) поновлення непрацевдатності того з подружжя, який потребує матеріальної допомоги, 2) реєстрації з ним повторного шлюбу. Достатньо встановити один із зазначених фактів для того, щоб вирішити питання щодо припинення права на аліменти. СК встановлює й інше пра-

вило. Право одного з подружжя на аліменти може бути припинене за рішенням суду, якщо: 1) одержувач аліментів перестав потребувати матеріальної допомоги; 2) платник аліментів неспроможний її надавати. Ці обставини мають бути доказані в суді зацікавленою особою. Наприклад, платник аліментів тяжко захворів і не має можливості надавати утримання другому з подружжя. Для звільнення його від аліментного обов'язку він має надати суду відповідні докази.

За рішенням суду один із подружжя може бути **позбавлений права на утримання або його право може бути обмежено строком**. Це можливо у випадках, передбачених ч. 1 ст. 83 СК (подружжя перебувало у шлюбних відносинах нетривалий час, непрацездатність або тяжка хвороба одного з подружжя була прихована при реєстрації шлюбу тощо).

II. СК України передбачає **спеціальні правила щодо утримання** одного з подружжя у разі проживання з ним дитини. У цьому випадку потреба в матеріальній допомозі пов'язана з тим, що один із подружжя опікується дитиною у зв'язку з чим його можливість діяти на ринку праці є певною мірою обмеженою. З урахуванням гендерних особливостей кожного з подружжя СК містить два правила, які встановлюють: а) право дружини на утримання під час вагітності та у разі проживання з нею дитини (статті 84 і 85 СК); б) право чоловіка на утримання у разі проживання з ним дитини (статті 86 і 87 СК).

Дружина має право на утримання за наявності таких умов: 1) вона є вагітною або має дитину, яка проживає з нею і не досягла 3-х років, а якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку — шести років; 2) чоловік — батько дитини може надавати матеріальну допомогу. З цього випливає, що дружина, яка виховує маленьку дитину, не повинна доказувати свою потребу у матеріальній допомозі. Вирішення питання не залежить також від її працездатності. У частині 4 ст. 84 СК передбачено, що право на утримання дружина має незалежно від того, працює вона чи ні та незалежно від її матеріального становища.

Чоловік зобов'язаний утримувати дружину, з якою проживає дитина, тільки у разі, якщо він є батьком цієї дитини. Право дружини на утримання припиняється, якщо за рішенням суду виключено відомості про чоловіка як батька з актового запису про народження дитини. Аліменти, які дружина отримала за попередній час поверненню не підлягають.

Не тільки дружина, а й чоловік мають право на утримання у разі здійснення ним опіки над малолітньою дитиною (ст. 86 СК). Право на утримання виникає у чоловіка за наявності таких підстав: 1) із чоловіком проживає дитина, яка не досягла 3-х років, а якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку — шести років; 2) дружина — мати дитини може надавати своєму чоловікові матеріальну допомогу. Таким само чином, як і стосовно дружини, право чоловіка на утримання припиняється, якщо він не здійснює опіки над дитиною. Сімейний кодекс (ч. 1 ст. 87) передбачає дві підстави припинення права на утримання: якщо дитина передана на виховання іншій особі; у разі смерті дитини. Дружина також звільняється від обов'язку утримувати свого чоловіка й у разі, якщо відомості про неї як матір дитини було виключено за рішенням суду з актового запису про народження дитини (ч. 2 ст. 87 СК).

III. Спеціальні умови надання утримання одному з подружжя пов'язані з фактом проживання з ним *дитини-інваліда*. Зрозуміло, що за таких обставин може виникнути багато проблем майнового та особистого характеру і той з батьків, який опікується дитиною, потребує додаткової підтримки. Умовами надання утримання одному з подружжя, згідно зі ст. 88 СК є: проживання з одним із подружжя дитини-інваліда, яка не може обходитися без постійного стороннього догляду й опікування нею; здатність другого з подружжя надавати матеріальну допомогу.

Важливою особливістю права на утримання у цьому разі є те, що воно не обмежено строком. Відповідно до ч. 1 ст. 88 СК України право на утримання триває протягом всього часу проживання батька або матері з дитиною-інвалідом. Розмір аліментів визначається за рішенням суду у частці від заробітку (доходу) другого з подружжя і (або) у твердій грошовій сумі. Вирішуючи це питання суд виходить з необхідності найбільшого забезпечення інтересів дитини.

Права та обов'язки подружжя з утримання можуть виникати не тільки із закону, але і встановлюватися *договором*. Новий СК України безпосередньо називає два види договорів подружжя, які пов'язані з їх взаємним утриманням: а) договір подружжя про надання утримання (ст. 78 СК); б) договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати (ст. 89 СК).

В першому випадку сторони вправі визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. При цьому вони можуть відійти від положень сімейного законодавства і на власний розсуд визначити свої права та обов'язки, наприклад, не пов'язувати виникнення права на аліменти з непрацездатністю одного з подружжя. Сторони в договорі можуть визначити форму надання утримання (грошова або натуральна), розмір аліментів, порядок їх сплати тощо. Договір подружжя про надання утримання укладається у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню. Він має для сторін обов'язковий характер, тому його виконання забезпечується певними юридичними засобами. Відповідно до ч. 2 ст. 78 СК стягнення аліментів за договором подружжя може здійснюватися на підставі виконавчого напису нотаріуса. Таким чином, сторонам не треба звертатися до суду, захист їх прав здійснює нотаріус шляхом учинення виконавчого напису на борговому документі (ст. 18 ЦК України).

Другий вид договорів подружжя пов'язаний із заміною права на утримання одного з подружжя на певне нерухоме майно (ст. 89 СК). Такий договір підлягає нотаріальному посвідченню і державній реєстрації. Подружжя вправі домовитися і щодо одноразової сплати суми аліментів. У цьому разі обумовлена грошова сума має бути внесена на депозитний рахунок нотаріальної контори до посвідчення договору. Такий порядок повною мірою забезпечить інтереси одержувача аліментів і зробить неможливим порушення його прав.

Новий СК України уперше розповсюджує правила щодо взаємного аліментування подружжя на осіб, які знаходяться у **фактичних шлюбних відносинах** (ст. 91). Виключення становлять лише ті умови набуття або припинення права на утримання, які пов'язані з фактом реєстрації шлюбу. В частині 1 ст. 91 СК сказано, що право на утримання набувають жінка або чоловік, які тривалий час проживали однією сім'єю. Закон не визначає конкретного строку такого проживання. У разі спору таке питання має вирішуватися судом. Зі змісту ст. 80 СК випливає, що, на відміну від подружжя, після припинення спільного проживання фактичне подружжя втрачає право на утримання. Якщо непрацездатність однієї зі сторін виникла після припинення спільного проживання, то вона не може звертатися до суду з вимогою про стягнення аліментів.

**Запитання та завдання
для самоконтролю**

1. Які види сімейних правовідносин ви знаєте?
2. Які об'єкти права власності належать до роздільного майна подружжя?
3. В чому полягає презумпція спільності майна подружжя?
4. В чому полягають особливості поділу майна подружжя та які способи поділу передбачає сімейне законодавство?
5. Які види договорів подружжя ви знаєте?
6. Визначте правову природу шлюбного договору. В чому полягають особливості дії шлюбного договору у часі?
7. Які три групи правових норм визначають порядок надання подружжям взаємного утримання?
8. Які існують підстави припинення права подружжя на утримання?

Глава 7

ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ

---

§ 1. Поняття та підстави припинення шлюбу

Припинення шлюбу є юридичним фактом, із яким закон пов'язує важливі правові наслідки. У разі припинення шлюбу припиняються особисті та майнові правовідносини подружжя. Водночас припинення шлюбу може слугувати підставою виникнення інших правовідносин, нових особистих та майнових прав колишнього подружжя. Так, особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище, а другий з подружжя не може їй у цьому перешкоджати; після розірвання шлюбу кожен із подружжя набуває право на утримання від другого з колишнього подружжя; якщо шлюб припинився внаслідок смерті одного з подружжя, то другий має право на визначення своєї частки у спільному майні та право на спадкування щодо майна померлого; із припиненням шлюбу пов'язано набуття особою права на повторний шлюб тощо. Усі ці обставини свідчать про важливість визначення підстав, порядку та процедури припинення шлюбу.

Відповідно до законодавства (ст.104 СК), шлюб припиняється за однієї з двох **підстав**: а) унаслідок смерті одного з подружжя (оголошення його померлим); б) унаслідок розірвання шлюбу.

Якщо шлюб припиняється унаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим припинення шлюбу не потребує спеціального оформлення. Відповідні права та обов'язки в цьому випадку виникають або припиняються внаслідок самого факту смерті або оголошення особи померлою. Реєстрація смерті, яка проведена відповідно до цивільного законодавства, і отримання свідоцтва про смерть є достатнім підтвердженням припинення шлюбу. Якщо особа оголошена померлою, то правовою підставою виникнення юридичних наслідків є відповідне рішення суду про оголошення особи померлою, що набрало законної сили.

В житті можуть виникнути певні колізії між двома зазначеними вище різновидами припинення шлюбу. Це може статися у випадку, якщо подружжя (один з них) звернулися до суду із заявою (позовом) про розірвання шлюбу, а потім один із них помер. Новий СК України вирішує цю колізію таким чином: якщо один із подружжя помер до набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, вважається, що шлюб припинився внаслідок його смерті (ч. 3 ст. 104 СК); якщо у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу один із подружжя помер, вважається, що шлюб припинився внаслідок його розірвання (ч. 4 ст. 104 СК).

Вирішення цього питання має значення для визначення підстав та порядку припинення шлюбу в такій складній ситуації. Як впливає з наведеного, головним є визначення дня смерті одного з подружжя — до набрання чинності рішенням суду або безпосередньо у сам день набрання чинності судовим рішенням. У першому випадку припинення шлюбу підтверджується свідцтвом органу РАЦС щодо смерті особи, а в другому — відповідним рішенням суду щодо розірвання шлюбу.

§ 2. Припинення шлюбу унаслідок його розірвання

За життя подружжя шлюб може бути припинено шляхом його розірвання. З урахуванням того, що сім'я є не тільки союзом конкретних осіб, але і соціальним інститутом, суспільство й держава зацікавлені в збереженні сім'ї (ст. 1 СК). Тому припинення шлюбу внаслідок його розірвання відбувається в певних межах під контролем держави і може здійснюватися відповідними державними органами — органами реєстрації актів цивільного стану або судом.

Відповідно до сімейного законодавства, з урахуванням обставин, що склалися в сім'ї, розірвання шлюбу може здійснюватися: державним органом реєстрації актів цивільного стану (статті 106 і 107 СК); судом (статті 109 і 110 СК).

Розірвання шлюбу державним органом РАЦС. Відповідно до ч. 1 ст. 106 СК України розірвання шлюбу здійснюється державним органом реєстрації актів цивільного стану за наявності двох умов: а) подружжя не має неповнолітніх дітей та б) існує взаємна згода подружжя на розірвання шлюбу.

Відповідно до ч. 3 ст. 106 СК України шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору. Такий підхід убачається цілком виправданим. Відомо, що розгляд судами майнових спорів подружжя нерідко має тривалий характер. Що стосується їхніх особистих відносин, то вони на момент звернення до суду, як правило, вже непоправно зруйновані. Тому немає сенсу штучно пов'язувати питання щодо майнового спору з питанням припинення шлюбу. Ніщо не завадить подружжю і після розірвання шлюбу вирішувати спірні питання щодо майна в суді.

Відповідно до ч. 2 ст. 106 СК державний орган реєстрації актів цивільного стану розриває шлюб лише після спливу одного місяця від дня подання спільної заяви подружжя, якщо вона не була відкликана. Таким чином, законодавство дає змогу подружжю обдумати своє рішення і остаточно визначити серйозність своїх намірів щодо розірвання шлюбу.

У певних випадках розірвання шлюбу державним органом РАЦС може здійснюватися не за спільною заявою подружжя, а за заявою одного з них. Таким чином закон допускає можливість врахування волі лише одного з подружжя щодо розірвання шлюбу. Відповідно до ч. 1 ст. 107 СК шлюб розривається за заявою одного з подружжя, якщо другий з них: а) визнаний безвісно відсутнім; б) визнаний недієздатним; в) засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки. Якщо між подружжям виникає спір майнового характеру, то це не впливає на вирішення питання про розірвання шлюбу. Вбачається, що таке правило є виправданим. Розгляд майнового спору можна виокремити від вирішення питання про розірвання шлюбу. Проте більш точним було б інше формулювання ч. 2 ст. 107 СК: шлюб має розриватися незалежно не тільки від спору між подружжям, але також між тим з подружжя, який звертається із заявою про розірвання шлюбу до органів РАЦС, та опікуна іншого з подружжя — визнаного безвісно відсутнім або недієздатним. Зрозуміло, що у випадку, якщо одного з подружжя було визнано безвісно відсутнім або недієздатним, то між ним і другим із подружжя спір майнового характеру виникнути не може. Вимоги майнового характеру в такому разі будуть пред'являтися опікуном відсутньої або недієздатної особи.

Розірвання шлюбу за рішенням суду. Як вже зазначалося, розірвання шлюбу крім органів РАЦС може бути здійснено су-

дом. Закріплений в СК України порядок розірвання шлюбу судом містить істотні зміни. Найбільш принциповим є введення двох самостійних процедур розірвання шлюбу залежно від згоди чи незгоди подружжя на припинення шлюбу. Відповідно до цього новий СК України закріплює: а) розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей (ст. 109 СК); б) розірвання шлюбу за позовом, пред'явленим одним із подружжя, тобто за наявності спору (ст. 110 СК).

В першому випадку мається на увазі добровільне розірвання шлюбу, коли ніхто з подружжя не заперечує проти припинення подружнього життя. Утім, якщо така сім'я має дітей, розірвання шлюбу не може здійснюватися органами РАЦС. У цьому випадку розірвання шлюбу між подружжям традиційно здійснюється судом. Це викликано необхідністю забезпечення інтересів дітей у разі розпаду сім'ї. Разом із тим СК закріплює нове правило щодо договірного регулювання багатьох аспектів відносин подружжя, які виникають у процесі розірвання шлюбу. Якщо подружжя погоджується розірвати шлюб, то відповідно до ч. 1 ст. 109 СК України вони мають право подати до суду про це спільну заяву. В цьому випадку суд не з'ясовує питання щодо можливості чи неможливості розірвання шлюбу. Питання щодо припинення подружнього життя подружжя вирішує самостійно. Головна мета суду полягає у встановленні того, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка і після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей. Таким чином, суд лише з'ясовує відповідність волевиявлення подружжя їхній справжній волі на розірвання шлюбу та забезпечення інтересів дітей подружжя після розірвання шлюбу.

Разом із заявою про розірвання шлюбу, подружжя передають на розгляд суду письмовий договір, в якому зазначають: з ким із них будуть проживати діти; яку участь у забезпеченні умов життя дітей братиме той з батьків, хто буде проживати окремо; умови здійснення тим із батьків, який проживає окремо права на особисте виховання дітей.

Відповідно до ч. 1 ст. 109 СК такий договір має просту письмову форму. Виходячи з того, що він буде подаватися до суду разом із заявою подружжя щодо розірвання шлюбу, можна зробити припущення, що цей договір має бути затверджений су-

дом на кшталт мирової угоди. Підписання сторонами такого договору, як впливає з ч. 1 ст. 109 СК, є правом, а не обов'язком подружжя.

Новий СК України передбачає ще один договір подружжя, який подається суду при розірванні шлюбу за спільною заявою подружжя. Це договір щодо визначення розміру аліментів на дитину (ч. 2 ст. 109 СК). Слід сказати, що природу цього договору важко визначити повною мірою. По-перше, не зрозуміло, чи є його укладення обов'язковим. В частині 1 ст. 109 міститься диспозитивне правило, відповідно до якого подружжя має право подати до суду письмовий договір про порядок виховання дитини. У свою чергу ч. 2 ст. 109 СК носить імперативний характер, проте не ясно, чи ця імперативність стосується лише форми договору про аліменти (нотаріальна), чи самого факту укладення такого договору.

По-друге, в СК чітко не визначено питання щодо змісту такого договору. Виходячи безпосередньо з тексту ч. 2 ст. 109 СК, він може стосуватися тільки розміру аліментів. Разом із тим СК містить ще одну норму, яка регулює договірні відносини між батьками про сплату аліментів на дитину — ст. 189. Відповідно до ч. 1 ст. 189 СК батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Як видно з тексту, в цьому договорі батьки, по-перше, мають право укласти цей договір, а не зобов'язані це робити і, по-друге, вправі визначити не тільки розмір, але й строки виплати аліментів. Залишається визначити співвідношення цих норм. Може ч. 2 ст. 109 СК розрахована лише на випадки укладення договору про аліменти разом з розірванням шлюбу, а ст. 189 СК розрахована на інші ситуації (якщо батьки шлюб не розривають або взагалі шлюб не брали)? Не можна забувати і про те, що СК містить норму, відповідно до якої подружжя має право визначити в шлюбному договорі свої майнові права та обов'язки як батьків (ч. 2 ст. 93). Ця норма є найширшою за змістом і дає можливість батькам визначати не тільки розмір і строки, але й порядок виплати аліментів на дітей. Немає ніяких заборон укладення шлюбного договору і відносно сплати аліментів на випадок розірвання шлюбу.

Другим різновидом судового порядку розірвання шлюбу є порядок, відповідно до якого розірвання шлюбу здійснюється

за позовом одного з подружжя (ст. 110 СК). Таким чином, у даному випадку йдеться щодо відсутності згоди подружжя стосовно цього питання внаслідок чого розірвання шлюбу здійснюється за ініціативою лише одного з них. Загальний дозвіл щодо розірвання шлюбу за позовом одного з подружжя має певні виключення. Відповідно до ч. 2 ст. 110 СК такий позов не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини.

З аналізу ч. 2 ст. 110 СК України можна дійти висновку, що обмеження на пред'явлення позову про розірвання шлюбу поширюється і на той випадок, коли дитина померла до досягнення нею одного року. Можна вважати, що аналогічні наслідки виникатимуть і при народженні мертвої дитини. В Правилах реєстрації актів цивільного стану сказано, що у тих випадках, коли смерть дитини настала незабаром після її народження (навіть якщо вона прожила хоч кілька хвилин), складаються два записи: про народження і смерть, але видається тільки свідоцтво про смерть (п. 2. 27). Таким чином, народження дитини, яке є підставою для заборони на розірвання шлюбу, може стосуватися також випадків народження мертвої дитини. Свого часу в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 1998 р. № 16 «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю» прямо зазначалося, що справа про розірвання шлюбу не може порушуватися протягом одного року після народження дитини, водночас і якщо вона народилася мертвою або померла¹.

Новий СК України містить чимало нових норм, які регулюють відносини, пов'язані з розірванням шлюбу за позовом одного з подружжя. Відповідно до ч. 2 ст. 38 КпШС України 1969 р. порушити справу про розірвання шлюбу під час вагітності жінки та протягом одного року після народження дитини було заборонено тільки чоловіку без згоди дружини. Якщо ініціатором розлучення була дружина, то вона мала на це право. Зазначена норма була спрямована на забезпечення інтересів жінки-матері та дитини. Новий Сімейний кодекс істотно змінює це правило і встановлює, що шлюб не може бути розірвано не лише за ініціативи чоловіка, а й дружини. Така зміна не вбачається обґрун-

---

¹ Пленум Верховного Суду надавав роз'яснення судам щодо застосування ч. 2 ст. 38 КпШС України.

тованою. Відповідно до нового законодавства чоловік та жінка мають рівні права, але проведення принципу рівності прав та обов'язків учасників сімейних відносин незалежно від статі в цьому випадку виглядає дещо формальним. Не можна не враховувати тієї обставини, що жінка під час вагітності та протягом певного часу після народження дитини має особливий психічний та фізичний стан і тому потребує підвищеного захисту. Якщо заборона на розірвання шлюбу стосовно чоловіка виглядає зрозумілою (забезпечення спокою дружини під час вагітності та після народження дитини), то відносно дружини вона викликає сумніви.

Проте, СК України містить виключення з цього правила:

1. По-перше, звернення до суду з позовом про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини можливо, якщо один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини (ч. 2 ст. 110 СК). Потрібно визнати, що вживане в законі поняття «протиправна поведінка, що містить ознаки злочину», у юридичному сенсі є вкрай неточним. Вирішити питання про те, містить або не містить поведінка особи ознаки злочину, може лише суд, а не позивач, що звертається до суду з позовом про розірвання шлюбу. Тому ця вказівка закону є досить умовною і розрахована на побутове, а не юридичне розуміння ситуації. Очевидно, що у разі звернення до суду позивачеві не потрібно буде надавати копію вироку, у якому дії другого з подружжя будуть визнані злочинними. Досить буде зазначити в позові, що відповідач у справі б'є або ображає позивача, влаштовує в будинку скандали тощо.

По-друге, чоловік та дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою (ч. 3 ст. 110 СК). Загальна заборона подружжю вимагати розірвання шлюбу в період вагітності дружини та після народження дитини пов'язана з презумпцією (припущенням), що чоловік жінки є батьком або майбутнім батьком її дитини. З урахуванням цієї обставини з метою збереження сім'ї, в якій народиться або проживає дитина, закон і забороняє подружжю звертатися з позовом до суду. Проте, якщо така обставина відпаде, то встановлена заборона втрачає свій сенс. Іншими словами, якщо дружина повідомляє, що її чоловік не є батьком її дитини (майбутньої

дитини) і є інший чоловік, який визнає себе батьком цієї дитини, то заборона на пред'явлення позову про розірвання шлюбу подружжя не діє. У цьому випадку як дружина, так і чоловік можуть звернутися до суду з позовною заявою про розірвання шлюбу.

По-третє, чоловік та дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року, якщо: а) батьківство щодо неї визнане іншою собою чи б) за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено з актового запису про народження дитини (ч. 4 ст. 110 СК).

За відсутності таких обставин позов кожного з подружжя про розірвання шлюбу може бути пред'явлено лише після спливу одного року після народження дитини. Якщо перешкод для пред'явлення позову про розірвання шлюбу немає, суд приймає позов та розглядає справу. При цьому він уживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства (ст. 111 СК). За розгляду справи суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя (ч. 1 ст. 112). В літературі зазначалося, що у більшості випадків подружжя сповіщають суд щодо причин розпаду своїх сімейних стосунків, але якщо вони відмовляться їх розкрити, суд не вправі їх понудити до цього. З'ясовуючи усі питання подружнього життя, суд має враховувати, що Сімейний кодекс закріплює правило, відповідно до якого регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників (ч. 4 ст. 7 СК)¹.

Відповідно до ч. 2 ст. 112 СК суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення. Таким чином, новий Сімейний кодекс підставою для розірвання шлюбу встановлює порушення інтересів членів сім'ї, що мають істотне значення. Питання щодо порушення (або не порушення) таких інтересів та ступінь їх значущості для подружжя або дитини встановлює суд з урахуванням усіх обставин справи.

---

¹ Антокольская М. В. Семейное право: Учебник. — М., 1996. — С.141.

§ 3. Правові наслідки розірвання шлюбу

Розірвання шлюбу як юридичний факт викликає певні юридичні наслідки. Між подружжям припиняються особисті права та обов'язки (статті 51, 52, 54, 55, 56 СК). Відповідно до ст. 113 СК після розірвання шлюбу особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище. Для вирішення цього питання згода іншого з подружжя не потрібна. Після розірвання шлюбу та одержання відповідного Свідоцтва особа має право на повторний шлюб (ст. 116 СК). Зрозуміло, що в один і той самий час особа може знаходитися лише в одному шлюбі, в цьому знаходить своє втілення принцип моногамії. Тому особа може набути право на шлюб лише після припинення попереднього шлюбу, що має бути підтверджено відповідним Свідоцтвом про розірвання шлюбу. З припиненням шлюбу закон пов'язує питання щодо визначення походження дитини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 122 СК вважається, що дитина походить від подружжя, якщо вона народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу. За такої умови колишній чоловік жінки не може бути записаний як батько дитини в Книзі реєстрації народжень.

З припиненням шлюбу закон пов'язує також виникнення у подружжя права на утримання. Відповідно до ч. 2 ст. 76 СК після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги, а її колишній чоловік або дружина може надавати матеріальну допомогу. Крім того, особа має право на утримання, якщо вона стала інвалідом після спливу одного року від дня розірвання шлюбу, а її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка або жінки під час шлюбу.

Розірвання шлюбу означає припинення режиму спільної сумісної власності подружжя. Речі, набуті кожною особою після розірвання шлюбу, належать їй на праві приватної власності. Разом із тим особливістю відносин колишнього подружжя є те, що відносно майна, яке було набуто під час шлюбу, режим спільної сумісної власності зберігається до часу поділу майна.

У зв'язку з тим, що розірвання шлюбу викликає значні правові наслідки та взагалі впливає на правовий статус особи важ-

ливого значення набуває правильне визначення моменту припинення шлюбу. Він залежить від того, який державний орган здійснює розірвання шлюбу. Відповідно до ст. 114 СК у разі розірвання шлюбу органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється у день реєстрації розірвання шлюбу. Якщо розірвання шлюбу здійснюється за рішенням суду, шлюб припиняється у день набрання чинності рішенням суду. СК України по-новому визначає час припинення шлюбу у другому випадку. Відповідно до законодавства, яке діяло раніше (ст. 44 КпШС України) навіть якщо шлюб розривався за рішенням суду, він вважався припиненим із моменту реєстрації розлучення в органах запису актів громадянського стану. Таким чином, після набрання чинності рішенням суду і до реєстрації розірвання шлюбу в органах РАГС шлюб продовжував існувати. Такий стан справ пояснювався намаганням зберегти сім'ю шляхом надання подружжю останньої можливості для примирення. Втім, як показала практика, такий допоміжний спосіб зміцнення подружніх стосунків не був дієвим. Тому нове законодавство пов'язує припинення шлюбу з моментом набрання чинності рішенням суду, а не реєстрацією розірвання шлюбу в органах РАГС.

В СК України передбачається правовий механізм **поновлення шлюбу** після його припинення. У випадку оголошення фізичної особи померлою або визнання її безвісно відсутньою шлюб в юридичному сенсі вважається припиненим. На підтвердження цього факту відповідними органами можуть видаватися спеціальні документи (свідоцтво про смерть особи або свідоцтво про розірвання шлюбу на підставі рішення суду про розірвання шлюбу з безвісно відсутньою особою). Проте як при оголошенні особи померлою, так і при визнанні її безвісно відсутньою закон дозволяє певний «зворотний рух» відносин подружжя, а саме — поновлення шлюбу, який припинився. Поновлення шлюбу здійснюється в порядку, передбаченому законом (ст. 118 СК).

§ 4. Режим окремого проживання подружжя

Істотною новелою нового СК України є введення **інституту окремого проживання подружжя** (ст. 119 СК) або сепарації. Радянське сімейне законодавство не закріплювало поло-

жень щодо цього питання, хоча факт роздільного проживання подружжя брався судами до уваги під час поділу їхнього майна (ч. 2 ст. 28 КпШС України).

Режим окремого проживання подружжя може бути встановлено судом: а) за взаємною заявою подружжя, коли чоловік та жінка не можуть проживати разом і згодні щодо встановлення такого режиму. Це може бути викликано певними проблемами в сім'ї, якщо подружжя ще остаточно не вирішило питання щодо розірвання шлюбу і бажає перевірити свої почуття, з'ясувати подальші наміри щодо збереження чи незбереження сім'ї; б) за позовом одного з подружжя у разі небажання дружини або чоловіка проживати спільно. В такому випадку ініціатором роздільного проживання виступає лише один із подружжя (ч. 1 ст. 119 СК).

Відповідно до ч. 2 ст. 120 СК у разі встановлення режиму окремого проживання виникають такі наслідки: а) майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набути у шлюбі; б) дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка.

Зазначена норма передбачає дуже важливі наслідки особистого та майнового характеру. Так, за окремого проживання припиняється режим спільної сумісної власності подружжя, не діють правила, які встановлені законом щодо їх майна. Утім, сторони мають право положення п. 1 ч. 2 ст. 120 СК щодо майна, яке буде набуто при окремому проживанні подружжя, змінити шлюбним договором. Це впливає з ч. 1 ст. 120 СК, в якій, зокрема зазначено, що встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав та обов'язків подружжя, які встановлені шлюбним договором. Це означає, що подружжя може звернутися до суду із заявою про встановлення режиму окремого проживання та до нотаріуса щодо посвідчення шлюбного договору, в якому будуть встановлені правила щодо правового режиму їхнього майна. В договорі сторони можуть, наприклад вказати, що окремі речі, які сторони набуватимуть під час окремого проживання, будуть становити їх спільну (сумісну або часткову власність), спільне майно, набуте під час шлюбу та продане під час окремого проживання, буде належати одному з подружжя, передбачити інші моменти.

Особисті відносини подружжя, які врегульовані ст. 120 СК пов'язані з визначенням походження дитини, яка була народже-

на дружиною після спливу десяти місяців після встановлення режиму окремого проживання, та порядком усиновлення дитини одним із подружжя. СК України не містить вказівки щодо інших особистих прав та обов'язків подружжя у цей період. У формальному розумінні це означає, що такі права й обов'язки подружжя зберігаються.

**Запитання та завдання
для самоконтролю**

1. Які існують підстави припинення шлюбу?
2. В чому полягають особливості припинення шлюбу внаслідок його розірвання?
3. В яких випадках розірвання шлюбу здійснюється державними органами РАЦС?
4. В яких випадках розірвання шлюбу здійснюється за рішенням суду?
5. В чому полягають правові наслідки розірвання шлюбу?

Розділ III

ПРАВОВІДНОСИНИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

Глава 8

ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДІТЕЙ

---

§ 1. Загальні підстави виникнення прав і обов'язків батьків і дітей

Народження фізичної особи з правової точки зору є юридичним фактом, з яким норми права пов'язують виникнення різноманітних правовідносин. Так, відповідно до ч. 2 ст. 25 ЦК України у момент народження фізичної особи виникає її цивільна правоздатність. Народження дитини приводить до виникнення спорідненого зв'язку між нею та її матір'ю й батьком. Спорідненням визнається зв'язок між особами, які походять одна від одної, або від спільного предка. Споріднення як юридичний факт, має триваючий характер (стан). Споріднення, — як зазначають В. І. Данілін та С. І. Реутов, — є підставою виникнення більшої частини сімейно-правових відносин¹. Різне юридичне значення мають спорідненість по прямій та боковій лінії, спорідненість різного ступеня. Безперечно, найбільший обсяг прав та обов'язків породжує спорідненість першого ступеня прямої лінії, тобто між дітьми та батьками.

Стосунки між батьками та дітьми можуть мати духовний, моральний, особистий чи майновий характер. Права та обов'язки, що виникають у батьків і дітей, є взаємними. Підставою виникнення взаємних прав та обов'язків батьків і дітей є кровне споріднення, походження дітей від даних батьків. Однак само по собі біологічне походження спричиняє встановлення лише моральних обов'язків батьків і дітей. Духовні та моральні відносини між батьками та дітьми можуть існувати незалежно від того, народжена дитина у

---

¹ *Данілін В. И., Реутов С. И.* Юридические факты в советском семейном праве. — Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989. — С. 114—115.

шлюбі чи поза шлюбом, записані батьки як такі у Книзі реєстрації народжень чи ні. Факт народження дитини породжує виникнення біологічного та морального зв'язку між нею та її батьком і матір'ю. Юридичне значення факт походження набуває лише з моменту його державної реєстрації в органах реєстрації актів цивільного стану (далі — органи РАЦС). Саме тоді діти визнаються дітьми своїх батьків не тільки біологічно, а й юридично (в праві). З цього моменту виникає юридичний зв'язок між батьками та дітьми.

Батьки і діти мають взаємні особисті немайнові та майнові права та обов'язки. Згідно зі ст. 121 СК України права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану. Отже, юридичною підставою відносин між батьками та дітьми є кровне походження дітей від певних осіб (матері та батька), яке засвідчене державним органом РАЦС в порядку, встановленому нормами СК України. Сама наявність фактичного складу, який утворюється сукупністю двох юридичних фактів: події — народження дитини та дії — реєстрації народження органом РАЦС, є підставою виникнення правовідносин між дітьми та їх батьками.

Народження фізичної особи та встановлення її походження належать до актів цивільного стану, що підлягають державній реєстрації (ст. 49 ЦК України). Державна реєстрація в таких випадках є зовнішнім вираженням існування певної обставини. Вона свідчить про виникнення права й водночас породжує це право, тобто має правостановлюючий характер. Отже, в сфері сімейного права походження дитини від певних батьків стає юридичним фактом лише за умови його посвідчення компетентним державним органом¹ — органом РАЦС.

Реєстрація народження дитини провадиться з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, власного імені та по батькові. Реєстрація народження та визначення походження дитини здійснюється в порядку, встановленому Правилами реєстрації актів цивільного стану в Україні². Заяву про

¹ Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 133.

² Правила реєстрації актів цивільного стану в Україні: Затверджено наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 р. № 52/5 у редакції наказу Міністерства юстиції України від 22 листопада 2007 р. № 1154/5 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 90. — Ст. 3320.

реєстрацію народження дитини батьки зобов'язані подати невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини. Реєстрація народження дитини провадиться державним органом РАЦС за місцем народження дитини або за місцем проживання її батьків чи одного з них за їх усною чи письмовою заявою. У разі хвороби, смерті батьків або з інших причин неможливості зареєструвати народження, реєстрація здійснюється за заявою родичів, інших осіб, уповноваженого представника закладу охорони здоров'я, у якому народилася дитина або в якому на цей час вона перебуває. Поняттям «родичі», яке вживається в СК України, охоплюються такі особи: баба, дід, прабаба, прадід, повнорідні брат і сестра. «Членами сім'ї» є мачуха, вітчим, які проживають однією сім'єю з малолітніми чи неповнолітніми пасинком, падчеркою. «Інші особи» — це особи, в сім'ї яких виховується дитина. Ними можуть бути тітка, дядько, двоюрідні сестра, брат, а також сусіди чи інші сторонні особи¹.

Для реєстрації народження дитини до органів РАЦС пред'являються певні документи, а саме: медичне свідоцтво про народження чи медична довідка про перебування дитини під наглядом лікувального закладу та документи, що посвідчують особу батьків (одного з них). Крім того, залежно від порядку визначення походження дитини від певного батька також пред'являються свідоцтво про шлюб або заява батька (спільна заява батьків) про визнання батьківства, або судове рішення про визнання батьківства.

На підставі реєстрації народження дитини видається свідоцтво про народження, в якому засвідчується походження дитини від зазначених у ньому батьків (одного з батьків). Незважаючи на те, що в СК України відсутня норма, аналогічна ст. 6 КпШС УРСР про правове регулювання шлюбних і сімейних відносин державою, релігійні обряди, зокрема щодо народження дитини, не мають правового значення. Відповідно й документи про народження дитини, що видаються на підставі таких релігійних обрядів не є доказом походження дитини від певних осіб.

Визначення походження дитини від матері (засвідчення материнства) не залежить від того факту перебувала жінка, яка народила дитину, у шлюбі чи ні. Більше того, засвідчення материн-

---

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» від 15 травня 2006 р. № 3 // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 7.

ства може мати місце навіть у разі, коли не визначається батько дитини. Якщо в свідоцтві про народження дитини відсутній запис про батька дитини або запис про батька проведено в установленому порядку за вказівкою матері, жінка, яка народила дитину, вважається одинокою матір'ю¹.

За загальним правилом, документом, що підтверджує походження дитини від певної матері, є медичне свідоцтво про народження, що видається закладами охорони здоров'я, незалежно від підпорядкування та форми власності, де приймаються пологи². У разі народження дитини поза закладом охорони здоров'я підставою для реєстрації народження є медична довідка про перебування дитини під наглядом лікувального закладу³ та заява двох свідків, присутніх при пологах. У випадку народження дитини на морському, річковому, повітряному судні, у потязі або в іншому транспортному засобі до органів РАЦС подається акт, складений відповідними посадовими особами (капітаном судна, командиром, начальником потяга тощо) за участю двох свідків і лікаря або фельдшера (якщо лікар або фельдшер були на транспортному засобі). У разі відсутності лікаря або фельдшера реєстрація народження провадиться на підставі зазначеного акта та медичної довідки про перебування дитини під наглядом лікувального закладу. Реєстрація мертвнонародженої дитини провадиться на підставі лікарського свідоцтва про перинатальну смерть⁴.

При визначенні походження дитини від певного батька важливе значення має обставина, перебуває мати дитини в шлюбі чи ні.

---

¹ Статус одинокої матері визначається ст. 18¹ Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 04.07.2002 р. № 49-IV.

² Форма № 103/о «Медичне свідоцтво про народження» затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 р. № 545 «Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті» // Офіційний вісник України. — 2006. — № 43. — Ст. 2913.

³ Форма № 103-1/о «Медична довідка про перебування дитини під наглядом лікувального закладу» затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 р. № 545 «Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті» // Офіційний вісник України. — 2006. — № 43. — Ст. 2913.

⁴ Форма № 106-2/о «Лікарське свідоцтво про перинатальну смерть» затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 р. № 545 «Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті» // Офіційний вісник України. — 2006. — № 43. — Ст. 2913.

§ 2. Визначення походження дитини від батьків, які перебувають у шлюбі між собою

Порядок визначення походження дитини залежить, перш за все, від того, перебувають батьки дитини у шлюбі між собою чи ні. Майже не викликає питань визначення походження дитини, якщо вона народжується жінкою, яка перебуває у шлюбі, зареєстрованому у встановленому законом порядку. В ч. 1 ст. 122 СК закріплена загальна презумпція щодо визначення походження дитини від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою. Так, дитина, яка зачата і (або) народження у шлюбі, вважається такою, яка походить від подружжя. При цьому мати дитини не повинна надавати доказів походження дитини від свого чоловіка, а останній — доводити своє батьківство. Сама наявність шлюбу між матір'ю дитини та чоловіком є доказом походження дитини від цього чоловіка. Батько й мати, які перебувають у шлюбі, записуються батьками дитини в Книзі реєстрації актів про народження за заявою будь-кого з них. Законом передбачені випадки, коли чоловік, з яким мати дитини перебуває в зареєстрованому шлюбі, може не визнаватися батьком цієї дитини. Так, під час реєстрації народження мати дитини, яка перебуває у зареєстрованому шлюбі, може заявити, що її чоловік не є батьком цієї дитини, і у зв'язку з чим просити не вказувати його батьком в актовому записі про народження дитини. Таке її прохання може бути задоволене лише за наявності спільної заяви самої матері та її чоловіка про невизнання його батьком дитини, а також заяви про визнання батьківства іншої особи та матері дитини. Крім того, якщо мати дитини перебуває у зареєстрованому шлюбі, але у порядку, передбаченому чинним законодавством, був встановлений режим окремого проживання подружжя, дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважається такою, що походить від її чоловіка.

Факт перебування жінки у шлюбі встановлюється, як правило, на момент народження дитини. Однак, якщо на момент народження дитини жінка не перебуває у шлюбі (припинення шлюбу або визнання його недійсним), при визначенні батьківства юридичне значення має факт зачаття дитини у шлюбі. Отже, дитина, яка народжена після припинення шлюбу або визнання його недійсним, вважається такою, що походить від подружжя. Єдиною умовою застосування цього правила є те, що строк із

моменту припинення шлюбу або визнання його недійсним і до моменту народження дитини не повинен перевищувати десяти місяців¹. Однак жінка та чоловік, шлюб між якими припинено, можуть подати до органу РАЦС спільну заяву про невизнання колишнього чоловіка батьком дитини. Така вимога може бути задоволена лише у разі подання заяви про визнання батьківства іншої особи та матері дитини. Якщо чоловік матері дитини помер, то походження дитини, яка народилася до спливу десяти місяців від дня його смерті, може бути визначене за спільною заявою матері та чоловіка, який вважає себе батьком цієї дитини.

У житті трапляються випадки, коли жінка в момент зачаття дитини перебувала у шлюбі з одним чоловіком, а в момент народження дитини — з іншим. Отже, виникає конкуренція батьківства, яка чинним сімейним законодавством вирішується на користь чоловіка, у шлюбі з яким жінка народила дитину. Відповідно до ст. 124 СК України, якщо дитина народилася до спливу десяти місяців від дня припинення шлюбу або визнання шлюбу недійсним, але після реєстрації повторного шлюбу її матері з іншою особою, вважається, що батьком дитини є чоловік її матері у повторному шлюбі. Батьківство ж попереднього чоловіка може бути визначене таким чином:

— у добровільному порядку при подачі до органу РАЦС спільної заяви попереднього чоловіка та чоловіка у повторному шлюбі;

— у примусовому порядку за наявності судового рішення про визначення батьківства попереднього чоловіка.

На жаль, сьогодні дуже гострою є проблема безплідних шлюбів. В Україні спостерігається катастрофічне зниження народжуваності. Істотний вплив на її рівень має безпліддя подружніх пар, кількість яких постійно зростає. Ця тенденція обумовлюється екологічним станом довкілля, наслідками аварії на ЧАЕС, зниженням рівня життя тощо. В лікуванні безпліддя в Україні з 1987 р. почали застосовуватися нові лікувальні програми допоміжних репродуктивних технологій. Цей вид медичної допомо-

---

¹ У пункті 2 ст. 48 СК РФ цей строк встановлений у триста днів. Вважаємо, що обчислення строку днями, а не місяцями більшою мірою відповідає медичній практиці та спеціальному законодавству, що регулює питання визначення строків вагітності (див., наприклад, Інструкцію про визначення критеріїв живонародженості, мертвонародженості та перинатального періоду: Затверджене Міністерством охорони здоров'я України від 19 лютого 1996 р. № 31).

ги передбачений ст. 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я¹. Відповідно до цієї норми застосування штучного запліднення та імплантації ембріона здійснюється згідно з умовами та порядком, встановленими Міністерством охорони здоров'я України², за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умови наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці.

Визначення походження дитини народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій регулюється ст. 123 СК України.

Виходячи з того, що у спільній заяві-зобов'язанні подружжя бере на себе рівні права і обов'язки батьків з виховання і утримання майбутньої дитини, у разі застосування до них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій вони обоє записуються батьками дитини. При цьому один із них може усвідомлювати, що він не є біологічним батьком (матір'ю) народженої дитини. Так, у разі народження дружиною дитини, зачатої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, здійснених за письмовою згодою її чоловіка, він записується батьком дитини. Якщо ембріон людини, зачатий чоловіком, який перебуває у шлюбі, та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, перенесений до організму його дружини, дитина вважається такою, що походить від подружжя. У разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя. У разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям, реєстрація народження провадиться за заявою подружжя, яке дало згоду на таке перенесення. При цьому одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається засвідчена нотаріусом її письмова згода на запис подружжя батьками дитини. В графі «Для поміток» робиться відповідний запис: матір'ю дитини згідно з медичним свідоцтвом про народження форми № 103/о є громадянка (прізвище, ім'я, по батькові).

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 4. — Ст. 19.

² Умови та порядок застосування штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) та методів їх проведення: Затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 4 лютого 1997 р. № 24.

§ 3. Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою

Згідно зі ст. 52 Конституції України діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Шлюбно-сімейне законодавство України не передбачає різниці між дітьми, батьки яких перебувають у шлюбі між собою, та дітьми, народженими матір'ю, яка не перебуває у шлюбі. Ніяких моральних та правових обмежень будь-які діти не зазнають. Існує лише різний порядок визначення походження дитини.

Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою може відбутися:

— за спільною заявою матері та батька дитини (ст. 126 СК України);

— за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини (ст. 127 СК України);

— в судовому порядку (ст. 128 СК України).

Отже, законодавець закріплює два порядки визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою:

— добровільний;

— судовий.

Спільна заява жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, про реєстрацію їх матір'ю та батьком дитини (ст. 126 СК України) свідчить про добровільність їх рішення. Саме тому реєстрація походження дитини провадиться в органах РАЦС без будь-яких попередніх процедур, зокрема судового розгляду. Така заява може бути подана вказаними особами до органу РАЦС як до, так і після народження дитини. Особиста присутність їх при подачі заяви не є обов'язковою. Батько (мати) може подати заяву про визнання батьківства через представника або надіслати її поштою. Єдиною обов'язковою умовою у цих випадках є нотаріальне засвідчення заяви та повноважень представника. Право на визнання себе батьком (матір'ю) дитини не обмежується віковим критерієм. Однак, якщо заява про визнання себе батьком дитини подана неповнолітнім, державний орган РАЦС зобов'язаний повідомити про запис неповнолітнього батьком дитини його батьків, опікуна, піклувальника, а у разі неможливості повідомити про це орган опіки та піклування. Така конструкція

ч. 2 ст. 126 СК України дозволяє зробити висновок, що повідомлення відповідних осіб про запис неповнолітньої особи матір'ю дитини законодавством не передбачений. Необхідність повідомлення таких осіб, які за законом піклуються про неповнолітню особу, зумовлена тим, що згідно з ч. 1 ст. 35 ЦК України неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, може бути надана повна цивільна дієздатність.

Визнання батьківства — це волевиявлення особи, яка вважає себе батьком дитини. Однак одного волевиявлення особи щодо визнання себе батьком певної дитини недостатньо для настання правових наслідків. Необхідно також ще й волевиявлення матері дитини, яке полягає у вираженні згоди на те, щоб чоловік був записаний батьком її дитини. Саме тому вимагається подача до органів РАЦС спільної заяви матері дитини та чоловіка, який вважає себе батьком цієї дитини.

З іншого боку, визнання батьківства є констатацією факту біологічного батьківства особи, яка подала заяву до органів РАЦС. У юридичній літературі практично одностайною є думка про те, що визнання батьківства вимагає поєднання природно-біологічного (кровного споріднення) та вольового факторів¹. Це зумовлено тим, що мета визнання батьківства полягає у підтвердженні (констатації) вже існуючого біологічного, кровного споріднення між чоловіком, який визнає себе батьком, та дитиною. Для встановлення батьківських правовідносин між дитиною та особою, яка не є її біологічним батьком, але бажає визнати себе батьком цієї дитини, існує інститут усиновлення. Однак у зв'язку з тим, що закон не вимагає з'ясування дійсного походження дитини при подачі спільної заяви про визнання батьківства, на практиці можливі випадки набуття батьківських прав у такому порядку особою, яка бажає усиновити чужу дитину.

Чоловік, який не перебуває у шлюбі з матір'ю дитини й вважає себе батьком цієї дитини (ст. 127 СК України), може подати до державного органу РАЦС заяву про визнання себе батьком дитини за наявності однієї з таких обставин:

- мати дитини померла;
- мати дитини оголошена померлою відповідно до ст. 46 ЦК

України;

---

¹ Яковлева Г. В. Охрана прав незамужней матери. — Минск: Изд-во БГУ, 1979. — С. 45.

- мати дитини визнана недієздатною відповідно до ст. 39 ЦК України;
- мати дитини визнана безвісно відсутньою відповідно до ст. 43 ЦК України;
- мати дитини позбавлена батьківських прав відповідно до ст. 164 СК України;
- мати дитини не проживає з нею не менш як шість місяців і не проявляє про неї материнської турботи та піклування.

Єдиною умовою прийняття заяви чоловіка, який вважає себе батьком дитини, у всіх цих випадках є запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень за прізвиськом матері, а ім'я та по батькові батька дитини — за вказівкою матері. Іншими словами, запис про батька дитини не має правової підстави, тобто не ґрунтується ні на заяві іншого чоловіка, ні на рішенні суду. Отже, у чоловіка, який подає заяву про визнання себе батьком дитини, не має суперечності інтересу з іншою особою.

Визначення батьківства за рішенням суду (ст. 128 СК України) проводиться за наявності спору щодо особи, яка є батьком дитини. Ситуації, в яких батьківство встановлюється в судовому порядку, мають місце, коли чоловік не визнає себе батьком дитини й, навпаки, коли чоловік вважає себе батьком дитини, а цей факт оспорується.

Встановлення батьківства розглядається також як засіб захисту прав дитини, тобто міра, спрямована на відновлення (визнання) порушених (оспорених) прав дитини¹. Така сутність цього юридичного факту обумовлюється тим, що визначення батьківства дитини є підставою виникнення батьківських обов'язків, зокрема обов'язку з утримання дитини.

У статті 128 СК України по-новому вирішується питання щодо визначення батьківства за рішенням суду. Так, згідно зі ст. 53 КпШС УРСР у разі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі, за відсутності спільної заяви батьків батьківство може бути встановлене в судовому порядку. При цьому встановлення батьківства судом можливе лише у разі доведення однієї з таких обставин:

- спільне проживання та ведення спільного господарства матір'ю дитини і відповідачем до народження дитини;

---

¹ Беспалов Ю. Разбирательство дел об установлении отцовства // Рос. юстиция. — 2000. — № 6. — С. 27.

- спільне виховання чи утримання ними дитини;
- інші докази, що з достовірністю підтверджують визнання відповідачем батьківства.

У СК України підставою для визнання батьківства можуть слугувати будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до ЦПК України (ч. 2 ст. 128 СК України). Таким чином, у СК України окремо не виділяються будь-які обставини, що можуть бути підставами встановлення батьківства. Тим самим скасовано обмеження щодо засобів доказування батьківства дитини.

Найбільш дискусійним питанням є проблема судових експертиз як доказів у справах про визначення походження дитини. Сучасний рівень розвитку науки та медицини дозволяє використовувати у судовій практиці різні види експертиз, зокрема експертиз зі встановлення батьківства (материнства)¹. Такі експертизи можуть бути біологічними, судово-медичними, генетичними тощо. Однак, не зменшуючи значення висновків, зроблених у разі проведення цих експертиз, слід все таки визнати, що й сьогодні судові експертизи є лише одним із доказів, що підтверджує походження дитини від конкретної особи чи спростовує це.

Визнання батьківства в суді здійснюється у порядку позовного провадження. Позов про визнання батьківства може бути поданий матір'ю, опікуном, піклувальником дитини або особою, яка утримує та виховує дитину. Дитина, яка досягла повноліття має право самостійно подати позов про визнання батьківства².

Як уже зазначалося, позов про визнання батьківства може подати також і чоловік, який вважає себе батьком дитини, якщо його батьківство не визнається (оспорюється) матір'ю дитини або іншими особами. Визнання батьківства в судовому порядку можливе також лише за умови, що запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до вказівок матері.

---

¹ Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичної експертизи: Затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6.

² У статті 128 СК України йдеться про повнолітніх осіб, але згідно зі статтями 34, 35 ЦК України фізична особа за певних обставин може набувати повної цивільної дієздатності до досягнення нею 18 років. Доцільно було б надати можливість й таким особам самостійно звертатися до суду з позовом про визнання батьківства.

У судовому порядку можуть також встановлюватися факт батьківства (материнства) та факт визнання батьківства. Ці справи розглядаються за правилами окремого провадження.

Встановлення факту батьківства в судовому порядку відрізняється від визнання батьківства за рішенням суду за такими критеріями:

- відсутність спору щодо батьківства дитини;
- смерть фактичного батька дитини;
- час народження дитини.

У разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини, факт його батьківства може бути встановлений за рішенням суду (ст. 130 СК України). Заява про встановлення факту батьківства приймається судом, якщо запис про батька дитини в Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до вказівок матері дитини. Заяву про встановлення факту батьківства можуть подавати ті самі особи, які мають право пред'являти позов про визнання батьківства, крім, звичайно, особи, яка вважає себе батьком дитини.

За рішенням суду може також бути встановлений й факт материнства (ст. 132 СК України). Умовами розгляду заяви про встановлення факту материнства є:

- смерть жінки;
- за життя ця жінка вважала себе матір'ю дитини;
- відсутність спору щодо материнства цієї жінки;
- у Книзі реєстрації народжень вчинено запис про матір дитини за заявою родичів, інших осіб або уповноваженого представника закладу охорони здоров'я, в якому народилася дитина.

Заява про встановлення факту материнства може бути подана батьком, опікуном, піклувальником дитини або особою, яка утримує та виховує дитину. У разі досягнення дитиною повноліття, вона також може подати таку заяву до суду.

§ 4. Оспорювання батьківства, материнства

Оспорювання батьківства (материнства) — це невизнання особою реєстрації себе як батька (матері) дитини. Особа, яка записана батьком дитини відповідно до положень СК України, має право оспорити своє батьківство, пред'явивши позов про виключення запису про нього як батька з актового запису про на-

родження дитини (ч. 1 ст. 136 СК України). Особа, яка була записана батьком дитини на законних підставах, повинна довести відсутність кровного споріднення між собою й дитиною, батьком якої вона записана. Однак заперечення кровного споріднення не завжди є підставою для оспорування батьківства. У окремих випадках особа, яка записана батьком дитини, повинна також довести, що на момент вчинення запису про народження дитини вона не знала, що не є батьком дитини. Так, не має права оспорювати батьківство особа, яка дала згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Шлюбно-сімейне законодавство, яке діяло до набрання чинності СК України, значно обмежувало можливість оспорування батьківства особою, яка записана батьком дитини, зокрема можливість спростування презумпції батьківства при народженні дитини у шлюбі. Ці обмеження полягали у тому, що, по-перше, оспорювати батьківство могла лише особа, яка записана батьком дитини. По-друге, оспорування батьківства могло бути здійснено лише протягом одного року з того часу, коли особі стало або повинно було стати відомо про те, що вона записана батьком дитини¹.

СК України також закріплює певні межі оспорування батьківства, але вони значно розширені. У ст. 136 СК України встановлені межі у часі щодо можливості оспорування батьківства. Так, оспорування батьківства можливе тільки з моменту народження дитини й до досягнення нею повноліття. Оспорування батьківства може бути здійснене протягом цього часу лише у разі якщо дитина є живою. Смерть дитини, батьком якої записана особа, позбавляє її права оспорювати своє батьківство.

На відміну від норми ч. 1 ст. 56 КпШС УРСР, згідно з якою для вимог про оспорування батьківства (материнства) був встановлений строк позовної давності в один рік², у СК України закріплене положення, що до вимоги чоловіка про виключення

¹ Цей строк преклюзивний, а отже поновленню не підлягав.

² Особа, записана як батько або мати дитини в Книзі записів народжень, або особа, яка фактично є батьком дитини, в разі смерті матері чи позбавлення її батьківських прав має право оспорити проведений запис протягом року з того часу, коли їй стало або повинно було стати відомо про проведений запис. Якщо до цього часу особа, записана як батько або мати, була неповнолітньою, річний строк обчислюється з часу досягнення нею вісімнадцяти років (ч. 1 ст. 56 КпШС УРСР).

запису про нього як батька з актового запису про народження дитини позовна давність не застосовується (ч. 6 ст. 136 СК України).

Оспорювання батьківства можливе також і з боку таких осіб:

- спадкоємців особи, яка записана батьком дитини (ст. 137 СК України);
- матері дитини щодо батьківства свого чоловіка (ст. 138 СК України).

У першому випадку оспорювання батьківства можливе у разі смерті особи, яка записана батьком дитини, до народження дитини. Спадкоємці мають право оспорювати батьківство цієї особи після її смерті за наявності однієї з таких обставин:

- подання цією особою ще за життя заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства;
- пред'явлення цією особою позову про виключення свого імені як батька із акту запису про народження дитини;
- ця особа не знала про те, що вона записана батьком дитини, через поважні причини¹.

У перших двох випадках право на оспорювання батьківства особи, яка померла, мають будь-які її спадкоємці (за заповітом чи за законом). Якщо ж особа за життя не знала про те, що вона записана батьком дитини, оспорити її батьківство можуть тільки дружина, батьки та діти цієї особи, тобто ті особи, які визначаються ст. 1261 ЦК України спадкоємцями першої черги за законом.

Жінка, яка народила дитину у шлюбі, має право оспорити батьківство свого чоловіка. Але, захищаючи інтереси дитини, законодавець встановлює обов'язкову вимогу щодо пред'явлення позову в даному випадку. Таке оспорювання батьківства можливе лише за наявності заяви іншої особи про визнання свого батьківства щодо цієї дитини. До вимог жінки про оспорювання батьківства свого чоловіка застосовується також спеціальна позовна давність в один рік. Але перебіг позовної давності починається від дня реєстрації народження дитини, тобто від дня коли чоловік був записаний як батько дитини.

Що стосується спору щодо материнства, то законодавець врегулював дві ситуації оспорювання материнства. По-перше, жін-

---

¹ Поважність причин у кожному конкретному випадку буде оцінюватися судом.

ка, яка записана матір'ю дитини, може звернутися до суду із заявою про оспорування свого материнства, тобто про невизнання себе матір'ю дитини. По-друге, материнство жінки, яка записана матір'ю дитини, може оспорити та жінка, яка вважає себе матір'ю цієї дитини. При цьому у позові зазначаються одночасно дві вимоги:

- про невизнання материнства жінки, яка записана матір'ю дитини;
- про визнання свого материнства.

Не має права оспорювати материнство жінка, якій було імплантовано зародок, зачатий подружжям (сурогатна матір), а також жінка, яка є донором яйцеклітини для зародка, імплантованого в організм іншої жінки (частини 2 і 3 ст. 123 СК України).

До вимог жінки, яка записана матір'ю дитини, та оспорує своє материнство, позовна давність не застосовується. Що стосується вимог жінки про визнання її матір'ю дитини, то до них застосовується спеціальна позовна давність в один рік. Перебіг позовної давності починається від дня, коли ця жінка дізналася або могла дізнатися, що вона є матір'ю дитини.

Не є перешкодою для оспорування батьківства (материнства) особою, яка не визнає себе батьком (матір'ю), стягнення з неї аліментів на дитину. Така особа може звернутися до суду з позовом про виключення відомостей про неї як батька (матері) дитини, тому що підставою стягнення аліментів є саме факт такого запису. У разі, якщо позов буде задоволений, то буде скасована й підстава стягнення аліментів на дитину.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Вкажіть підстави виникнення прав і обов'язки батьків і дітей.
2. Як визначається походження дитини від батьків, які перебувають у шлюбі між собою?
3. Як визначається походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою?
4. За яких умов факт батьківства, материнства встановлюється судом?
5. Які особи та за яких умов можуть оспорювати батьківство, материнство?

Глава 9

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ

СК України містить спеціальну гл. 13 «Особисті немайнові права і обов'язки батьків і дітей», яка зібрала норми, що регулюють особисті відносини батьків і дітей та сприяють формуванню дитини як особистості. Закріплені в СК особисті немайнові права мають свою специфіку. По-перше, ці права позбавлені економічного змісту і не мають грошової оцінки. По-друге, вони належать усім без винятку батькам та дітям у рівному обсязі. По-третє, основна частина цих прав виникає з моменту народження людини, тобто вони є її природними правами. По-четверте, вони нерозривно пов'язані з особою їх носія.

Права малолітніх і неповнолітніх дітей закріплюються Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини¹, Законом України «Про охорону дитинства»², Сімейним кодексом та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють суспільні відносини в цій сфері. Конвенція ООН «Про права дитини» розглядає дитину як самостійну особистість, наділену правом і здатну тією чи іншою мірою до самостійного його здійснення та захисту. Визначення поняття дитини дається в ст. 1 Конвенції та в ч. 1 ст. 6 СК, згідно з якими дитиною є особа, яка не досягла 18 років. Згідно з ч. 2 ст. 6 СК малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою — вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Слід також нагадати, що визнання дитини повністю дієздатною (наприклад, надання повної цивільної дієздатності згідно зі ст. 35 ЦК України) не впливає на можливість розглядати її як дитину.

Стаття 141 СК України встановлює *рівність прав та обов'язків батьків* стосовно дитини. Мати і батько не мають ніяких

---

¹ Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., ратифікована Постановою Верховної Ради УРСР 27 лютого 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 13. — Ст. 145.

² Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.

переваг щодо здійснення виховання. Вони виступають при вирішенні розбіжностей з приводу виховання дітей як рівні суб'єкти права.

Відповідно до ч. 1 ст. 141 СК батько і мати мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

Сімейне законодавство визначає низку особистих немайнових прав, які належать дитині: **право жити та виховуватись у сім'ї, право на ім'я, по батькові та прізвище, право висловлювати свою думку, право на спілкування з батьками та іншими родичами, право на свободу переміщення та вибору місця проживання, право на свій захист.**

Одним із найважливіших природних прав людини є **право на сім'ю**. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1 ст. 3 СК). Право на сім'ю включає право особи створити сім'ю та жити у ній (ч. 3 ст. 4 СК). Особливе значення сім'я має для розвитку дитини, у зв'язку з чим держава забезпечує пріоритет сімейного виховання.

Згідно зі ст. 8 Конвенції про права дитини, кожна дитина має право на збереження своєї індивідуальності. Індивідуальними ознаками особи, в першу чергу, є ім'я та прізвище¹. Законодавство встановлює порядок визначення та закріплення імені, прізвища та по батькові дитини (статті 145—148 СК). **Право на ім'я** — це непорушне і невідчужуване особисте немайнове право, а також природне право. Право на власне ім'я надає особі юридично забезпечену можливість мати певне ім'я, вимагати від оточуючих, щоб його називали власним іменем². Порядок визначення імені дитини передбачено у ст. 146 СК. Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає зі звичаю національної меншини, до якої належать мати та (або) батько. Спір між батьками щодо імені дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

¹ Закон України «Про охорону дитинства» // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.

² Цивільне право України / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — С. 264.

Прізвище дитини визначається за прізвищем її батьків. На відміну від власного імені прізвище, по батькові не визначається довільно. Прізвище дитини визначається прізвищем її батьків.

Діти отримують прізвище батьків, які перебувають у шлюбі. Якщо прізвище батьків спільне, таким воно буде і у дитини. Якщо батьки мають різні прізвища, дитині присвоюється прізвище батька або матері за згодою батьків. За відсутності згоди спір може вирішуватися за рішенням органів опіки та піклування або судом. Батьки, які мають різні прізвища, можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ, або якщо воно включає прізвище одного із батьків. Припинення шлюбу чи визнання його недійсним не має наслідком зміну прізвища дитини.

По батькові дитини визначається у порядку, встановленому ст. 147 СК. За загальним правилом, по батькові дитини визначається за іменем її батька. Якщо дитина народжена жінкою, яка не перебуває у шлюбі, за умови, що батьківство щодо дитини не визнане, по батькові визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком. Закон України «Про національні меншини в Україні»¹ дозволяє громадянам, які слідуєть національним традиціям і не мають звичаю фіксувати «по батькові», у свідоцтві про народження дитини вказувати лише її прізвище та ім'я.

Одним зі складових елементів права на ім'я є право на зміну або переміну імені, прізвища, по батькові. Цивільне та сімейне законодавство України передбачають різні підстави і порядок зміни та переміни прізвища, імені, по батькові. Право на зміну імені, прізвища реалізується громадянами під час настання певних юридичних фактів сімейно-правового характеру. Наприклад, дозволяється зміна прізвища неповнолітніх дітей у зв'язку з розірванням шлюбу між батьками, внаслідок усиновлення або зміни прізвища батьків (ст. 148 СК). За заявою батьків або одного з них, якщо другий помер, оголошений померлим, визнаний недієздатним або безвісно відсутнім, дитині, яка не досягала чотирнадцяти років та якій при реєстрації народження присвоєно прізвище одного з батьків, може бути змінено прізвище на прізвище другого з батьків.

У разі заперечення одним із батьків щодо зміни прізвища дитини спір між ними щодо такої зміни може вирішуватися орга-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 529.

ном опіки та піклування або судом. При вирішенні спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини, а також інші обставини, які засвідчують відповідність зміни прізвища інтересам дитини.

Дитина має право на належне батьківське виховання. Законодавство закріплює **обов'язок батьків щодо виховання та розвитку дитини** (статті 150, 151, 152 СК, ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 24002-III¹). Батьки мають право та зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Виховання включає комплекс дій батьків, які спрямовані на духовний розвиток дітей, формування їх особистості, розвиток здібностей тощо. Крім того, батьки зобов'язані здійснювати дії щодо лікування дітей у разі хвороби, організації літнього відпочинку, придбання для них одягу, влаштування їх до дитячих закладів². Здійснюючи батьківські права, виховуючи дитину, батьки тим самим виконують обов'язки щодо її виховання. Маючи рівні права щодо вибору форми та методів виховання дітей, батьки повинні діяти за взаємною згодою, разом.

Одна з основних особливостей права на виховання полягає в тому, що його реалізація пов'язана з безпосереднім впливом вихователя на особистість. У СК міститься чимало норм, які слугують забезпеченню особистого контакту вихователя з тим, кого він виховує. До них належать: ст. 160 СК, яка визнає місцем проживання малолітніх, що не досягли 14-річного віку, місце проживання їхніх батьків; ст. 163 СК закріплює право батьків на відібрання малолітньої дитини від іншої особи, яка утримує її у себе не на підставі закону або рішення суду; ст. 168 СК України сприяє збереженню особистого контакту дітей і батьків і після позбавлення їх батьківських прав; ст. 247 СК зобов'язує опікуна чи піклувальника проживати разом із дитиною, над якою встановлено опіку чи піклування. Цим самим підкреслюється необ-

¹ Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.

² *Беляков А. М., Ворожейкин Е. М.* Советское семейное право. — М., 1974. — С. 208.

хідність постійного контакту з дитиною, причому права та обов'язки опікуна (піклувальника) співпадають з правами та обов'язками батьків або усиновителів.

Батько або матір зобов'язані виховувати дитину і у тому разі, якщо вони з нею разом не проживають. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні та має право на особисте спілкування з нею (ч. 2 ст. 157 СК). СК уперше закріплює можливість договірної визначення батьками цього питання. Згідно з ч. 4 ст. 157 СК батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини. Закон не передбачає спеціальної форми такого договору. Можна припустити, що вона може бути письмовою. Крім того, такий договір за бажанням сторін може бути нотаріально посвідченим.

За відсутності згоди між батьками щодо участі у вихованні дитини того з них, хто проживає окремо, і виникненні спору один із батьків може звернутися до органу опіки та піклування для вирішення питання. Орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкування з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї (ч. 1 ст. 158 СК). Якщо той із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та у її вихованні, зокрема, якщо він ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, другий з батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод (ч. 1 ст. 159 СК). Як впливає з ч. 1 ст. 159 СК, один з батьків може звернутися для вирішення спору щодо виховання дитини до органу опіки та піклування або безпосередньо до суду.

Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні. При цьому він може залишити чи змінити той порядок, який було встановлено органом опіки та піклування. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, стосунків батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи. Іноді той з батьків, з ким проживає дитина, пере-

шкоджає другому з батьків зустрічатися та спілкуватися з дитиною навіть після винесення судом відповідного рішення. У разі ухилення від виконання рішення суду особою, з якою проживає дитина, суд за заявою того з батьків, хто проживає окремо, може передати дитину для проживання з ним (ч. 4 ст. 159 СК). Особа, яка ухиляється від виконання рішення суду, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини (ч. 5 ст. 159 СК).

Правом, що забезпечує соціальне буття людини, є **право на місце проживання**. Місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків (ч. 1 ст. 160 СК). За відсутності згоди щодо того, з ким із батьків буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися судом (ч. 1 ст. 161 СК). Суд при вирішенні спору щодо місця проживання дитини з одним із батьків бере до уваги: ставлення батьків до виконання своїх обов'язків; додержання інтересів дитини; особисту прихильність дитини до кожного з батьків; вік дитини; стан її здоров'я; самостійний дохід того з батьків, з ким буде проживати дитина; наявність упорядженого жилого приміщення; можливість створення умов належного виховання та розвитку; стосунки батьків; матеріальне становище кожного з них; сімейний стан тощо. Якщо суд визнав, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання, на вимогу баби, діда або інших родичів дитина може бути передана комусь із них. Якщо дитина не може бути передана жодній з цих осіб, суд може постановити рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає (ч. 3 ст. 161 СК), і передати її для опікування органів опіки та піклування. Якщо дитина досягла 14 років, вона сама обирає місце свого проживання у разі окремого проживання її батьків (ч. 3 ст. 160 СК). У зв'язку з цим спір між батьками про місце проживання дітей, які досягли 14-річного віку, не підлягає судовому розгляду.

Право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб закріплене ст. 163 СК. Наявність у батьків абсолютно суб'єктивного права на визначення місця проживання дітей, які не досягли 14 років, забезпечує їм можливість вимагати повернення малолітньої дитини від будь-якої іншої особи, яка утримує її в себе не на підставі закону або рішення суду. Разом із тим, при вирішенні конкретного спору, суд може відмовити у відібранні малолітньої дитини і передати її батькам або одному з

них, якщо буде встановлено, що це суперечить її інтересам. Таким чином, суд при вирішенні спору виходить із необхідності найповнішого забезпечення інтересів дитини, а не формального задоволення права батьків на її виховання.

Право дитини на **сімейне виховання** містить у собі також право на спілкування з іншими членами сім'ї та родичами: дідусям, бабусею, братами, сестрами тощо. Це право дитини зберігається і у випадку розірвання шлюбу між його батьками чи визнання їхнього шлюбу недійсним. Дитина, що знаходиться в екстремальній ситуації, має право на спілкування з батьками та іншими родичами. Екстремальна ситуація може виникнути у випадку її арешту, затримки, ув'язнення, нещасливого випадку, тяжкої хвороби (ст. 153 СК України). Дитина, яка опинилась у такому становищі, особливо потребує підтримки своїх близьких. Тому відмовити їй в контакт з батьками чи родичами можливо тільки за наявності серйозних причин.

Обов'язок батьків виховувати неповнолітніх дітей нерозривно пов'язаний з обов'язком щодо **захисту** їх прав та інтересів. Згідно з ч. 1 ст. 242 ЦК батьки є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей. Представництво батьків припиняється після досягнення дітьми повноліття, набуття неповнолітньою особою повної дієздатності (статті 34, 35 ЦК), а також у зв'язку з позбавленням батьківських прав.

Позбавлення батьківських прав — один із найскладніших і важливих за своїми правовими наслідками видів сімейно-правових спорів. Позбавлення батьківських прав — не просто спосіб їхньої втрати, а й міра сімейно-правової відповідальності за порушення одним із батьків прав своєї дитини, нехтування її інтересами. Про винятковість позбавлення батьківських прав говорить вичерпний перелік його підстав (ст. 164 СК).

1. Підставою для позбавлення батьківських прав може бути відмова без поважних причин забрати свою дитину з пологового будинку (відділення) або з іншого закладу охорони здоров'я. Про відмову свідчать дії батьків, які ухиляються від того, щоб забрати свою дитину додому. Якщо самотня мати без поважних причин відмовляється взяти дитину з пологового будинку, лікарні, кидає її, не виявляючи інтересу до її подальшої долі, то виникає одна з передбачених ст. 164 СК підстав для позбавлення її батьківських прав. Якщо самотня мати висловлює своє бажання влаштувати дитину назавжди (чи на час) до однієї з ди-

тячих установ, немає підстав для позбавлення її батьківських прав. Не буде визнаватися відмовою від дитини і згода матері/батька на усиновлення дитини без указівки конкретної особи — майбутнього усиновителя (ст. 217 СК).

2. Підставою для позбавлення батьківських прав є також ухилення від виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини. Для винесення рішення суду недостатньо переконатися у факті об'єктивного невиконання батьками своїх обов'язків. Необхідно також встановити, що батьки систематично, незважаючи на попередження, не виконують свої батьківські обов'язки хоча і мають для цього можливості.

3. Підставою для позбавлення батьківських прав може слугувати жорстоке поводження з дітьми. Поняття «жорстоке поводження» включає такі ознаки: фізичне насильство над дитиною, інакше кажучи, побої, побиття неповнолітнього, заподіяння йому фізичних страждань, болю у будь-який спосіб; психічне насильство над дитиною через подавлення її волі, погрози, навіювання почуття страху; замах на статеву недоторканість дітей, що становить особливу небезпеку для несформованої ні духовно, ні фізично особистості. Жорстоке поводження з дитиною може виявлятися у фізичному чи психічному насильстві, застосуванні неприпустимих прийомів виховання, приниження людської гідності дитини.

4. Особливе місце серед підстав позбавлення батьківських прав займає алкоголізм або наркоманія батьків. Найбільшу небезпеку для дітей становить та форма алкоголізму, яку визнають хворобою, поєднаною з повним паралічем волі, коли тяга до спиртного перемагає всі інші почуття, у тому числі батьківські. Що стосується наркоманії, то вважається, що вона сама по собі має хронічний характер і теж пов'язана з повним ураженням вольової сфери поводження батьків. Про токсикоманію батьків у СК не йдеться. Для позбавлення батьківських прав лише через алкоголізм або наркоманію потрібен відповідний медичний висновок. Однак потреби в ньому, як правило, не виникає, оскільки в діях батька-алкоголіка зазвичай наявні також інші ознаки неправомірної поведінки, що дозволяють удатися до позбавлення батьківських прав. Як на думку фахівців, батько — хронічний алкоголік або наркоман не в змозі усвідомлювати що відбувається, його не можна позбавити батьківських прав. Для захисту інтересів дітей у таких випадках може бути застосова-

ний іншій засіб — відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК).

5. Подальша підстава для позбавлення батьківських прав — зловживання своїми батьківськими правами, що виражається в різних формах. Іноді вона полягає в діях і вчинках, що мають на меті перешкодити дитині учитися, одержати освіту. Привчати своїх дітей до вживання спиртних напоїв, алкоголю — теж різновид зловживання батьківським правом. Те саме можна сказати про випадки, коли батьки використовують неповнолітнього для вчинення злочину. Зловживають батьківськими правами і ті, хто змушує своїх дітей займатися жебракуванням та бродяжництвом. Небезпека зловживання батьківськими правами — у використанні безпомічного стану дитини, застосування до неї психічного (а іноді й фізичного) тиску, прямо пов'язаного з грубим порушенням його прав. Причому таке порушення, як правило, має систематичний характер.

6. Наступною підставою для позбавлення батьківських прав, передбаченою ст. 164 СК, є умисний злочин проти життя, здоров'я своїх дітей. Як самостійна підстава позбавлення батьківських прав злочин подібного роду раніше не фігурував. Тут маються на увазі усвідомлені, цілеспрямовані дії, вчинені батьками щодо своїх неповнолітніх дітей. Це можуть бути: замах на вбивство дитини, прагнення довести її до самогубства, тяжкі тілесні ушкодження, побої, катування, зараження венеричною хворобою, ВІЛ-інфекцією, залишення малолітньої дитини в небезпечному, загрозовому для її життя стані тощо. Кожен із перелічених злочинів, вчинений одним із батьків, належить до числа тяжких, суспільно небезпечних, та таких, що суперечать людській природі. Тому особа, яка вчинила злочин проти дитини, заслуговує застосування сімейно-правової відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав.

Приведений перелік підстав позбавлення батьківських прав, зафіксованих у ст. 164 СК, є вичерпним, тому розширювальному тлумаченню він не підлягає.

Зрозуміло, що провина одного з батьків може бути більшою чи меншою, навмисною і необережною. Тим більше, йдеться щодо складних, триваючих до повноліття відносин, що складаються з найрізноманітніших, часом суперечливих фактів і дій. Тому оцінка судом поведінки одного з батьків з погляду його провини як вихователя дозволяє щоразу знайти найбільш придатну

до конкретної ситуації міру відповідальності. За незмірно великого ступеня провини, свідомого заподіяння шкоди неповнолітньому можлива кримінальна відповідальність особи. Якщо має місце завзяте небажання виконувати батьківські права й обов'язки, злісне зловживання ними — застосовують позбавлення батьківських прав.

Позбавлення батьківських прав терміном не обмежене. Це не означає, що воно має незворотний характер. Сімейний кодекс України допускає відновлення в батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дітей і якщо діти не усиновлені. Це можливо лише у разі якщо батьки змінили свою поведінку і довели, що піклуються про дитину, мають бажання здійснювати її виховання.

Особа, позбавлена батьківських прав, залишається матір'ю чи батьком дитини, але правові наслідки після набрання чинності рішенням суду все ж наступають. Згідно зі ст. 166 СК особа, позбавлена батьківських прав: втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути законним представником дитини; втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям із дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування); втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

У випадку відсутності всякої провини одного з батьків у створенні несприятливих умов, якщо він, за висновком фахівців, не в змозі займатися вихованням, ні про яку відповідальність не йдеться. Інтереси дитини у таких випадках захищаються за допомогою **відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав** (ст. 170 СК). Оскільки відібрання за рішенням суду дитини теж пов'язане з позбавленням права на виховання, воно безсумнівно здатне зіграти попереджувальну роль. Саме тому нерідко відібрання за рішенням суду розглядають як захід впливу, що передує позбавленню батьківських прав. Але такою мірою відібрання буде лише тоді, коли поведінка одного з батьків, у якого відбирається дитина, буде контролюватися органами опіки та піклування. Якщо до моменту розгляду позову про відібрання дитини небезпека зникає, немає рації здійснювати

відібрання. Але, відмовляючи у позові, суд повинен повідомити орган опіки та піклування щодо необхідності подальшого нагляду за родиною.

При задоволенні позову діти передаються другому з батьків або дідові, бабі, або органу опіки та піклування, про що робиться відповідне застереження в рішенні суду. Тільки ці органи й обирають найпридатнішу з усіх точок зору форму влаштування неповнолітнього. Рішення про повернення дитини батькам може бути прийняте судом, якщо відпадуть причини, що слугували підставою до відібрання дитини.

Законодавством встановлений вичерпний перелік **спорів, пов'язаних із вихованням дітей**, що розглядаються судом і в яких обов'язкову участь беруть органи опіки та піклування. До них, зокрема належать спори: про місце проживання дитини при роздільному проживанні батьків (ст. 161 СК); про здійснення батьківських прав батьком або матір'ю, який/яка проживає окремо від дитини (статті 158, 159 СК); про відібрання батьками малолітньої дитини від будь-якої особи, яка тримає її не на підставі закону чи рішення суду (ст. 163 СК); про позбавлення та відновлення батьківських прав (статті 164–169 СК); про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть засади здійснення батьківських прав з виховання дитини.
2. Ознаки особистих немайнових прав батьків щодо дітей.
3. Як визначається ім'я, по батькові, прізвище дитини?
4. Яким чином вирішується спір щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї?
5. Хто визначає місце проживання дитини, яка досягла 14 років?
6. Назвіть підстави позбавлення батьківських прав.
7. Правові наслідки обмеження в батьківських правах, за рішенням суду?

Глава 10

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ

---

§ 1. Правовідносини батьків та дітей з приводу майна

Окрему групу сімейних правовідносин становлять майнові правовідносини батьків та дітей. У сімейно-правовій літературі вони поділяються на дві групи: 1) *правовідносини з приводу майна* та 2) *правовідносини щодо утримання*. Перш за все необхідно розглянути перший вид правовідносин — ті, що виникають між батьками та дітьми стосовно належного їм майна. Такі правовідносини поділяються на три види залежно від джерела набуття майна. До них, зокрема належать правовідносини щодо майна: а) набутого батьками і призначеного для потреб усієї сім'ї; б) набутого за рахунок спільної праці чи спільних коштів батьків і дітей; в) майна, що набувається самими дітьми на різних правових підставах.

Кожна сім'я має певний обсяг майна, яке призначене для задоволення побутових та інших потреб її членів. Сімейне законодавство послідовно закріплює принцип роздільності майна батьків і дітей. Згідно з ч. 1 ст. 173 СК батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Це означає, що незалежно від тривалості спільного проживання та спільного користування роздільним майном, яке належить батькам або дитині, воно зберігає свій первісний правовий режим. СК уводить також презумпцію права власності батьків на спірне майно. Відповідно до ч. 2 ст. 173 СК при вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом. Виняток з цього правила стосується речей, які придбані батьками чи одним із них для забезпечення розвитку, навчання і виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо). СК прямо закріплює право власності дитини на таке майно (ст. 174).

Батьки при визначенні порядку володіння та користування майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, а також роздільним майном зобов'язані враховувати інтереси своїх дітей. Майно, що забезпечує виховання і розвиток дитини, вони зобов'язані передавати їй у користування (ч. 1 ст. 59, ч. 1 ст. 176 СК). Відповідно до ч. 2 ст. 176 СК права батьків і дітей на користування житлом, що є власністю когось із них, встановлюються законом. При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користуватися ним (ст. 59 СК). Майно, набуте батьками та дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності (ст. 175 СК).

Батьки вирішують спільно питання про управління майном дитини. Порядок вчинення батьками правочинів щодо майна дитини визначається законодавством (ст. 177 СК). За загальним правилом продукція, плоди і доходи від майна, що належить власникові речі, є його власністю (ст. 189 ЦК). Це правило поширюється на випадки, коли власником речі є особа, яка не досягла повноліття. Саме вона набуває прав щодо плодів та доходів від належного їй майна. Однак управляють таким майном і доходами від нього батьки дитини. Крім того, закон надає батькам право використовувати доходи від майна, що належить малолітній дитині, на виховання та утримання інших дітей, а також на невідкладні потреби сім'ї. Неповнолітня дитина розпоряджається доходом від свого майна відповідно до цивільного законодавства (ст. 178 СК).

Батьки управляють майном своєї дитини до досягнення нею повноліття та набуття повної цивільної дієздатності (статті 34, 35 ЦК). Після припинення управління батьки зобов'язані повернути дитині майно, яким вони управляли, а також доходи від нього (ч. 7 ст. 177 СК). У випадку неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини на них може бути покладений обов'язок відшкодувати заподіяну їй матеріальну шкоду та повернути доходи, одержані від управління її майном (ч. 8 ст. 177 СК).

Законом урегульований правовий режим майна, одержаного як аліментні виплати. Аліменти виплачуються на ім'я того з батьків, з ким проживає дитина. Разом із правом власності на аліменти за батьками закріплюється й обов'язок використову-

вати їх строго за цільовим призначенням, тобто для задоволення фізичних, духовних й інших потреб дитини, її навчання і розвитку (ч. 1 ст. 179 СК). В СК закріплено право неповнолітньої дитини брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання. Неповнолітня дитина, тобто особа, яка досягла 14 років, має право на самостійне одержання аліментів і розпорядження ними відповідно до ЦК.

§ 2. Правовідносини батьків та дітей щодо утримання. Обов'язок батьків утримувати дитину

Правовідносини батьків та дітей щодо утримання — це правовідносини, в яких одна сторона зобов'язана надати другій стороні утримання на підставах і в порядку, що встановлені законом, а друга сторона вправі вимагати виконання такого обов'язку. Правовідносини (зобов'язання) батьків та дітей щодо утримання залежно від самої зобов'язаної особи можна поділити на дві основні групи, кожна з яких має свої підгрупи. По-перше, це зобов'язання батьків щодо утримання дитини, до яких входять зобов'язання батьків щодо утримання дитини до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК); зобов'язання батьків щодо утримання повнолітніх дочки, сина, які продовжують навчання й у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги (ст. 199 СК); зобов'язання батьків щодо утримання непрацездатних повнолітніх дочки, сина, які потребують матеріальної допомоги (ст. 198 СК); зобов'язання батьків брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (ст. 185 СК). По-друге, це зобов'язання повнолітніх дітей щодо утримання батьків, до яких входять зобов'язання повнолітніх дітей щодо утримання непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги (ст. 202 СК); зобов'язання повнолітніх дітей брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю (ст. 203 СК).

У зв'язку з особливим станом дитини як особи, що через свій вік потребує певної матеріальної підтримки та захисту, окреме значення мають зобов'язання батьків щодо утримання дитини до досягнення нею повноліття.

Закон передбачає два порядки надання батьками утримання дитині: *добровільний* та *примусовий*. У науковій літературі добровільне виконання батьками обов'язків щодо утримання ди-

тини поділяють на фактичне та договірне¹. У нормально функціонуючій сім'ї обов'язки з утримання виконуються батьками добровільно. В СК значно розширено засоби забезпечення інтересів дитини і надано можливість батькам самим визначати питання, пов'язані з виконанням ними зобов'язань щодо утримання шляхом укладання різних договорів. У цьому випадку йдеться про договірне утримання дитини. Батьки, зокрема, можуть домовлятися про розмір коштів, що витрачаються на харчування, одяг, навчання, проведення дозвілля й інші побутові потреби дитини. Бажаючи забезпечити добровільне виконання обов'язків на майбутнє батьки можуть надати своїй домовленості обов'язкового юридичного значення, уклавши про це договір (ч. 2 ст. 93 і ст. 189 СК).

Як вже зазначалося, законодавство передбачає не тільки добровільний, але і примусовий порядок сплати аліментів. Він має місце у разі виникнення спору про надання коштів на утримання дитини. Спір щодо утримання дитини може виникнути як за роздільного, так і за спільного проживання батьків. Це пов'язане з тим, що незважаючи на спільність побуту, між батьками можливі суперечки стосовно обсягу коштів, необхідних для утримання дитини. У такому випадку кожний з подружжя може звернутися до суду з вимогою про стягнення аліментів у примусовому порядку.

СК передбачає два способи визначення розміру аліментів: 1) у частці від заробітку (доходу) матері, батька дитини та 2) у твердій грошовій сумі. Треба зазначити, що правове регулювання відносин щодо утримання в цьому аспекті зазнало кардинальних змін. СК відмовився від традиційних для сімейного права фіксованих аліментних часток (1/4, 1/3, 1/2). За новим СК визначення розміру аліментів відбувається в частковому відношенні до заробітку (доходу) батьків, однак сам розмір такої частки законом не встановлюється. Він визначається судом у кожному конкретному випадку примусового стягнення аліментів (ст. 183 СК). Суд, при визначенні частини заробітку (доходу), стягуваної як аліменти, може варіювати залежно від співвідношення одержуваної суми з прожитковим мінімумом. Аліменти, спрямовані на утримання дитини, мають бути достатніми

---

¹ Гражданское право: Учебник. — 2-е изд., перераб. и дополн. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М.: Проспект, 1999. — Т. 3. — С. 491.

і разом з тим співрозмірними з урахуванням мети зобов'язання щодо утримання. Відповідно до ст. 182 СК при визначенні розміру аліментів суд враховує: а) стан здоров'я та матеріальне становище дитини; б) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; в) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацевдатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; г) інші обставини, що мають істотне значення.

У СК збережено ідею встановлення мінімального розміру аліментів. Так, у ч. 2 ст. 182 СК закріплене правило, відповідно до якого мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, за винятком випадків, передбачених ст. 184 цього Кодексу. Максимального розміру аліментів СК не встановлює. Якщо стягуються аліменти на двох і більше дітей, суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їхнє утримання, що буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття (ч. 2 ст. 183 СК). Якщо після досягнення повноліття найстаршою дитиною ніхто з батьків не звернувся до суду з позовом про визначення розміру аліментів на інших дітей, аліменти стягуються з вирахуванням тієї рівної частки, що припадала на дитину, яка досягла повноліття (ч. 3 ст. 183 СК).

За заявою платника або одержувача суд може визначити розмір аліментів не в частці від заробітку (доходу) платника, а у твердій грошовій сумі. Це можливо у випадках, якщо платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу одержує в натурі, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення (ст. 184 СК). Як видно, перелік підстав, які дають суду можливість встановити розмір аліментів у твердій грошовій сумі у законі однозначно не визначений. Такий підхід доцільно застосувати і в інших випадках, наприклад, якщо відповідач не працює чи нелегально одержує доходи з різних джерел, у зв'язку з чим їхній загальний розмір складно визначити. Можна припустити, що сюди варто віднести і випадок, коли у відповідача дохід відсутній, але, разом із тим, він має на праві власності певне майно. У цій ситуації виходити з фактичного чи передбачуваного заробітку платника аліментів через його відсутність не уявляється можливим. Суд може відмовити у визначенні розміру аліментів у твердій грошовій сумі, якщо вважає мотиви позивача безпідставними.

Позов про стягнення аліментів може бути заявлений: а) матір'ю або батьком; б) усиновлювачем; в) опікуном чи піклувальником; г) патронатним вихователем; д) самою дитиною по досягненню нею 14-річного віку. При збереженні правового зв'язку між дитиною й іншим з батьків звернутися до нього з позовом про примусове стягнення аліментів може усиновлювач, оскільки права й обов'язки усиновлювачів щодо дитини прирівнюються до батьківських прав і обов'язків (частини 1, 4 ст. 232 СК).

Аліменти можуть стягуватися в примусовому порядку з обох батьків, зокрема при позбавленні їх батьківських прав, оскільки останнє не звільняє від обов'язку по утриманню дитини (ч. 2 ст. 166 СК). У такому випадку позов може бути пред'явлений родичем, а також іншою особою, що здійснює функції опікуна чи піклувальника (частини 4, 5 ст. 167, ч. 2 ст. 247, ч. 1 ст. 249 СК).

У СК вкрай невиразно врегульоване питання про стягнення аліментів на дітей, що залишилися без піклування батьків і перебувають у дитячих закладах (ч. 2 ст. 248, ч. 2 ст. 193 СК). Передбачається, що з обох батьків, якщо вони не беруть участі в утриманні дитини, аліменти можуть бути стягнені на загальних підставах, однак за чією ініціативою може провадитися таке стягнення — не вказується. Очевидно, до суду з вимогою про стягнення аліментів з батьків може звернутися дитячий заклад, у якому проживає дитина (ст. 245 СК). Вбачається, що в інтересах дитини було б доцільніше закріпити не право, а обов'язок відповідних органів закладу звертатися до суду з позовом про стягнення аліментів з батьків, що ухиляються від утримання дитини. За рішенням суду аліменти можуть перераховуватися на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України (ч. 3 ст. 193 СК).

Обов'язок щодо захисту прав і інтересів дитини покладається законом на патронатного вихователя, що також вправі без спеціальних на те повноважень висунути позовні вимоги до батьків (п. 3 ч. 1 ст. 255 СК). Новелою СК є те, що з позовом про стягнення аліментів до платника може звернутися сама дитина по досягненню нею 14-річного віку (ч. 1 ст. 18 СК).

За загальним правилом, аліменти на дитину присуджуються за рішенням суду від дня подання позову на майбутній час (ч. 1 ст. 191 СК). Аліменти за минулий час можуть бути присуджені лише за певних умов, що встановлюються СК. Відповідно до ч. 2 ст. 191 СК це можливо у випадках, якщо позивач по-

дасть суду докази того, що він вживав заходів для одержання аліментів з відповідача, але не міг їх одержати у зв'язку з ухиленням останнього від їх сплати. У цьому разі суд може присудити аліменти за минулий час, але не більш як за три роки.

СК передбачає можливість зменшення та збільшення розміру аліментів. Так, відповідно до ч. 1 ст. 192 СК розмір аліментів, визначений за рішенням суду або за домовленістю між батьками, може бути згодом зменшено або збільшено за рішенням суду за позовом платника або одержувача аліментів. Перелік обставин, які можуть слугувати підставами для зменшення або збільшення розміру аліментів, є вичерпним — це зміна матеріального чи сімейного стану платника або одержувача аліментів, погіршення або поліпшення здоров'я когось із них. По суті, не зазначені обставини, а викликані ними ускладнення (наприклад, неможливість внаслідок погіршення здоров'я задовольнити потреби самого платника аліментів або інших його дітей), слугують підставою для зміни розміру аліментів. Так, розмір аліментів може бути зменшений судом у випадку народження в платника аліментів дитини, оскільки при стягненні аліментів у встановленому раніше розмірі, ця дитина виявилася б менш забезпеченою, ніж діти, що одержують аліменти. Іншою підставою зменшення розміру аліментів може стати непрацездатність платника. Розмір аліментів також може бути зменшено, якщо дитина перебуває на утриманні держави, територіальної громади або юридичної особи, за заявою батьків та за згодою органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 192 СК). Як уже зазначалося, при визначенні розміру аліментів суд враховує стан здоров'я дитини, а також її матеріальне становище (ч. 1 ст. 182 СК), відповідно зміна зазначених обставин є підставою для зміни розміру аліментів і теж повинна братися судом до уваги. Так, якщо дитина, що досягла відповідного віку, працює і має достатній заробіток, а матеріальне становище платника аліментів навпаки — погіршилося, дані обставини можуть слугувати підставою для зменшення розміру аліментів.

Крім примусового виконання обов'язків щодо утримання в судовому порядку, СК містить і інші способи захисту порушених прав у випадку невиконання таких обов'язків. Зокрема передбачена можливість звернення платника аліментів до суду за захистом своїх прав у випадку, якщо одержувач аліментів витрачає їх не за цільовим призначенням (ст. 186 СК).

Іноді життєві обставини складаються таким чином, що виникає необхідність робити заздалегідь не передбачувані витрати. Це може бути пов'язано з різними причинами як позитивного, так і негативного характеру, наприклад, потребою придбання для дитини комп'ютера, музичного інструмента, спортивного спорядження або забезпечення дитині стороннього догляду та посиленого харчування у зв'язку з хворобою. СК передбачає обов'язок батьків брати участь у додаткових витратах на дітей, які викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо) — (ст. 185 СК).

Додаткові витрати на дитину можуть бути викликані тривалими або тимчасовими за своєю природою обставинами і відповідно мати разовий чи регулярний характер. Тому закон передбачає їх разове, періодичне чи постійне покриття. Крім того, один з батьків залежно від ситуації, що виникла, може за своїм вибором вимагати відшкодування вже понесених ним додаткових витрат на дитину чи вимагати фінансування іншим із батьків таких витрат наперед (ч. 2 ст. 185 СК). Розмір додаткових витрат визначається судом у твердій грошовій сумі. Сторона, що звертається з вимогою про відшкодування вже зроблених додаткових витрат або з вимогою про їх попереднє фінансування, повинна надати суду докази фактично понесених або майбутніх витрат, їх розрахунки та обґрунтування.

Батьки можуть передбачити порядок несення додаткових витрат у своєму договорі щодо сплати аліментів на дитину (ст. 189 СК). Таке вирішення питання може мати місце, наприклад, у разі постійної потреби дитини в додаткових коштах у зв'язку з тривалою хворобою. Укладення між батьками договору про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно не звільняє того з батьків, хто проживає окремо, від обов'язку брати участь у додаткових витратах на дитину (ч. 3 ст. 190 СК).

§ 3. Стягнення аліментів за минулий час і заборгованості за аліментами

Особа може звернутися до суду з вимогою про стягнення аліментів протягом усього строку існування права на аліменти, незалежно від того, скільки часу минуло з моменту його виникнення. Згідно з ч. 1 ст. 191 СК аліменти на дитину присуджу-

ються за рішенням суду від дня пред'явлення позову. За минулий час аліменти можуть бути присуджені тільки за певних умов, а саме — якщо позивач надасть суду докази того, що він вживав заходів щодо одержання аліментів з відповідача, але не міг їх одержати у зв'язку з ухиленням останнього від їх сплати (ч. 2 ст. 191 СК). Таким чином, позивач має довести, що мали місце: а) дії відповідача щодо ухилення від надання утримання дитині чи непрацездатній особі; б) свої власні дії, спрямовані на одержання аліментів. Аліменти за минулий час можуть бути присуджені судом не більше ніж за три роки.

Під ухиленням від сплати аліментів у юридичній науці розуміють як пряму відмову від надання утримання, так і різні дії (бездіяльність) зобов'язаної особи, спрямовані на повне чи часткове ухилення від сплати аліментів: приховання особою дійсного розміру свого заробітку (доходу), майна; зміну роботи чи місця проживання з метою запобігання сплаті аліментів; приховання свого місцеперебування; інші дії, що свідчать про намір особи ухилитися від виконання обов'язків щодо утримання. Ухилення від сплати аліментів завжди припускає винні навмисні дії (бездіяльність). Тому позивач має надати суду докази того, що відповідач свідомо прагнув у той чи інший спосіб ухилитися від виконання обов'язків щодо утримання.

Заходи позивача щодо одержання аліментів можуть полягати у спробах установити місцеперебування, місце роботи зобов'язаної особи, укласти договір про сплату аліментів тощо. Причини, за яких позивач раніше не звертався за примусовим стягненням аліментів, не мають значення і не з'ясовуються. Разом з тим можливість стягнення аліментів за минулий час обмежується трьома роками. При визначенні розміру аліментів за минулий час застосовуються загальні правила, які закріплено в статтях 182, 184 СК.

Стягнення аліментів за минулий час необхідно відрізняти від сплати заборгованості за аліментами. Особливості визначення і стягнення заборгованості залежать від причин її виникнення, порядку сплати аліментів (добровільний чи за рішенням суду), а також способу визначення судом розміру аліментів (у частці від доходу або у твердій грошовій сумі). Аліменти можуть бути стягнені за виконавчим листом за минулий час, але не більш як за три роки, що передували пред'явленню виконавчого листа до виконання (ч. 1 ст. 194 СК). Разом із тим закон

допускає можливість стягнення заборгованості за весь минулий час без будь-яких обмежень. Це можливо, якщо за виконавчим листом, пред'явленим до виконання, аліменти не стягувалися у зв'язку з: а) розшуком платника чи б) його перебуванням за кордоном (ч. 2 ст. 194 СК). Відповідно до ч. 4 ст. 194 СК заборгованість за аліментами стягується незалежно від досягнення дитиною повноліття, а у випадку, передбаченому статтею 199 СК, — до досягнення нею двадцяти трьох років.

СК досить детально регулює порядок визначення заборгованості за аліментами, присудженими у частці від заробітку (доходу) (ст. 195 СК). Кодексом передбачено також особливості стягнення заборгованості за аліментами, що підлягають сплаті відповідно до ст. 187 СК у добровільному порядку. Заборгованість погашається за заявою платника шляхом відрахувань з його заробітної платні, пенсії, стипендії за місцем їх одержання або стягується за рішенням суду (ч. 3 ст. 194 СК).

Умови і порядок стягнення заборгованості за аліментами відмінні від стягнення аліментів за минулий час за такими основними моментами.

По-перше, при стягненні аліментів за минулий час одержувач вимагає сплатити аліменти за період, що передує пред'явленню позову. Тобто позов про стягнення аліментів на утримання дитини пред'являється вперше і уповноважена особа раніше не зверталася до суду з відповідною вимогою. При цьому утворення заборгованості в принципі ще не є можливим, оскільки розмір аліментів, що підлягають сплаті, судом визначений не був. У свою чергу утворення заборгованості за аліментами відбувається у випадку, коли особа вже звернулася до суду, суд ухвалив рішення щодо стягнення аліментів на дитину, але за певних обставин це рішення не виконувалося. Тому вимога особи про сплату заборгованості є похідною від обсягу первісної вимоги, за якою вже прийняте рішення суду. Виняток становить випадок утворення заборгованості за аліментами, що підлягають відрахуванню відповідно до ст. 187 СК.

По-друге, аліменти за минулий час можуть бути стягнені лише за умови винної поведінки відповідача, що полягала в ухиленні від їхньої сплати. Стягнення заборгованості відбувається в усіх випадках, а не тільки за умови її утворення в результаті винного поведіння платника аліментів. Виникнення заборгованості за аліментами може бути пов'язане не тільки з недобросовісною по-

ведінкою платника, а й з певними об'єктивними обставинами, наприклад, призупиненням виконавчого провадження тощо.

І, по-третє, аліменти за минулий час можуть бути присуджені строго в межах трирічного строку. В свою чергу заборгованість стягується за весь минулий час, якщо аліменти не сплачувались у зв'язку з розшуком платника або його перебуванням за кордоном. Якщо виконавчий лист не пред'являвся до виконання, стягнення аліментів за минулий період провадиться в межах трирічного строку, що передував пред'явленню виконавчого листа до виконання.

Як правило, стягнення заборгованості за аліментами ставить платника в досить скрутне положення. Тому в законі передбачається можливість установлення строку сплати заборгованості (відстрочка або розстрочка сплати), а також повне або часткове звільнення від її сплати. Ці питання вирішуються судом за позовом особи, зобов'язаної сплачувати аліменти. Суд може відстрочити сплату заборгованості за аліментами, враховуючи матеріальний та сімейний стан платника аліментів. Якщо той з батьків, який зобов'язаний сплатити заборгованість доведе, що зможе це зробити через певний час (наприклад, отримає певні кошти внаслідок продажу свого майна), суд може врахувати цю обставину і відстрочити сплату заборгованості на певний час. Платник аліментів може просити суд надати йому можливість сплатити заборгованість певними частками, а не повністю, тобто розстрочити платежі (ч. 1 ст. 197 СК).

Повне чи часткове звільнення від сплати заборгованості можливе, якщо вона виникла у зв'язку з: а) тяжкою хворобою платника аліментів; б) іншою обставиною, що має істотне значення (ч. 2 ст. 197 СК). Заборгованість може утворитися внаслідок призупинення виконавчого провадження через перебування боржника на лікуванні в стаціонарній лікувальній установі. До інших обставин, що мають істотне значення, можна віднести перебування в місцях позбавлення волі та пов'язані з цим труднощі з влаштуванням на роботу, призупинення виконавчого провадження у випадку визнання одержувача недієздатним або проходження строкової військової служби в Збройних Силах України тощо.

Відповідно до ч. 3 ст. 197 СК суд може повністю звільнити платника від сплати заборгованості, якщо вона виникла внаслідок непред'явлення одержувачем аліментів без поважної причини виконавчого листа до виконання.

Норми про стягнення аліментів за минулий час і заборгованості за аліментами застосовуються до відносин щодо утримання між батьками і повнолітніми дітьми (ч. 5 ст. 194, ст. 201 СК).

У СК вперше встановлена відповідальність за прострочення сплати аліментів. Вона спрямована на певну компенсацію одержувачу аліментів його витрат і має необхідний стимулюючий, превентивний вплив на особу, що порушила свої аліментні обов'язки. При виникненні заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, до неї застосовується спеціальна форма відповідальності — стягнення неустойки (пені). Згідно з ч. 1 ст. 196 СК одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення. Зазначена норма міститься в главі 15 СК, яка регулює відносини щодо утримання дитини, але застосовується і до відносин щодо утримання батьками своїх повнолітніх дочки, сина (ст. 201 СК). Стягнення неустойки можливе лише у випадку виникнення заборгованості з вини особи, зобов'язаної сплачувати аліменти, наприклад, якщо особа ухилялася від сплати аліментів, змінювала з цією метою місце свого проживання, перебувала у розшуку тощо. Розмір неустойки може бути зменшений судом з урахуванням матеріального та сімейного стану платника аліментів (ч. 2 ст. 196 СК). Неустойка не сплачується, якщо платник аліментів неповнолітній (ч. 3 ст. 196 СК).

Стягнення неустойки вперше передбачене сімейним законодавством і спрямоване на підвищення захисту майнових прав дітей. Донедавна відсутність у сімейному праві такого способу забезпечення виконання зобов'язання як сплата неустойки, розглядалася як особлива риса сімейного права і підстава для його виокремлення з цивільного права. Зміни останнього часу довели можливість і доцільність застосування до сімейних відносин норм цивільного законодавства. Тому включення в СК положення про стягнення неустойки (пені) за невиконання аліментного зобов'язання є цілком виправданим.

§ 4. Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочки, сина та його виконання

За загальним правилом батьки зобов'язані утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття, тобто вісімнадцяти

років. Разом із тим існують випадки, коли право на утримання мають також повнолітні діти. Відповідно до СК обов'язок батьків щодо утримання виникає стосовно: а) повнолітніх непрацездатних дочки, сина (ст. 198 СК); 2) повнолітніх дочки, сина, які продовжують навчання (ст. 199 СК). Як справедливо зазначається в літературі, обов'язок батьків щодо утримання повнолітніх дітей не є продовженням аліментного обов'язку, який батьки несли до досягнення дітьми 18 років¹. Ці правовідносини мають власні підстави виникнення, строки існування, припинення, а також зміст, права та обов'язки їх учасників.

Батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина (ст. 198 СК). Цей обов'язок виникає на підставі складу юридичних фактів, до якого належать: а) походження повнолітньої дитини (кровний зв'язок матері, батька і дитини; усиновлення); б) непрацездатність повнолітньої дитини; в) потреба повнолітньої дитини у матеріальній допомозі; г) можливість матері, батька надавати таку допомогу. Сімейне законодавство визначає поняття непрацездатності та нужденності стосовно регулювання відносин подружжя щодо взаємного утримання (частини 3, 4 ст. 75 СК). Непрацездатними визнаються особи, які досягли загального пенсійного віку, встановленого законом, а також інваліди I, II і III груп. Непрацездатність приводить до обмеження життєдіяльності людини і необхідності її соціального захисту. При встановленні судом факту потреби повнолітніх дочки, сина в утриманні суд враховує всі джерела, що утворюють їхній дохід. Особа вважається такою, що потребує допомоги, якщо вона забезпечена коштами в розмірі нижче прожиткового мінімуму. Певно, непрацездатні повнолітні дочка, син мають визнаватися нужденними і в тому випадку, якщо вони забезпечені коштами в розмірі, відповідному прожитковому мінімуму, але потребують додаткових коштів на придбання лікарських препаратів, оплату стороннього догляду тощо.

Обов'язок батьків утримувати повнолітню непрацездатну дитину виникає тільки за умови можливості надання батьками такої допомоги. СК не встановлює критеріїв, якими варто керуватися суду, визначаючи, чи здатні батьки надавати матеріальну допомогу своїм повнолітнім дітям. За основу знов-таки може

---

¹ Антокольская М. В. Семейное право: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2000. — С. 255.

бути взятий прожитковий мінімум, установлений на відповідний період часу. Очевидно, батьки, забезпечені вище прожиткового мінімуму, можуть визнаватися такими, котрі спроможні надавати своїм повнолітнім дітям матеріальну допомогу. Однак при цьому суд має враховувати додаткові витрати, які батьки змушені робити, наприклад, у зв'язку з власною хворобою, необхідністю відпочинку, лікування тощо.

Другий випадок, коли батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх дітей передбачено ст. 199 СК. Відповідно до цієї норми, якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. Підставою виникнення обов'язку батьків щодо утримання повнолітніх дочки, сина в цьому разі є такий склад юридичних фактів: а) походження повнолітньої дитини (кровний зв'язок матері, батька і дитини; усиновлення); б) продовження повнолітньою дитиною навчання; в) потреба повнолітньої дитини у зв'язку з продовженням навчання в матеріальній допомозі; г) можливість матері, батька надавати таку допомогу (ч. 1 ст. 199 СК).

Батьки зобов'язані утримувати дитину, яка навчається до досягнення нею 23 років. Їхній обов'язок може припинитися і раніше, якщо в повнолітнього відпала потреба в матеріальній допомозі. Після 23 років право вимагати утримання від батьків у зв'язку з продовженням навчання не виникає. Відповідно до ч. 2 ст. 199 СК право дітей на утримання припиняється у разі припинення навчання. Якщо навчання було припинене і знову відновлене, повнолітній може знову зажадати від батьків надання йому утримання протягом продовження навчання. Тобто обов'язок батьків за наявності інших необхідних підстав виникне знову, але триватиме лише до досягнення повнолітнім 23 років, навіть якщо навчання до цього часу і не буде закінчено. Право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів має сам повнолітній, що продовжує навчання, а також той з батьків, з ким він проживає (ч. 3 ст. 199 СК).

Окремі положення, що регулюють відносини щодо утримання батьками своїх неповнолітніх дітей, поширюються також на відносини щодо утримання повнолітніх дітей. Відповідно до ст. 200 СК суд визначає розмір аліментів на повнолітніх дочку, сина у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) плат-

ника аліментів з урахуванням обставин, зазначених у статті 182 СК. Тобто беруться до уваги стан здоров'я, матеріальний і сімейний стан платника й одержувача аліментів, інші обставини, що мають істотне значення. Суд має прагнути до того, щоб в результаті стягнення аліментів одержувач був забезпеченим у розмірі не нижче прожиткового мінімуму, якщо доходи платника дозволяють це зробити. Згідно зі ст. 201 СК до відносин між батьками та повнолітніми дочкою, сином щодо надання їм утримання застосовуються норми статей 187, 189–192 і 194–197 СК.

§ 5. Припинення обов'язку батьків утримувати дитину

Зобов'язання батьків щодо утримання дітей припиняються на підставах, передбачених законом. Перелік таких підстав залежить від умов, з якими закон пов'язує виникнення таких зобов'язань. Обов'язок батьків щодо утримання дітей (ст. 180 СК) припиняється з досягненням дітьми повноліття. Набуття дитиною повної дієздатності до досягнення повноліття в результаті народження у неї дитини, реєстрації шлюбу, укладення трудового договору або реєстрації особи як підприємця (ч. 2 ст. 34, ст. 35 ЦК) не є підставою для припинення обов'язку батьків щодо її утримання. СК виходить із недоцільності звільнення батьків від обов'язку утримувати дитину у зв'язку з фактом набуття нею повної цивільної дієздатності.

В законодавстві також передбачено випадки припинення обов'язків батьків щодо утримання до досягнення дітьми повноліття. Це можливо у разі звільнення батьків від обов'язків щодо утримання у судовому порядку на підставах, передбачених законом. Згідно зі ст. 188 СК батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби. При цьому вік дитини не має значення. Батьки можуть бути звільнені від обов'язку щодо утримання малолітньої дитини. Головне, щоб, по-перше, особистий дохід дитини набагато перевищував дохід кожного з батьків і, по-друге, повністю забезпечував потреби дитини. Наявність або відсутність зазначених обставин оцінюється судом.

Обов'язок батьків щодо утримання дитини припиняється у разі її усиновлення (удочеріння). Усиновлення надає усинов-

лювачу права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини (ч. 4 ст. 232 СК). Позбавлення батьківських прав не є підставою для припинення зобов'язання щодо утримання між батьками та їх дітьми. Відповідно до ч. 2 ст. 166 СК особа, позбавлена батьківських прав не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Крім того, суд на вимогу позивача або за власною ініціативою водночас з позбавленням батьківських прав може вирішити питання про стягнення аліментів. Влаштування дитини до закладу охорони здоров'я, навчального або іншого закладу також не припиняє обов'язку батьків щодо її утримання (ч. 1 ст. 193 СК).

Обов'язок батьків утримувати своїх повнолітніх дітей припиняється якщо: працездатність дочки, сина відновлено; потреба дочки, сина в матеріальній допомозі відпала; батьки позбавлені можливості надавати матеріальну допомогу. Якщо батьки утримують повнолітню дитину у зв'язку з продовженням нею навчання (ст. 199 СК), їхній обов'язок припиняється після досягненні дитиною 23 років. До досягнення дитиною 23 років цей обов'язок припиняється, якщо: дочкою, сином припинено навчання; потреба дочки, сина в матеріальній допомозі відпала; батьки позбавлені можливості надавати матеріальну допомогу. Обов'язок батьків утримувати дитину припиняється у випадку смерті платника аліментів або дитини. Це пояснюється тим, що зобов'язання щодо утримання мають особистий характер і не передбачають правонаступництва.

Окремого розгляду вимагає питання про припинення дії договору про сплату аліментів на дитину. Сторони в договорі на свій розсуд визначають строк його дії, а також інші підстави припинення договору, за умови, що це не порушує права дитини. Наприклад, сторони можуть обумовити припинення договору терміном взяття дитиною шлюбу, закінченням нею навчання у навчальному закладі, одужанням дитини тощо. Припинення договору в результаті спливу строку його дії або за іншими передбаченими у договорі підставами не спричинює припинення обов'язку батьків щодо утримання, який встановлений законом. Такий обов'язок виникає не з договору, а із закону і припиняється у разі настання обставин, установлених законом. Після припинення строку дії договору батьки більше не повинні сплачувати аліменти відповідно до умов договору, тобто у формі, розмірі й

у строки, визначені в ньому. Разом із тим обов'язок, який встановлено законом, не припиняється. Тобто, якщо продовжують мати місце передбачені в законі обставини (наприклад, дитина не досягла повноліття; непрацездатні дочка, син, як і раніше, потребують матеріальної допомоги), особа може звернутися до суду за примусовим стягненням аліментів. Припинення договору позбавляє можливості стягувати аліменти на підставі виконавчого напису нотаріуса, бо це передбачено лише для випадків договірної сплати аліментів (ст. 189 СК). Таким чином, за загальним правилом зобов'язання батьків щодо утримання дітей не можуть припинятися за домовленістю сторін. Припинення договору означає не припинення самого зобов'язання, а тільки те, що воно не може бути виконане примусово на умовах, передбачених договором. У випадку виникнення спору про сплату аліментів їхній розмір, строки сплати та інші умови буде визначати суд на підставі закону.

Відповідно до ст. 190 СК батьки можуть укласти договір про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно. За таким договором той з батьків, хто проживає окремо від дитини, передає право власності на нерухоме майно дитині або їй та другому з батьків, який з нею проживає. У свою чергу, цей з батьків зобов'язується утримувати дитину самостійно (ч. 2 ст. 190 СК). Для укладення такого договору необхідно одержати дозвіл органу опіки та піклування. Договір підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Предметом договору може бути тільки нерухоме майно (житловий будинок, квартира, земельна ділянка тощо). В статті не встановлено його вичерпного переліку, тому за договором може передаватися будь-яке нерухоме майно. Саме нерухоме майно визначено як предмет договору про припинення права на утримання не випадково. За рахунок такого майна інтереси дитини, що потребує утримання, можуть бути забезпечені найбільш оптимальним чином. Нерухоме майно є неспоживним і відрізняється високою вартістю. Управління ним не вимагає спеціальних знань. Воно здатне задовольняти найбільш значущу потребу особи — потребу у житлі, а за відсутності такої приносить регулярний прибуток за рахунок здавання його в найм. Забезпечення дитини житлом завжди пов'язане з чималими витратами. У випадку набуття права власності, наприклад, на квартиру, той з батьків, з яким проживає дитина, уникає необхідно-

сті витратити значну частину бюджету на задоволення житлових потреб. Відповідно вивільнюються певні кошти, які можна спрямувати на утримання дитини. Здавання нерухомого майна в оренду надасть додаткові кошти для забезпечення інших потреб дитини.

Якщо при укладенні договору про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно не отримано дозвіл органу опіки та піклування або не дотримано вимог закону щодо нотаріального посвідчення правочину, такий договір є нікчемним (статті 220, 224 ЦК). За позовом відчужувача нерухомого майна у разі виключення його імені як батька з актового запису про народження дитини договір визнається судом недійсним. Право власності на нерухоме майно у відчужувача відновлюється. Відчужувач нерухомого майна також може вимагати розірвання договору у випадку невиконання другим із батьків обов'язку утримувати дитину.

§ 6. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання

Стаття 51 Конституції України закріплює обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Турбота може знаходити свій вияв в особистому догляді, наданні матеріальної допомоги, представництві, захисті прав та інтересів батьків у різних установах тощо. Згідно з СК повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги (ч. 1 ст. 202 СК). Підставою виникнення обов'язку повнолітніх дітей утримувати батьків є склад юридичних фактів: а) походження дітей (кровний зв'язок батьків і дітей; усиновлення); б) непрацездатність батьків; в) потреба батьків у матеріальній допомозі.

Закон передбачає примусовий порядок стягнення аліментів на батьків з їхніх повнолітніх дітей, у випадку, якщо останні не надають матеріальної допомоги добровільно. Згідно зі ст. 205 СК розмір аліментів на батьків визначається судом у кожному конкретному випадку з урахуванням всіх обставин справи. До уваги береться матеріальний та сімейний стан сторін, можливість одержання батьками утримання від інших осіб: дітей, дружини, чоловіка, а також своїх батьків.

Не виключена ситуація, коли батьки за особистими мотивами подають позов про стягнення аліментів тільки до одного з дітей. Закон не зобов'язує батьків висувати свою вимогу до всіх дітей. Тому вони вправі звертатися з позовом до когось із них. Однак, оскільки обов'язок щодо утримання батьків покладається на всіх дітей рівною мірою, наявність інших повнолітніх дітей буде враховуватися судом при визначенні розміру аліментів, що підлягають стягненню з відповідача. Для визначення розміру аліментів на батьків має значення також наявність в одержувача й інших осіб, які можуть надавати йому утримання, — його батьків або другого з подружжя. На рішення впливає також наявність у дитини, яка має сплачувати аліменти, інших осіб, яких вона зобов'язана утримувати — непрацевдатного чоловіка (дружини), дітей або непрацевдатних дочки, сина. Зазначені обставини характеризують сімейний стан платника й одержувача аліментів, і, як правило, впливають на їхнє майнове становище.

СК покладає на повнолітніх дітей обов'язок щодо утримання батьків незалежно від того, чи можуть вони надавати матеріальну допомогу, а також їхньої працевдатності та дієздатності. Разом із тим рівень матеріального забезпечення особи перебуває в прямому зв'язку з її працевдатністю, тому факт непрацевдатності дочки, сина також береться судом до уваги при визначенні розміру аліментів на батьків.

Відповідно до ч. 1 ст. 205 СК суд визначає розмір аліментів на батьків у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) повнолітньої дитини. Вирішення цього питання залежить від конкретних обставин: способу отримання дочкою, сином доходу (постійний або мінливий); роду їх роботи тощо.

Обов'язок дітей утримувати своїх непрацевдатних батьків не є безумовним. У ст. 204 СК передбачено підстави звільнення дітей від цього обов'язку. Так, якщо судом буде встановлено, що мати, батько, які заявляють вимоги про надання їм утримання, ухилялися від виконання батьківських обов'язків, діти можуть бути звільнені від обов'язку надавати їм утримання. За таких обставин суд може у виняткових випадках присудити аліменти на користь батьків, але на строк не більше ніж три роки. До виняткових випадків можна віднести абсолютну відсутність у батьків будь-яких коштів до існування, тяжку хворобу тощо. Обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, щодо яких

вони були позбавлені батьківських прав, не виникає, якщо ці права не були відновлені (ч. 2 ст. 202 СК).

Вважається, що повнолітні діти виконують свої обов'язки щодо утримання непрацездатних батьків добровільно. У більшості випадків це відповідає реальному стану речей. У цьому зв'язку виникає питання про договірне регулювання відносин батьків і дітей щодо утримання. В СК прямо не передбачено можливості укладення договорів повнолітніми дітьми між собою з приводу надання утримання батькам, а також договорів між повнолітніми дітьми та батьками про надання утримання останнім. Разом з тим ч. 1 ст. 9 СК містить положення, відповідно до якого батьки і діти можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам законодавства і моральним засадам суспільства. Таким чином, СК допускає можливість укладення між батьками та їх повнолітніми дітьми договорів про сплату аліментів.

Повнолітні діти крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків. Закон поширює це правило тільки на випадки, якщо такі витрати викликані тяжкою хворобою батьків, інвалідністю чи немічністю (ст. 203 СК). Інших підстав закон не називає. При визначенні розміру стягнення суд ураховує наявність інших повнолітніх дітей, незалежно від того, до всіх чи до когось із дітей пред'явлено вимогу про стягнення додаткових витрат.

За загальним правилом обов'язок щодо утримання непрацездатних батьків виникає тільки у дітей, які досягли повноліття. Діти (ст. 6 СК) не зобов'язані надавати батькам утримання, навіть, якщо вони набули повної цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 34, ст. 35 ЦК). І хоча неповнолітня дитина, яка працює за трудовим договором або здійснює підприємницьку діяльність, має певний дохід, СК загалом виходить із недоцільності покладання на дитину тягаря щодо утримання непрацездатних батьків. Разом із тим це правило має один виняток. Згідно зі ст. 206 СК суд може ухвалити рішення про стягнення коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням і доглядом за батьками, з дитини, тобто особи, яка не досягла вісімнадцяти років. Підставами для стягнення слугуватимуть сукупність таких обставин: а) тяжка хвороба або інвалідність батьків; б) наявність достатнього доходу (заробітку) дитини. Однак норма застосовується не у всіх випадках, а лише якщо мати, батько є тяжко хворими або інваліда-

ми, а дитина має достатній дохід. Суд може ухвалити рішення щодо стягнення коштів з дитини на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням і доглядом за батьками, тільки у виняткових випадках. У законі не зазначено, які випадки є винятковими. Втім, можна припустити, що кошти з дитини можуть бути стягнені тільки у тому разі, якщо батьки у зв'язку з тяжкою хворобою або інвалідністю перебувають у стані крайньої нужденності, абсолютної відсутності коштів до існування, за відсутності інших осіб, зобов'язаних надавати їм утримання, чи неможливості стягнення з цих осіб коштів. Питання про те, чи є конкретні життєві обставини винятковими, вирішується судом при розгляді справи. Стягнення коштів на покриття витрат, пов'язаних із лікуванням та доглядом за батьками, може бути одноразовим або здійснюватися протягом певного строку.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яке майно належить батькам та дітям на праві спільної сумісної або спільної часткової власності?
2. Яким чином та в якому обсязі батьки здійснюють управління майном дитини? Яку відповідальність батьки несуть за неналежне управління майном дитини?
3. Надайте поняття правовідносин щодо утримання, назвіть їх види та підстави виникнення.
4. У які способи та в якому порядку відбувається надання батьками утримання дитині? Чи передбачена законодавством можливість сплати аліментів на дитину наперед?
5. В якому розмірі стягуються судом аліменти на дитину? З яких видів доходів утримуються аліменти?
6. В які строки може бути пред'явлено до суду вимогу про стягнення аліментів на дитину? З якого часу присуджуються аліменти? В чому полягає відмінність між стягненням аліментів за минулий час і заборгованості за аліментами?
7. Які обставини враховуються судом при стягненні аліментів на батьків з повнолітніх дочки, сина? Чи передбачена законодавством можливість стягнення аліментів на батьків з дитини?

Розділ IV

ПРАВОВІДНОСИНИ ЗА УЧАСТЮ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'І ТА РОДИЧІВ

Глава 11

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'І ТА РОДИЧІВ

Наявність прав та обов'язків кожного із членів сім'ї щодо інших вважається однією із найістотніших її ознак. Норми сімейного законодавства визначають основні права та обов'язки не тільки кожного із подружжя і суб'єктів сімейних відносин найближчого ступеня спорідненості, зокрема батьків і дітей, а й інших членів сім'ї та родичів. До них законодавством віднесені баба, дід, прабаба, прадід, брати, сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок, брати, сестри та інші родичі. Вони мають законодавчо визначену можливість набуття та здійснення як особистих немайнових, так і майнових прав, маючи також і відповідні обов'язки. Перелік особистих немайнових прав та обов'язків інших членів сім'ї та родичів містить гл. 21 СК. Це, зокрема, право баби, діда, прабаби, прадіда на виховання онуків, правнуків (ст. 257 СК), права братів та сестер на спілкування (ст. 259 СК), право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки (ст. 260 СК), обов'язок особи піклуватися про бабу, діда, прабабу, прадіда, а також про того, з ким вона проживала однією сім'єю (ст. 264 СК), права родичів на захист дітей (статті 258, 262 СК) та деякі інші права.

Одним із основних завдань, які виконуються більшістю сімей, завжди було і є виховання дітей. Тому споконвіку не тільки батьки здійснювали свої права й обов'язки щодо виховання своїх дітей, а й баба, дід, прабаба, прадід (а також інші родичі) брали активну участь у виховному процесі, забезпечуючи розвиток особистості своїх онуків і правнуків. Окрім прикладу

власної позитивної поведінки з боку старших членів сім'ї значну роль при вихованні не тільки дітей, а й онуків і правнуків відіграє спілкування. Саме тому положення сімейного законодавства, закріпивши права баби, діда, прабаби, прадіда на участь у вихованні своїх онуків та правнуків, окремо визначають їх обов'язкове право на спілкування. Шляхом спілкування здійснюється не тільки зв'язок молодшого і старшого поколінь сім'ї, а й забезпечують позитивний виховний вплив і передачу представниками останнього набутих протягом життя знань і життєвого досвіду своїм онукам та правнукам. Батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати здійсненню бабою, дідом, прабабою, прадідом належних їм прав щодо виховання своїх онуків, правнуків (ч. 2 ст. 257 СК). Іншими особами, з якими проживає дитина, можуть бути, наприклад, усиновлювачі, патронатні вихователі (гл. 20 СК), опікуни чи піклувальники залежно від віку дитини та інші особи (як правило, родичі). Якщо функції опікуна або піклувальника щодо дитини відповідно до положень ст. 245 СК виконує адміністрація відповідного дитячого закладу чи закладу охорони здоров'я, обов'язок не перешкоджати спілкуванню родичів покладається на посадових осіб, які їй представляють (директора, головного лікаря тощо).

Важливе значення в процесі формування усталених родинних зв'язків, сімейних устоїв і забезпечення природних прав людини має законодавче закріплення права особи на участь у вихованні своїх неповнолітніх братів і сестер, а також право останніх на спілкування. Частина 1 ст. 259 СК визначає, що рідні (повнорідні, неповнорідні) брати і сестри мають права та обов'язки, встановлені законом для братів і сестер. Брати і сестри, зокрема ті, які проживають окремо, мають право на спілкування. Це право мають як повнолітні, так і неповнолітні брати і сестри. Повнолітні брати і сестри реалізують його самостійно. Реалізація цього права неповнолітніми братами і сестрами, які проживають окремо, забезпечується обов'язком їх матері, батька, баби, діда, інших осіб, з якими вони проживають, сприяти їхньому спілкуванню. Таке спілкування може здійснюватися шляхом листування, телефонних розмов, побачень тощо. Частина 4 ст. 259 СК визначає право повнолітніх осіб брати участь у вихованні своїх неповнолітніх братів і сестер, незалежно від місця їх проживання. Батьки, баба, дід, інші родичі або особи, з якими

проживають неповнолітні брати і сестри повнолітньої особи, зобов'язані не чинити перешкод на шляху здійснення цього права. Винятки складають випадки, коли здійснення цього права повнолітньою особою негативно впливає на процес виховання її неповнолітніх братів і сестер. При вирішенні питання про доцільність участі таких осіб у процесі виховання їх неповнолітніх братів і сестер доцільно враховувати загальне правило, визначене законом щодо права батьків обирати форми та методи виховання своїх дітей. Форми та методи, які застосовуються повнолітніми особами при здійсненні права на участь у вихованні своїх неповнолітніх братів і сестер, також не повинні суперечити закону та моральним засадам суспільства (ч. 3 ст. 151 СК).

Положення СК визначають право інших родичів брати участь у вихованні дітей. Стаття 260 СК закріплює право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки. Це право вони можуть здійснювати за умови спільного проживання однією сім'єю з малолітніми або неповнолітніми пасинком та падчеркою. У випадках, якщо у дитини є рідний батько (матір), який (яка) проживає у іншій сім'ї і не позбавлений (позбавлена) батьківських прав, за ним (нею) законодавством визнається переважне перед іншими особами право на особисте виховання своїх дітей (ст. 151 СК). Відповідно мачуха, вітчим зобов'язані не перешкоджати здійсненню рідними батьком або матір'ю права на особисте виховання своїх дітей, спілкування з ними, а також обирати форми та методи виховання, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства (ч. 3 ст. 151 СК). Ці цілком доцільні законодавчі обмеження поширюються і на форми та методи виховання, які застосовують мачуха та вітчим стосовно своїх пасинків та падчерок. Право дитини на належне батьківське виховання (ст. 152 СК), а також участь у цьому процесі мачухи, вітчима та інших родичів, забезпечується заходами державного контролю, які встановлені законом. Державний контроль у цій суспільно-важливій сфері відносин забезпечують органи опіки та піклування, уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Центр з усиновлення дітей, управління освіти відповідних державних адміністрацій, прокуратура України та інші органи у межах своєї компетенції. Важливу роль при забезпеченні прав людини взагалі та дітей зокрема останнім часом відіграють міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, Рада

Європи), а також акти міжнародного законодавства (зокрема, Конвенція про права дитини 1989 р.) і міждержавний контроль у цій сфері¹.

Норми сімейного законодавства передбачають можливість застосування комплексу юрисдикційних та неюрисдикційних мір захисту прав та законних інтересів баби, діда, прабаби, прадіда, їх онуків, правнуків та інших родичів. У випадках, коли батьки та інші особи, з якими проживає дитина (включаючи представників адміністрації дитячих закладів та закладів охорони здоров'я, де вони перебувають), перешкоджають бабі, діду, прабабі або прадіду здійснювати свої права на виховання онуків та правнуків, вони можуть звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Право баби, діда, прабаби, прадіда на участь у вихованні своїх онуків, правнуків та спілкування з ними у випадку їх порушення може захищатися також і мірами самозахисту з урахуванням вимог ст. 19 ЦК. Крім цього, положення ст. 258 СК окремо визначають право баби та діда на самозахист прав та законних інтересів своїх онуків, тобто застосування у випадках їх порушення засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 19 ЦК). Зокрема, у випадках негативного впливу на дитину або жорстокого поводження з нею і створення загрози її життю та здоров'ю з боку батьків чи інших осіб, з якими вона проживає, баба, дід можуть забрати онучку (онука) до себе і поставити питання про визначення в судовому порядку місця її проживання у подальшому.

Відповідно до положень ч. 3 ст. 161 СК, якщо суд визнає, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, на вимогу баби, діда або інших родичів, залучених до участі у справі, дитина може бути передана комусь із них. Для забезпечення здійснення бабою, дідом захисту прав та інтересів онуків у юрисдикційних органах, а також органах опіки та піклування, положення ч. 2 ст. 258 СК визначають для них можливість звернення до них без спеціальних на те повноважень. Такий законодавчий підхід дозволяє зауважити, що правовідносини, які виникають при здійсненні цього права, доцільно розглядати як різновид законного представництва. Цей різновид представництва має місце тоді, коли повноваження

---

¹ *Кутин Ф.* Права человека и ты. — Варшава, 1997. — С. 18, 39, 68, 127.

представника визначені законом і не потребують підтвердження відповідним документом (наприклад довіреністю). Відповідно до положень ст. 242 ЦК у випадках, встановлених законом, законними представниками малолітніх та неповнолітніх дітей можуть бути не тільки батьки (усиновлювачі), а й інші особи (зокрема баба та дід). Законне представництво батьків (усиновлювачів), з одного боку, та баби, діда — з другого, при забезпеченні прав та інтересів дітей та онуків відповідно характеризується істотними відмінностями. Законне представництво інтересів малолітніх і неповнолітніх дітей з боку їх батьків (усиновлювачів), а також опікунів та піклувальників з точки зору широти юридичних можливостей останніх має універсальний характер. Законне представництво з боку баби і діда стосовно своїх онуків обмежується можливістю здійснення мір захисту (шляхом звернення до суду або органу опіки та піклування) та самозахисту їх прав та інтересів.

Аналогічні правові можливості стосовно самозахисту прав та інтересів неповнолітніх родичів і можливості звернення до органу опіки та піклування і суду з метою захисту їх прав мають і сестра, брат, мачуха і вітчим (ст. 262 СК). У випадках, якщо дитина передається бабі, діду або комусь із інших родичів для постійного проживання і забезпечення її виховання та розвитку (ч. 3 ст. 161 СК), останні можуть отримати статус опікунів або піклувальників залежно від віку дитини (ст. 243 СК). У цьому випадку коло їх можливостей стосовно забезпечення прав та інтересів своєї онуки (онука), їх виховання та гармонійного розвитку значно розшириться. Слід зауважити, що положеннями сімейного законодавства до інших членів сім'ї за обсягом прав та обов'язків прирівнюються й особи, які взяли у свою сім'ю дитину, що є сиротою чи з інших причин (наприклад батьки, позбавлені батьківських прав), позбавлена батьківського піклування (ст. 261 СК). Такі особи за чинним сімейним законодавством можуть і не мати статусу опікуна чи піклувальника, але мають здійснювати визначені для останніх права та обов'язки щодо дитини, яка проживає разом із ними (ст. 249 СК). Такі особи відповідно до законодавства (ст. 261 СК) також мають право здійснювати захист прав та інтересів дітей, яких вони взяли у сім'ю на виховання, шляхом самозахисту чи звернення до органу опіки та піклування і суду без спеціальних на те повноважень.

Основне місце у процесі виховання дитини посідає сім'я, а другорядне (хоча і не менш важливе) — має виховний вплив дошкільних закладів, школи та інших навчально-виховних закладів та установ. Характерною для сьогодення є постійна зайнятість батьків на роботі, у підприємництві чи у інших сферах діяльності й зменшення їх можливостей приділяти значну увагу вихованню своїх дітей. Це призводить до того, що отримання дітьми значної частини інформації про навколишній світ, природні та соціальні явища, а також формування основних засад їх світосприйняття, належної поведінки у суспільстві, поваги до старших та інших позитивних установок може і має забезпечуватися значною мірою їх бабою, дідом, прабабою, прадідом, мачухою, вітчимою, братами, сестрами, а також іншими членами сім'ї. Отже, значення їх позитивного виховного впливу на формування гармонійно розвинутої особистості неповнолітніх членів сім'ї важко переоцінити. Враховуючи наведене, законодавче закріплення права баби, діда, прабаби, прадіда (інших родичів) на участь у вихованні своїх онуків, правнуків, братів, сестер, пасинків, падчерок (родичів іншого ступеня спорідненості) та можливості спілкування з рідними, які забезпечують передачу їм свого життєвого досвіду та знань з точки зору педагогіки, психології, а також загальнолюдських цінностей, є цілком виправданим.

Аналогічний висновок можна зробити і щодо доцільності законодавчого закріплення обов'язку особи піклуватися про бабу, діда, прабабу, прадіда, вітчима, мачуху, інших родичів та осіб, які виховували їх та надавали матеріальну допомогу. Відповідно до положень ч. 1 ст. 264 СК онуки та правнуки (як неповнолітні, так і повнолітні) зобов'язані піклуватися про своїх бабу, діда, прабабу, прадіда. Частина 2 цієї статті встановлює обов'язок повнолітніх братів, сестер, пасинків, падчерок піклуватися про своїх брата, сестру, вітчима, мачуху, які виховували їх та надавали їм матеріальну допомогу. Обов'язок піклуватися про осіб, які взяли дитину у свою сім'ю на виховання, покладається на неї з моменту досягнення нею повноліття. Зважаючи на те, що у площину права зазначені положення сімейного законодавства переводять усталені норми моралі, бо моральний обов'язок взаємного піклування поширюється на всіх без винятку членів сім'ї, родичів та близьких.

**Запитання та завдання
для самоконтролю**

1. Зміст особистих немайнових правовідносин інших членів сім'ї та родичів.
2. Особи, що підлягають віднесенню до інших членів сім'ї та родичів.
3. Права інших членів сім'ї та родичів на виховання дітей.
4. Міри захисту прав та законних інтересів інших членів сім'ї та родичів.
5. Самозахист прав та інтересів неповнолітніх родичів.
6. Обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

Глава 12

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ

Майнові правовідносини за участю інших членів сім'ї та родичів виникають у випадках, коли законодавством визначаються обов'язки щодо утримання, які стосуються цих осіб. Чинне сімейне законодавство закріплює обов'язок щодо утримання не лише стосовно родичів найближчого ступеня спорідненості (зокрема батьків та дітей). Встановлення обов'язку осіб щодо утримання інших членів сім'ї та родичів розширює коло учасників сімейних відносин, які у разі потреби можуть розраховувати на визначену законодавством належну матеріальну допомогу з боку своїх рідних. Обов'язок особи утримувати інших членів сім'ї та родичів, як правило, виникає за наявності кількох обставин, кожна з яких становить окремий юридичний факт необхідного для його виникнення юридичного складу. Обставини, які впливають на виникнення такого обов'язку, можуть бути різноманітними і підлягають урахуванню у певному співвідношенні, визначеному відповідно до положень СК.

Це, по-перше, факт відповідних сімейних зв'язків: родинних (баба, дід — онуки, прабаба, прадід — правнуки, сестра — брат тощо), свояцтва (мачуха, вітчим — пасинок, падчерка) або визначених знаходженням дитини на вихованні в іншій сім'ї (дитина — особи, у сім'ї яких вона виховувалась). По-друге, факт відсутності у потенційних утриманців родичів більш близького ступеня спорідненості або встановлена судом неспроможність останніх надавати належне утримання іншим особам з поважних причин. Такими поважними причинами можуть бути факти непрацездатності, виконання аліментних обов'язків стосовно більш близьких родичів за низького рівня доходів, багатодітність тощо. Тому фактична можливість надавати матеріальну допомогу іншим особам також є однією з основних умов виникнення обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та родичів. По-третє, обставиною, яка підлягає врахуванню за встановлення обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та

родичів, є визначена неможливістю останніх самостійно забезпечити своє існування, потреба у матеріальній допомозі й утриманні з боку інших осіб, коло яких визначене законом. Ця потреба, як правило, виникає внаслідок малоліття (неповноліття) або непрацездатності інших членів сім'ї та родичів, які мають право на утримання. При визначенні потреби онуків в утриманні з боку діда, баби слід за аналогією права (ст. 10 СК) враховувати положення ст. 188 СК, якими передбачається можливість звільнення батьків від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і повністю забезпечує її потреби. Якщо дитина не має батьків (вони померли), але за рахунок відповідних джерел (інше спадкове майно) матеріально забезпечена достатньою мірою, немає підстав покладати обов'язок щодо її утримання на її бабу, діда. Матеріальна забезпеченість дитини може визначатися значним за розміром грошової суми вкладом у банку (фінансовій установі) на її ім'я, внесеним батьками за їх життя або успадкованим після їх смерті (ст. 1228 ЦК).

При визначенні обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та родичів судом можуть враховуватися й інші обставини. Наприклад, зміна матеріального чи сімейного стану особи, яка сплачує аліменти, чи особи, яка їх одержує, визначає можливість у судовому порядку за позовом будь-кого з них змінити розмір аліментів (ч. 1 ст. 273 СК). Чинне сімейне законодавство визначає таке коло осіб, які мають обов'язок щодо утримання інших членів сім'ї та родичів.

Баба та дід зобов'язані утримувати своїх малолітніх і неповнолітніх онуків до досягнення ними повноліття. Право на утримання у малолітніх і неповнолітніх онуків з боку діда та баби виникає за таких умов. Малолітні та неповнолітні особи мають бути позбавлені можливості отримувати матеріальну допомогу від своїх батьків. Неможливість отримувати допомогу від своїх батьків — у них немає матері чи батька (це, зокрема, випадки офіційної констатації смерті батьків або оголошення їх померлими у порядку, визначеному положеннями ст. 46 ЦК) або останні не можуть з поважних причин надавати їм належного утримання. Визнання фізичної особи, яка є матір'ю чи батьком малолітньої чи неповнолітньої дитини, безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК) не завжди призводить до виникнення у її баби, діда обов'язку щодо її утримання. Відповідно до положень ч. 4 ст. 44 ЦК за

заявою заінтересованої особи опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою (а також особи, місце перебування якої невідоме) надає за рахунок цього майна утримання особам, яких вони за законом зобов'язані утримувати. Закон визначає обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття (ст. 180 СК). У зв'язку з цим обов'язок баби, діда щодо утримання своїх онуків виникає лише за відсутності у них матері, батька, визнаних у судовому порядку безвісно відсутніми (або у випадку, якщо їх місце перебування невідоме), майна, за рахунок якого може надаватися належне утримання їх дітям. При скасуванні рішення суду про визнання фізичної особи (батька, матері дитини) безвісно відсутньою (ст. 45 ЦК) або про оголошення її померлою (ст. 48 ЦК), бабою, дідом (як зацікавленими особами) може ставитися питання їх аліментного обов'язку щодо своїх онуків і покладення його на батьків дитини за умови їх можливості надавати їй належне утримання. У випадках, якщо у дитини є батьки, позбавлені щодо неї або всіх своїх дітей (ч. 3 ст. 164 СК) батьківських прав, вони не звільнюються від обов'язку щодо її утримання (ч. 2 ст. 166 СК). Тому, якщо утримання, яке надається дитині її батьками, позбавленими батьківських прав, є належним, на бабу, діда не може бути покладений обов'язок щодо утримання своїх онуків до досягнення останніми повноліття.

Після досягнення повноліття, онуки, правнуки, у свою чергу, зобов'язані утримувати своїх бабу, діда, прабабу, прадіда. Сімейне законодавство (ст. 266 СК) визначає умови виникнення такого обов'язку. Баба, дід, прабаба, прадід повинні бути непрацездатними і потребувати матеріальну допомогу. Цей обов'язок онуків і правнуків виникає за умови відсутності у баби, діда, прабаби, прадіда інших родичів або близьких. Це, зокрема, дружина, чоловік, повнолітні дочка, син, які мають можливість надавати своїм родичам (бабі, діду, прабабі, прадіду щодо їх онуків, правнуків) належне утримання. Онуки та правнуки зобов'язані утримувати своїх бабу, діда, прабабу, прадіда, якщо вони можуть надавати їм матеріальну допомогу. Неможливість надання такої допомоги у випадку наявності поважних причин є підставою для їх звільнення від цього обов'язку.

Повнолітні брати та сестри зобов'язані утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх сестер і братів (ст. 267 СК). Цей обов'язок вони повинні виконувати за умови потреби їх малолітніх

сестер, братів у наданні їм матеріальної допомоги. Така потреба виникає відповідно до закону у випадках, якщо у них немає батьків, чоловіка, дружини, чи вони з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання. Повнолітні сестри, брати виконують цей обов'язок за наявності їх можливості надавати матеріальну допомогу своїм родичам.

Обов'язок мачухи, вітчима утримувати падчерку, пасинка виникає залежно від таких обставин. Малолітні чи неповнолітні падчерка, пасинок повинні на момент виникнення їх права на утримання з боку мачухи, вітчима проживати разом із ними. Якщо малолітні падчерка, пасинок не проживають разом із мачухою, вітчимом, останні звільнюються від обов'язку їх утримання. У цих випадках такий обов'язок покладається на більш близьких родичів. Малолітні падчерка, пасинок відповідно до законодавства можуть розраховувати на допомогу з боку мачухи, вітчима за умови, якщо у них немає інших родичів, які мають можливість надавати їм належне утримання. Такими родичами сімейне законодавство визначає матір, батька, бабу, діда, повнолітніх сестер і братів. Черговість виникнення їх обов'язку щодо утримання своїх малолітніх, неповнолітніх родичів (падчерки, пасинка щодо своїх мачухи, вітчима) визначає ступінь їх спорідненості. У першу чергу, визначається наявність матері, батька і їх можливість надавати належне утримання, потім — баби, діда і, врешті-решт, сестер і братів. Ці особи можуть бути звільнені від свого обов'язку надавати утримання своїм малолітнім, неповнолітнім родичам (падчерці, пасинку) лише за наявності поважних причин, які обумовлюють їх неможливість надавати їм належну матеріальну допомогу. Факт наявності таких родичів і їх можливість надавати належне утримання своїм малолітнім, неповнолітнім родичам (падчерці, пасинку) не звільняє мачуху, вітчима останніх від обов'язку щодо їх утримання, якщо вони проживають із ними. Разом із тим мачуха, вітчим можуть бути звільнені від обов'язку щодо надання утримання своїм малолітнім, неповнолітнім пасинку, падчерці за умови, що вони не мають можливості надавати їм матеріальну допомогу.

Повнолітні падчерка, пасинок зобов'язані утримувати непрацездатних мачуху, вітчима, які потребують матеріальної допомоги. Цей обов'язок покладається на них, якщо мачуха, вітчим надавали їм систематичну матеріальну допомогу. Систематич-

ність цієї матеріальної допомоги означає, що вона надавалася не епізодично, а постійно, безперервно, протягом тривалого часу (не менше п'яти років). Рівень матеріальної забезпеченості падчерки, пасинка повинен дозволяти їм надавати своїм мацусі, вітчиму матеріальну допомогу. За наявності цих умов зазначений обов'язок падчерки, пасинка зберігається навіть у випадку, якщо їх рідна матір, батько не проживають однією сім'єю з їх вітчимою, мацухою відповідно.

Чинне сімейне законодавство передбачає можливість виникнення обов'язку щодо утримання не тільки своїх родичів, а й інших осіб, які перебували у сімейних стосунках. Положеннями ст. 269 СК закріплений обов'язок осіб, у сім'ї яких виховувалася дитина, щодо її утримання, якщо вони мають можливість надавати їй матеріальну допомогу. Відносини, які виникають між дитиною та особами, у сім'ї яких вона виховувалась, є подібними до стосунків між рідними батьками та дітьми. Але наявність у дитини родичів за походженням при визначенні кола осіб, які мають обов'язки щодо її утримання, відповідно до законодавства підлягає врахуванню. Тому обов'язок осіб, у сім'ї яких виховувалася дитина, щодо її утримання виникає за умови відсутності у неї батьків, баби, діда, повнолітніх братів і сестер. Цей обов'язок відповідно до законодавства не обмежується повноліттям особи, яка виховувалась у іншій сім'ї, тому він поширюється і на випадки, коли вона після його досягнення є непрацездатною і потребує матеріальної допомоги.

Після досягнення повноліття, особа зобов'язана утримувати родичів чи фактичних вихователів, з якими вона проживала однією сім'єю до моменту досягнення нею повноліття. Термін спільного проживання зазначених осіб чинне сімейне законодавство визначає у п'ять років. Умовою виникнення такого обов'язку є непрацездатність родичів або фактичних вихователів і їх потреба у матеріальній підтримці. Крім цього, врахуванню підлягає можливість особи, яка виховувалась і проживала з ними однією сім'єю, надавати їм таку допомогу. Цей обов'язок виникає за умови відсутності у таких родичів або фактичних вихователів особи, яка проживала з ними і виховувалась у їх сім'ї, дружини, чоловіка, повнолітніх дочки, сина, сестер і братів або їх неможливості з поважних причин надавати їм належне утримання.

**Запитання та завдання
для самоконтролю**

1. Особливості майнових правовідносин інших членів сім'ї та родичів з точки зору змісту та суб'єктивного складу.
2. Підстави виникнення особи утримувати інших членів сім'ї та родичів.
3. Обов'язок баби та діда утримувати своїх малолітніх і неповнолітніх онуків.
4. Обов'язок утримання інших осіб, що перебували у сімейних стосунках.
5. Підстави припинення обов'язку щодо утримання інших членів сім'ї та родичів.

Розділ V

ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Глава 13

УСИНОВЛЕННЯ

---

§ 1. Поняття та сутність усиновлення

Конвенція про права дитини, учасницею якої є і Україна, передбачає, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайвищих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою, яка забезпечує зміну догляду за дитиною.

Стаття 52 Конституції України покладає на державу вирішення питань по утриманню та вихованню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Виходячи з цього, СК називає усиновлення однією з форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, поряд з опікою та піклуванням, патронатом, прийомною сім'єю, а також дитячим будинком сімейного типу.

За допомогою усиновлення усуваються несприятливі для формування особистості дитини обставини і створюються умови, які найбільш близькі до тих, що складаються у сім'ї. Але за сучасних умов у випадках, передбачених законом, батьками дитини можуть бути особи, які не мають з ним генного зв'язку, зокрема, при народженні дитини в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (штучне запліднення, сурогатна матір), визнання батьківства особою, яка знає, що вона насправді не є батьком дитини і таке інше, тобто право на існування поряд з біологічним отримало і соціальне батьківство та материнство. СК враховує це, встановлюючи, що сім'я створює-

ється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 4 ст. 3).

Усиновлення — правовий інститут, що здійснюється в інтересах дитини єдиний або обидва батьки якої: померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку недієздатними, безвісно відсутніми чи оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживають разом з дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги і турботи.

В основу організаційно-правового механізму щодо усиновлення в Україні закладені принципи, які відповідають міжнародним вимогам: кожна дитина має право на виховання в сім'ї; пріоритетним є національне усиновлення; міжнародне усиновлення розглядається як альтернатива тільки тоді, коли були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України; вирішення усіх процедурних питань усиновлення дитини із додержанням чинного законодавства України; заборона посередницької комерційної діяльності щодо усиновлення дітей; укладення з іноземними державами договорів про правову допомогу; здійснення контролю за умовами утримання та виховання дітей у сім'ях іноземців. Рішення щодо усиновлення дитини провадиться в Україні тільки в судовому порядку, за виключенням усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України (ч. 1 ст. 282 СК).

Облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться системою державних органів: відділами та управліннями районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських, районних у містах рад, на які покладається безпосереднє ведення справ щодо опіки та піклування, Міністерством у справах молоді, сім'ї та гендерної політики Автономної Республіки Крим, службами у справах неповнолітніх обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також урядовим органом державного управління з усиновлення та захисту прав дитини (далі — урядовий орган державного управління з усиновлення та захисту прав дитини) у порядку, встановленому Кабінетом Міні-

стрів України¹. Облік іноземців та осіб без громадянства, які бажають усиновити дітей, ведеться виключно урядовим органом державного управління з усиновлення та захисту прав дитини (ст. 215 СК).

Облік дітей, які залишилися без батьківського піклування і можуть бути усиновлені здійснюється урядовим органом державного управління з усиновлення та захисту прав дитини основними завданнями якого є формування банку даних про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, надання громадянам України та іноземцям необхідної інформації про дітей, стосовно яких виникли підстави для усиновлення.

Усиновлення — це юридичний акт, який є складним за своїм фактичним складом і включає волевиявлення усиновлювача (ст. 223 СК) та рішення суду (ст.224 СК). Що стосується згоди інших осіб та органів на усиновлення: дитини (ст. 218 СК), а саме батьків (ст. 217 СК), опікуна, піклувальника (ст. 221 СК), закладу охорони здоров'я або навчального закладу (ст. 222 СК), то вони не входять до складу юридичних фактів, які тягнуть виникнення усиновлення, бо у певних випадках усиновлення провадиться і без їх згоди (частини 3, 4 ст. 218; ст. 219 СК; ч. 3 ст. 221СК).

Усиновлення водночасно встановлює і припиняє певні відносини. У день набрання чинності рішенням суду про усиновлення між усиновлювачем і усиновленим виникають правовідносини аналогічні батьківським і водночас втрачається правовий зв'язок між усиновленим та його батьками і родичами. Хоча з цього правила можуть бути і виключення. Наприклад, при усиновленні дитини однією особою особисті та майнові права і обов'язки можуть бути збережені за бажанням матері, якщо усиновлювачем є чоловік, або за бажанням батька, якщо усиновлювачем є жінка (п. 2 ч. 1 ст.232 СК).

Суб'єкти відносин щодо усиновлення. Суб'єктами відносин щодо усиновлення є усиновлювачі та усиновлені. Відповідно до ст. 208 СК **усиновленою** може бути дитина, а виходячи зі ст. 6 СК, яка встановлює, що правовий статус дитини має особа до

---

¹ На сьогодні ще діє Положення про Центр по усиновленню дітей при Міністерстві освіти і науки України (далі — Центр по усиновленню дітей), яке було затверджено наказом Міністерства освіти від 30 березня 1996 р. № 98 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2002. — № 3; Законодавство України про сім'ю. — С. 298.

досягнення нею повноліття, усиновлення за правилом відбувається відносно неповнолітніх дітей. Це цілком виправдано, бо саме неповнолітня дитина потребує належного забезпечення та сімейного виховання.

СК встановив можливість при виняткових обставинах усиновлення повнолітньої особи (ст. 208). Це можливо у разі, якщо повнолітня особа, наприклад, не має матері, батька, тобто є сиротою чи була позбавлена батьківського піклування та ці умови настали до досягнення нею повноліття. Хоча закон не наводить навіть приблизного переліку таких обставин, вважаємо, що, в першу чергу, тут повинні враховуватися не лише інтереси повнолітньої особи, а також і інтереси усиновлювача. Про це свідчить норма, яка встановлює, що суд має брати до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, можливість спільного проживання з усиновленим, стан здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення (п. 2 ч. 2 ст. 208, ч. 4 ст. 224 СК). Тобто можна припустити, що це може бути знаходження усиновлювача на момент усиновлення у скрутному становищі за умови, що він піклувався про дитину у той час, коли вона була неповнолітньою; що цих осіб поєднують родинні зв'язки, про що вони не знали; втрата усиновлювачем єдиної рідної дитини у похилому віці та таке інше. Не можна погодитися з позицією тих авторів, які вважають, що це можливо лише за умови, якщо між особою, яка бажає усиновити повнолітню особу, і особою, яку прагнуть усиновити, ще до досягнення останньою повноліття склалися відносини як між усиновлювачем та усиновленою дитиною, але надання таким відносинам передбаченої законом форми з якихось причин здійснено не було¹. Безумовно, це може бути підставою для усиновлення повнолітньої особи, але не єдиною.

Усиновлювачами може бути, перш за все, подружжя, бо вважається, що інтересам дитини в своїй більшості відповідає виховання в сім'ї. Закон забороняє особам, що не перебувають між собою в шлюбі, усиновити одну і ту саму дитину. Між тим, за умови, що чоловік і жінка проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Вважаємо, що з таким рішенням можна погодитися з певними застережен-

---

¹ Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні: Автореф. канд. дис. — К., 2002. — С. 6.

нями. Навіть поділяючи точку зору відносно того, що фактичне подружжя в соціологічному сенсі складає сім'ю і може забезпечити дитині таке саме виховання, як і особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі¹, не можна забувати, що такий союз може розпастися в будь-яку мить, що може нанести дитині ще одну травму. Тому при вирішенні цього питання суд повинен з'ясувати всі обставини справи, вирішивши насамперед головне — наскільки таке усиновлення буде відповідати інтересам дитини.

Законодавець пред'являє до усиновлювачів певні вимоги.

По-перше, ними можуть бути дієздатні особи, віком не молодше двадцяти одного року за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. По-друге, усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. Різниця у віці між усиновлювачем і дитиною не може бути більшою ніж сорок п'ять років, а при усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Такий жорсткий підхід обумовлюється, напевно, прагненням урівняти сім'ю, в якій буде виховуватися усиновлений, з біологічною сім'єю. Але ми поділяємо точку зору тих правників, які вважають, що імперативна норма стосовно різниці в віці зовсім невиправдана, якщо це стосується усиновлення дитини мачухою чи вітчимою, близькими родичами, за умови, що дитина знає, що усиновлювачі не є її рідними батьком і матір'ю та інше. Вважаємо, що таким чином штучно звужується коло осіб, які могли би бути усиновлювачами. На наш погляд, доцільним було б надати можливість суду, враховуючи інтереси дитини, скорочувати різницю у віці. До речі, саме таким чином вирішувалося це питання в п. 10 Порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземцям і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів².

Законом встановлено перелік тих осіб, які не можуть бути усиновлювачами (ст. 212 СК). Всі ці особи поділяються на певні групи. *До першої групи* слід віднести осіб, які за станом свого здоров'я не можуть виконувати функції усиновлювачів: особи, які обмежені у дієздатності; визнані недієздатними; перебувають

¹ Антокольская М. В. Семейное право. — М.: Юристъ, 2002. — С. 294.

² Затверджено постановою Кабінету Міністрів України 20 липня 1996 р. На сьогодні це Положення не діє.

на обліку чи на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями чи наркотичними засобами, страждають на хвороби, перелік яких затверджується Міністерством охорони здоров'я України (наприклад, туберкульоз, онкологічні захворювання тощо). **До другої групи** відносяться особи, які у минулому припустили серйозні порушення у своїх зобов'язаннях з виховання дітей, внаслідок чого були позбавлені батьківських прав, і ці права на момент усиновлення не були поновлені; були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасоване або визнано недійсним з їх вини. Вважаємо, що особи, які були позбавлені батьківських прав, не можуть розглядати як претенденти в усиновителі незалежно від того поновлені вони в цих правах чи ні на момент подачі заяви про усиновлення. **До третьої групи** відносяться особи, які з інших об'єктивних причин не можуть бути усиновлювачами, а саме не можуть забезпечити дитині, наприклад, прожитковий мінімум, створити належні умови для проживання і виховання. **До четвертої групи** слід віднести всіх інших осіб, інтереси яких суперечать інтересам дитини (наприклад, особи, що мають судимість за навмисне спричинення злочину проти життя чи здоров'я фізичної особи тощо).

Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі, а також іноземці, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини.

§ 2. Умови, порядок та правові наслідки усиновлення

Умови усиновлення — це згода осіб, які відповідно до закону мають на це право: самої дитини; її батьків або осіб, що їх замінюють; одного з подружжя, якщо він не виступає усиновлювачем.

Умови та вимоги, які повинні бути дотримані при здійсненні усиновлення, витікають з самої суті інституту усиновлення і призначення їх зводиться до того, щоб усиновлення слугувало виключно інтересам дитини. Наприклад, якщо на обліку для можливого усиновлення перебувають рідні брати та сестри, вони не можуть бути роз'єднані при їх усиновленні, за виключенням обставин, що мають істотне значення (наприклад, один з братів має фізичну ваду). Згоду на це обов'язково дає орган опіки та піклування. Причому, якщо усиновлення для дитини не є таєм-

ним, брат та сестра мають право знати про нове місце її проживання (ст. 210 СК).

Виходячи з того, що сімейне право — частина цивільного права, згода на усиновлення — односторонній правочин, а це означає, що вона може бути визнана недійсною, на тих самих підставах, які покладено в основу визнання недійсним будь-якого з правочинів, наприклад, згода дана під впливом тяжкої обставини, під впливом насильства тощо.

Згода дитини на усиновлення. СК встановив, що згода дитини може братися до уваги тільки з того моменту, коли остання може сформулювати і висловити її у формі, яка відповідає її вікові. Але для того, щоб дитина дала згоду або відмовилася від усиновлення, необхідно щоб вона була поінформована відносно правових наслідків усиновлення. Відмова дитини дати згоду на усиновлення, повинна розглядатися як серйозна перешкода для усиновлення. І лише тоді, коли судом буде встановлено, що заперечення дитини не має під собою обґрунтування і не тягне встановлення перешкод до створення нормальних відносин між ним і усиновлювачем, усиновлення провадиться без згоди дитини. Це можливо у таких випадках: якщо дитина у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення, а також, якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками (ст. 218 СК). Останнє виключення вводиться з метою збереження тайни усиновлення.

Згода батьків на усиновлення дитини. Як правило, усиновлюються діти, у яких нема батьків. На жаль, в сучасних умовах, поширеними стали випадки, коли батьки або бодай один з них у дитини є, але існує нагальна потреба змінити догляд за нею, що, безумовно, призведе до істотних юридичних змін у їх стосунках. У цих випадках і потрібна згода кровних (рідних) батьків на це.

Усиновлення дитини здійснюється за вільною згодою її батьків, тобто тоді, коли мати, батько усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними. Якщо буде встановлено, що згода дана під тиском фізичного чи психічного насильства, внаслідок збігу тяжких обставин, вона може бути оскаржена у суді. Між тим, відміна усиновлення, що вже відбулося, у разі оскарження згоди батьків можлива лише за умови, якщо це відповідає інтересам дитини.

Згода батьків повинна бути безумовною, наприклад, батьки не можуть вимагати щоб дитина була усиновлена конкретною

особою чи подружжям і таке інше. Згода повинна бути безоплатною. Умова про надання усиновлювачем плати батькам за згоду є нікчемною і як наслідок зумовлює необхідність повернення такої плати відповідно за нормами ЦК. Що стосується самої згоди на усиновлення, то в цьому випадку немає причин скасовувати її.

Існує певний порядок для дачі згоди батьками. Так, згода може бути дана лише після досягнення дитиною двомісячного віку. Це правило тісно пов'язано з медичним критерієм відповідно до якого саме цей період є психічно складним для матері дитини. Якщо мати чи батько дитини є неповнолітніми, крім їхньої згоди потрібна ще згода їх батьків, оскільки їх воля не може визнаватися цілком сформованою. Така думка неодноразово висловлювалася в науковій літературі¹. Тобто ця вимога пов'язана з необхідністю додаткового захисту інтересів неповнолітніх батьків, які могли б вчинити акт, про наслідки якого в подальшому можуть тужити все своє життя. Між тим, доцільним було б розширити перелік осіб, які повинні давати згоду на цей випадок, додавши до них опікунів або попечителів, а за їх відсутності — органи опіки та піклування. Згода батьків на усиновлення їхньої дитини має бути укладена письмово та засвідчена нотаріусом.

Якщо батьки не погоджуються на усиновлення останнє неможливо. Це пояснюється тим, що згода на усиновлення — одне з важливих особистих немайнових прав батьків і воно не може бути порушено, оскільки усиновлення дитини приводить до повного припинення правового зв'язку між нею і батьками (ст. 217 СК).

Усиновлення дитини без згоди батьків. Усиновлення можливо без згоди батьків, якщо вони втратили зв'язок з дитиною: невідомі (усиновлення дитини, яка була підкинута, знайдена), визнані безвісно відсутніми, недієздатними, позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється.

Без згоди повнолітніх батьків проводиться усиновлення, якщо судом буде встановлено, що вони, не проживаючи з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не проявляють до неї батьківської турботи та піклування, не виховують і не утриму-

---

¹ *Пергамент А. И.* Опека и попечительство. — М.: Юридическая литература, 1966. — С. 95; *Шахматов В. П., Хаскельберг Б. Л.* Новый кодекс о браке и семье РСФСР. — Томск: Изд-во Томского университета, 1970. — С. 253; *Кузьмичова Л.* Спирне в усиновленні // Радянське право. — 1976. — № 7. — С. 60 тощо.

ють її. Відомо, що неналежне виконання батьківських прав та обов'язків тягне за собою застосування санкцій. В цьому випадку йдеться саме щодо відповідальності батьків, яка буде застосовуватися лише за наявності вини останніх (ст. 219 СК).

Згода опікуна, піклувальника на усиновлення дитини. Щодо дітей, які позбавлені батьківського піклування, згоду на усиновлення надає опікун, піклувальник, заклад охорони здоров'я чи навчальний заклад, в яких знаходилася дитина. Згода надається в письмовому вигляді (статті 221, 222 СК). Отримання згоди цих осіб необхідно виключно з метою захисту інтересів дитини. Тому, якщо опікун або піклувальник не дають згоди на усиновлення, така згода може бути дана органом опіки та піклування. Між тим, і відмова зазначених органів не є перешкодою для усиновлення дитини, якщо це відповідає її інтересам.

Заклад охорони здоров'я чи навчальний заклад також можуть не дати згоди на усиновлення. Причому, якщо в судовому порядку буде встановлено, що для цього не було достатніх підстав, заперечення цих органів не буде перешкодою до усиновлення.

Згода одного з подружжя на усиновлення дитини. На усиновлення дитини одним з подружжя потрібна письмова згода другого з подружжя, засвідчена нотаріально. Така згода необхідна у зв'язку з тим, що той з подружжя, що не є усиновителем, також буде брати участь у вихованні дитини як вітчим або мачуха. Між тим, усиновлення дитини може відбутися без згоди другого з подружжя, якщо він визнаний безвісно відсутнім, неієздатним, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення (ст. 220 СК).

Порядок усиновлення – це процедура, яка складається з певних стадій і здійснюється відповідними органами за правилами, що встановлені законодавством. Новий СК України зберігає судовий порядок усиновлення (статті 223, 224 СК), за певним винятком (ст. 282 СК). Процедура усиновлення на сьогодні регулюється ЦПК України. Справи про усиновлення дітей, які проживають на території України, розглядаються районним (міським) судом за місцем проживання усиновлюваної дитини чи за місцем проживання заявника. Особа, яка бажає усиновити дитину, подає до суду письмову заяву про усиновлення персонально. Подання заяви через представника не допускається.

Усиновлення, в першу чергу, пов'язане з волею особи, яка бажає усиновити дитину, і тому будь-яка життєва ситуація мо-

же вплинути на його наміри. Тому закон дозволяє такій особі відкликати заяву про усиновлення до набрання чинності рішення суду про усиновлення (ч. 2 ст. 223 СК). Після цього відмова від усиновлення стає неможливою.

Постановляючи рішення про усиновлення дитини, суд повинен враховувати всі обставини, що мають істотне значення, а саме стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину; її сімейний стан та умови проживання; ставлення до виховання дитини; мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину; мотиви того, чому другий із подружжя не бажає бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву на усиновлення; особу дитини та стан її здоров'я, ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити; взаємини особи, яка бажає усиновити дитину, та дитини, навіть те, як довго ця особа опікується вже дитиною і таке інше (ч. 1 ст. 224 СК). Безумовно, перелік цих обставин не є вичерпним і суддя може вимагати представлення будь-яких інших документів, залучати до участі в справі батьків дитини, саму дитину, яка досягла віку 7 років, інших заінтересованих осіб для того, щоб прийняти вірне рішення.

Тільки при дотриманні всіх умов усиновлення, встановлення здатності особи, яка бажає усиновити дитину, до цього, а також упевненості в тому, що усиновленням будуть забезпечені стабільні та гармонійні умови для життя дитини, суд постановляє рішення, яким оголошує цю особу усиновлювачем дитини. Перепоною до усиновлення не може слугувати той факт, що особа, яка бажає усиновити дитину, вже має або може народити дитину (ч. 3 ст. 224 СК).

Вже на стадії подачі заяви особа, що бажає стати усиновлювачем, може виявити намір бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи, змінити відомості про місце народження та дату народження дитини, а також змінити прізвище, ім'я та по батькові цієї дитини. Між тим, бажання усиновлювача можуть бути задоволеними за загальним правилом лише тоді, коли вони відповідають інтересам дитини. При цьому в ряді випадків передбачено дотримання також і інших умов. Наприклад, при усиновленні дитини, яка досягла семи років, для запису усиновлювача матір'ю, батьком, потрібна її згода, за винятком випадків, якщо дитина проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками, а також якщо вона за станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення.

Бажання змінити дату народження впливатиме на медичні показники розвитку дитини, тому закон дозволяє це зробити, але не більш як на шість місяців.

Зазвичай дитина при усиновленні зберігає своє прізвище, ім'я та по батькові, що витікає з Конвенції про права дитини. Між тим, прізвище та по батькові дитини закон дозволяє змінити за умови, якщо усиновлювачами одночасно являються жінка та чоловік, які записуються батьками дитини. Якщо прізвища усиновлювачів не співпадають, прізвище дитини визначається за їх вибором. Що стосується імені дитини, то це відбувається з її згоди, якщо вона досягла семи років, за виключенням випадку, коли дитина живе в сім'ї усиновлювачів і звикла до імені.

При усиновленні повнолітньої особи її прізвище, ім'я та по батькові можуть бути змінені тільки з взаємної згоди усиновлювача та самої повнолітньої особи — усиновленого.

Якщо при усиновленні змінюється ім'я, прізвище, по батькові, дата чи місце народження дитини або усиновителі записуються матір'ю, батьком дитини, про це робиться спеціальна вказівка у рішенні суду про усиновлення.

На підставі рішення суду про усиновлення залежно від бажання усиновлювача видається або Свідоцтво про усиновлення, або нове Свідоцтво про народження дитини (ч. 2 ст. 225, ст. 233 СК). Якщо особа, що бажає стати усиновлювачем, прагне зберегти тайну усиновлення, то на підставі рішення суду про усиновлення, копія якого обов'язково надсилається до відділу РАЦСу за місцем винесення рішення, а якщо відбувається усиновлення дитини іноземними громадянами, то також і до Центру з усиновлення дітей, в актовий запис про народження дитини чи повнолітньої особи державний орган РАЦС вносить відповідні зміни та видає нове Свідоцтво про народження дитини. Свідоцтво про народження, що було видане раніше, анулюється.

Слід зазначити, що СК передбачає спеціальні заходи, що спрямовані на збереження таємниці усиновлення. Так, особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення. Усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, якщо розкриття таємниці усиновлення може заподіяти шкоди її інтересам, і вимагати нероз-

голошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення (перебування осіб, які бажають усиновити дитину, на обліку, пошук ними дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення, розгляд справи про усиновлення, здійснення нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини тощо), а також інші особи, яким став відомий факт усиновлення, зобов'язані не розголошувати її, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним.

Відомості про усиновлення видаються судом лише за згодою усиновлювача, крім випадків, якщо такі відомості потрібні правоохоронним органам, суду у зв'язку з цивільною чи кримінальною справою, яка є у їх провадженні. Між тим, особа, яка була усиновлена, має право після досягнення нею чотирнадцяти років на одержання інформації щодо свого усиновлення. Таким чином, можна дійти висновку, що таємницею є не тільки сам факт усиновлення, але таємницею становлять і певні стадії самого процесу усиновлення.

Усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України. Усиновлення громадянином України такої дитини здійснюється в консульській установі чи дипломатичному представництві України. Встановлення винятку із загального правила про судову процедуру усиновлення пов'язано як з найшвидшим вирішенням цього питання. Усиновлення здійснюється відповідно до законів України за виключенням порядку усиновлення.

Усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється у відповідних органах держави, на території якої проживає дитина, але вважається дійсним лише за умови попереднього одержання дозволу урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини України (ст. 282 СК).

Правові наслідки усиновлення. Усиновлення породжує певні правові наслідки. *По-перше*, з моменту здійснення усиновлення, а ним вважається день набрання чинності рішенням суду (ч. 1 ст. 225 СК), припиняються особисті та майнові права і обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням, за певними виключеннями. Так, наприклад, водночас із заявою про усиновлення

суд може розглядати заяву найближчих родичів (баби, діда, рідних братів та сестер дитини) про збереження між ними та дитиною, яку усиновлюють, правового зв'язку (ч. 2 ст. 232 СК). Суд задовольняє заяву, якщо це буде відповідати інтересам дитини.

По-друге, з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому — між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням.

По-третє, усиновлювачі одержують правовий статус матері, батька, а усиновлені — правовий статус дитини (сина, дочки). Усиновлювачеві надаються права і накладаються на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому самому обсязі, який мають батьки щодо дитини, а особі, яку усиновлено, надаються права і накладаються на неї обов'язки щодо усиновлювача у такому самому обсязі, який має дитина щодо своїх батьків.

Між тим, у випадках, передбачених законом, дитина зберігає права, які вона мала до усиновлення. Це стосується права на пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вона мала до усиновлення (ст. 234 СК).

Відповідно до законодавства за станом утримання та виховання дітей, які були усиновлені, здійснюється нагляд. За дотриманням прав дитини, що усиновлена і проживає в Україні, до досягнення нею повноліття нагляд здійснюється органом опіки та піклування. Якщо діти усиновлені іноземцями і проживають за межами України, відповідна консульська установа за дорученням Міністерства закордонних справ України (далі — МЗС) веде облік цих дітей і до досягненнями ними вісімнадцяти років здійснює нагляд за дотриманням їхніх прав.

§ 3. Визнання усиновлення недійсним

Виходячи з того, що усиновлення — це юридичний акт, то воно, як і будь-який інший подібний акт, що не досягає поставленої мети, може визнаватися недійсним і скасовуватися. Звідси підставами припинення усиновлення є визнання усиновлення недійсним і скасування усиновлення.

Право на звернення до суду з позовом про визнання усиновлення недійсним мають батьки, усиновлювач, опікун, піклуваль-

ник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Усиновлення визнається недійсним, якщо воно було проведене без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідною; якщо усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення); якщо воно було проведене на підставі підроблених документів; у разі відсутності згоди на усиновлення другого з подружжя, опікуна, піклувальника, закладу охорони здоров'я або навчального закладу.

Якщо одним з подружжя усиновлена дитина другого з подружжя, усиновлення може бути визнане недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що на момент усиновлення другий із подружжя не мав наміру продовжувати з ним шлюбні відносини.

Правові наслідки визнання усиновлення недійсним. Усиновлення, визнане недійсним, анулюється з моменту його здійснення, тобто припиняються права та обов'язки, які виникли раніше та встановлені законом для усиновлювача, його родичів та усиновленої дитини й відновлюються права та обов'язки між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням. Дитина, яка не досягла чотирнадцяти років, за бажанням батьків або інших родичів передається їм, а якщо це неможливо, вона передається на опікування органу опіки та піклування. Відновлюється прізвище, ім'я та по батькові дитини, які вона мала до усиновлення. За бажанням дитини вона має право надалі іменуватися прізвищем, ім'ям та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням.

Суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, на строк не більш як два роки, якщо дитина не має батьків або батьки не мають змоги її утримувати, за умови, що усиновлювач може надавати матеріальну допомогу.

Порядок поновлення актового запису про народження у разі визнання усиновлення недійсним. Після набрання чинності рішенням суду про визнання усиновлення недійсним суд у місячний строк зобов'язаний надіслати копію рішення до державного органу РАЦС за місцем реєстрації народження дитини, який вносить відповідні зміни до актового запису про народження дитини.

§ 4. Скасування усиновлення

Скасування усиновлення — теж одна з підстав припинення усиновлення, яку можна розглядати як правоприпинюючий і водночас правовідновлюючий юридичний факт.

Право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення мають батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Скасування усиновлення відбувається лише за рішенням суду.

Умови скасування усиновлення: коли воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання; дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення; між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття за виключенням тих випадків, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї.

Крім цього, усиновлення повнолітньої особи може бути скасоване судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого чи на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися.

Усиновлення скасовується від дня набрання чинності рішенням суду.

Правові наслідки скасування усиновлення. У разі скасування усиновлення припиняються на майбутнє права та обов'язки, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем, його родичами і водночас відновлюються права та обов'язки між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням.

Усиновлена дитина передається за бажанням батьків або інших родичів їм, а якщо це неможливо, — вона передається на опікування органів опіки та піклування.

У разі скасування усиновлення як таке, що суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання, якщо дитина не передається батькам, за нею зберігається право на прожи-

вання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення, а також суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу.

Дитина має право на збереження прізвища, імені та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням. За бажанням дитини їй присвоюється прізвище, ім'я, по батькові, які вона мала до усиновлення.

Порядок поновлення актового запису про народження у разі скасування усиновлення. Після набрання чинності рішенням суду про скасування усиновлення суд у місячний строк зобов'язаний надіслати копію рішення до державного органу реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини, який вносить відповідні зміни до актового запису щодо народження дитини.

§ 5. Позбавлення усиновлювача батьківських прав

Позбавлення усиновлювача батьківських прав — нова підстава припинення усиновлення. До останнього часу вважалося, що позбавлення батьківських прав, як вид сімейної відповідальності, можна застосовувати тільки до рідних батьків, а скасування усиновлення — це по суті, і є позбавлення батьківських прав, але тільки стосовно усиновлювачів¹. Між тим, новий СК України розширив коло осіб, до яких може бути застосований цей вид відповідальності, виходячи з того, що якщо усиновлювач був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, він як носій батьківських прав, може бути їх позбавлений. Тобто ця новела стосується не всіх усиновлювачів, а лише тих, хто в процесі усиновлення висловив бажання бути записаними у Книзі реєстрації народжень матір'ю або батьком дитини і суд задовольнив таку заяву. Тому і підстави позбавлення усиновлювача батьківських прав такі самі, як і підстави позбавлення батьківських прав рідних батьків (ч. 1 ст. 242). Хоча слід відмітити певну непослідовність законодавця з цього питання, бо батьків-

¹ Маслов В. П., Подопрігора З. А., Пушкин О. А. Действующее законодательство о браке и семье. — Харьков: Вища школа, 1974. — С. 191—192. На сьогодні таку точку зору поділяє Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні. — С. 3—4.

ськими правами наділяються всі усиновлювачі, а не тільки ті, хто записані матір'ю чи батьком усиновленої ними дитини.

Усиновлювач позбавляється батьківських прав, якщо він: без поважної причини та протягом шести місяців не виявляв щодо усиновленої дитини батьківського піклування; ухилився від виконання своїх обов'язків з виховання дитини; жорстоко поведився з дитиною; є хронічним алкоголіком або наркоманом; вдається до будь-яких видів експлуатації дитини, примушує її до жебракування та бродяжництва; засуджений за вчинення умисного злочину щодо дитини.

У разі позбавлення усиновлювача батьківських прав він втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути її законним представником; втрачає права на пільги та державну допомогу, що видається сім'ям з дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном і піклувальником на майбутнє; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які він міг би мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування). Між тим, він не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини і водночас з позбавленням усиновлювача батьківських прав суд може на вимогу позивача чи за власною ініціативою вирішити питання про стягнення аліментів на дитину (ч. 2 ст. 242).

Тому у разі смерті усиновлювача, позбавленого батьківських прав, дитина одержує право на спадкування на загальних підставах (ч. 2 ст. 242). Це дозволяє розглядати позбавлення усиновлювача батьківських прав як міру відповідальності для усиновлювача та міру захисту для усиновленого.

Батьківські права усиновлювача можуть бути поновлені за його позовом за винятком тих випадків, коли дитина була вже усиновлена і усиновлення не скасовано чи не визнано недійсним судом, або якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття. Суд перевіряє наскільки змінилася поведінка усиновлювача, який був позбавлений батьківських прав, та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав, і постановляє рішення відповідно до інтересів дитини. У разі відмови в позові повторне звернення із позовом можливе лише після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову (ч. 3 ст. 242).

**Запитання та завдання
для самоконтролю**

1. Що таке усиновлення?
2. Які умови, порядок та правові наслідки усиновлення?
3. В яких випадках усиновлення визнається недійсним?
4. В яких випадках усиновлення може бути скасовано?
5. В яких випадках усиновлювача можна позбавити батьківських прав?

Глава 14

ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ НАД ДІТЬМИ

---

§ 1. Поняття і значення опіки та піклування над дітьми

У процесі кодифікації цивільного та сімейного законодавства відбувся певний перерозподіл сфер впливу між цивільним та сімейним законодавством. Більшість норм про опіку та піклування, що виступають як способи доповнення дієздатності та захисту прав і інтересів неповнолітніх і недієздатних осіб, і традиційно містилися в КЗпШС УРСР, знайшли своє закріплення в новому ЦК України у главі 6 «Опіка та піклування» (статті 55–79).

Між тим, питання, пов'язані з встановленням і здійсненням опіки та піклування над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування, регулюються главою 19 СК «Опіка та піклування над дітьми» (статті 243–251). Виходячи з цього, слід погодитися з тим, що інститут опіки і піклування — комплексний інститут, а норми СК про опіку та піклування тлумачаться в сполученні з нормами ЦК, що передбачають цей інститут¹, і з нормами адміністративного права, що встановлюють, зокрема компетенцію органів опіки і піклування².

---

¹ Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Ю. С. Червоного. — К.: Истина. 2003. — 520 с.

² Цю точку зору поділяє, наприклад, І. Бірюков (див.: Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — К.: Істина, 2002. — С. 261; Ю. С. Червоний (див.: Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 410–411); М. Антокольська фактично теж поділяє такий підхід (див.: Сімейне право. — М.: Юристь, 2002. — С. 307).

Між тим, існують і інші точки зору. Так, С. Морозова теж вважає, що це — комплексний інститут, але тільки сімейного і цивільного права (Див.: Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — Т. 1. Загальна частина. — К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. — С. 130. Н. Єршова вважає опіку та піклування виключно інститутом сімейного права (див.: Вопросы семьи в гражданском праве. — М., 1977. — С. 47). Фактично таку позицію поділяв і Г. К. Матвеев вважаючи, що норми, які регулюють відносини, пов'язані з вихованням дітей, позбавлених батьківського піклування, носять в основному сімейно-правовий характер (див.: Советское семейное право. — М., 1985. — С. 196.

У сімейному праві опіка та піклування розглядаються як передача дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншим особам з метою виховання та захисту їх майнових і особистих прав. Дитина-сирота — це дитина, в якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування, — це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми чи недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцеперебування, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти та діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти.

Але опіка і піклування можуть встановлюватися і за життя батьків неповнолітніх дітей у випадках, коли батьки судом позбавлені батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини, оскільки перебування з батьками небезпечно для її життя; батьки визнані у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними (психічно хворі, розумово відсталі тощо); понад шість місяців не проживають разом з дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні; не виявляють щодо дитини батьківської уваги та турботи чи підкинули дитину, і це підтверджено відповідними актами органів внутрішніх справ; відмовилися від дитини у встановленому законом порядку; перебувають під слідством; виїхали на постійне місце проживання або на постійне місце роботи за кордон чи перебувають у тривалому відрядженні.

Між тим, встановлення опіки та піклування стосовно дитини-сироти і дитини, яка позбавлена батьківського піклування, не є обов'язковим. У випадках, передбачених законом, інші особи насамперед близькі родичі, можуть без встановлення над дитиною опіки і без призначення їх опікунами, звертатися з позовами до суду про захист прав і інтересів такої дитини чи брати участь у її вихованні. Закон відносить до таких осіб діда, бабу, сестру, брата, мачуху, вітчима, особу, яка взяла у свою сім'ю таку дитину («фактичного вихователя») (статті 258, 260, 261, 262 СК).

Питання, пов'язані з утриманням і вихованням дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, вирішуються не тільки на підставі норм СК і ЦК, а також на підставі Правил опіки та піклування (далі — Правил)¹ органами опіки та піклування, якими є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад. Безпосереднє ведення справ щодо опіки та піклування покладається у межах їх компетенції на відповідні управління та відділи місцевої державної адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах рад. У селищах і селах справами опіки та піклування відають виконавчі комітети сільських і селищних рад. Зокрема органи освіти здійснюють діяльність щодо виявлення, обліку та передачі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до дитячих будинків, шкіл-інтернатів різних профілів, під опіку (піклування), усиновлення та з інших питань, що належать до їх компетенції.

Опіка та піклування різняться за своїм змістом. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітньою особою) і має часткову цивільну дієздатність, тобто має право самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини, здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, і не несе відповідальності за заподіяну нею шкоду. Виходячи з цього, опікун замінює її у здійсненні всіх інших прав і обов'язків, являючись її законним представником. Між тим, він не має права без дозволу органу опіки та піклування відмовитися від майнових прав підопічного; видавати письмові зобов'язання від імені підопічного; укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі

---

¹ Затверджені наказом Державного комітету у справах сім'ї та молоді України, Міністерства освіти України, МОЗ України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 26. — Ст. 1252.

Слід відмітити, що на сьогодні ці Правила потребують оновлення з урахуванням тих змін, що відбулися і в сімейному, і в цивільному законодавстві. Частково це вирішено Постановою Кабінету Міністрів України 17 жовтня 2007 р. «Питання організації виконання законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування» (Урядовий кур'єр (Документи). — 2007. — № 207–208), але цього явно замало.

договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; укладати договори щодо іншого цінного майна (ч. 1 ст. 71 ЦК).

Піклування встановлюється над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітньою особою), яка має неповну цивільну дієздатність, тобто має право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи, самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Така дитина особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону і самостійно на загальних підставах відповідає за заподіяну нею шкоду. Виходячи з цього, піклувальник дає згоду на вчинення інших правочинів неповнолітньою дитиною, за винятком випадків, передбачених законом. Так, відповідно до ст. 70 ЦК піклувальник не може давати згоду на укладення договорів між підопічним та своєю дружиною (своїм чоловіком) або своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позички, а також може давати згоду на укладення певних договорів тільки з дозволу органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 71 ЦК). Піклувальник захищає дитину від зловживань з боку інших осіб.

Орган опіки та піклування контролює діяльність опікунів (піклувальників) відносно умов утримання, виховання, навчання дитини, здійснюючи такий контроль різними способами, зокрема, перевіркою умов життя дитини, її виховання і навчання, перевіркою звітів опікунів (піклувальників) відносно діяльності за певний термін, співбесідами із сусідами опікунів (піклувальників), вчителями і таке інше. Підставою для оцінки діяльності опікуна (піклувальника) є акт, який складається після кожної планової перевірки.

§ 2. Встановлення опіки та піклування над дітьми

Опікуном (піклувальником) може бути тільки фізична особа, хоча функції опікунів можуть виконувати також дитячі

заклади, заклади охорони здоров'я, а також самі органи опіки та піклування.

Слід зазначити, що на відміну від КЗпШС УРСР відповідно до якого опіка та піклування встановлювалися органом опіки та піклування, новий СК, зберігши це правило (ч. 3 ст. 243 СК), передбачає встановлення опіки та піклування також і судом у випадках, передбачених ЦК, а саме, якщо при розгляді справи буде встановлено, що малолітня чи неповнолітня особа позбавлені батьківського піклування (ч. 3 ст. 60 ЦК). Тобто, якщо в судовому порядку задовольняється позов про позбавлення батьківських прав внаслідок чого батько (мати) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання, перестає бути законним представником дитини тощо, суд встановлює або опіку чи піклування над цією дитиною залежно від її віку. Таким чином, новий СК України містить новелу відносно порядку встановлення опіки чи піклування. Але незалежно від того, ким встановлюється опіка чи піклування — судом чи органом опіки чи піклування, опікун (піклувальник) призначається виключно органом опіки та піклування. Причому фізична особа може бути призначена опікуном (піклувальником) лише за її згодою, що має бути виражено в письмовій заяві, як правило, з урахуванням бажання самої дитини.

Таким чином, **встановлення опіки та піклування — це юридичний акт, який є складним за своїм фактичним складом і включає волевиявлення опікуна (піклувальника) (ч. 1 ст. 244 СК) та рішення органу опіки та піклування (ст. 61 ЦК), або рішення суду (ч. 3 ст. 60 СК)**. Стосовно побажання малолітньої чи неповнолітньої дитини на встановлення опіки та піклування (п. 2 ч. 4 ст. 63 ЦК), то воно не входить до складу юридичних фактів, що тягнуть виникнення опіки та піклування, бо побажання дитини може враховуватися органом опіки та піклування при призначенні опікуна (піклувальника), але не є обов'язковим.

Вимоги, що встановлює закон до опікуна (піклувальника). Закон передбачає, що **опікуном (піклувальником) дитини може** виступати тільки **повнолітня дієздатна особа**. У разі її призначення орган опіки та піклування має враховувати її особисті якості, здатність до виховання дитини, ставлення до неї (ч. 2 ст. 244 СК). Виходячи з цього, **не може бути опікуном**

(піклувальником) дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, особа, позбавлена батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Закон акцентує увагу саме на здатності особи бути опікуном (піклувальником), а також на суб'єктивному її ставленні до виховання дитини. Але, як і в законодавстві, що діяло раніше, поза увагою залишилися такі обставини, як можливість виконувати функції опікуна (піклувальника), а саме стан здоров'я особи і наявність у неї відповідних матеріально-побутових умов для життя дитини¹, спроможність забезпечити останню житлом, якщо вона не має свого помешкання. Тому доцільним було б у ч. 3 ст. 244 СК вказати на те, що не може бути опікуном (піклувальником) також і особа, яка не в змозі виконувати обов'язки останніх за станом здоров'я, а також за відсутністю у неї відповідних матеріально-побутових умов, якщо дитина не має свого помешкання.

СК України відійшов від закріплення переважного права на опіку близьких родичів дитини, яка позбавлена батьківського піклування (ст. 138 КЗпШС), і це не випадково, бо законодавець не вважає за потрібне зв'язувати орган опіки та піклування такою умовою на випадок, коли особи, які перебувають у сімейних, родинних стосунках з дитиною, не мають необхідних умов для належного виховання і життя майбутнього підопічного чи з будь-яких інших причин не можуть або не бажають опікуватися долею дитини. Тому не можна погодитися з тими правниками, які без будь-яких застережень вказують, що, виходячи саме з п. 2 (читай ч. 2 — *Авт.*) ст. 244 СК, переважне право серед кількох осіб, які бажають стати опікуном чи піклувальником над однією і тією самою дитиною, надається родичам дитини незалежно від місця їх проживання². Безумовно, родичі мають бути найбільш зацікавленими в долі дитини і їм, крім того, легше встановити контакт з дитиною, але не слід надавати цій обстави-

¹ В науковій літературі на це звертається увага такими правниками, як Є. Ершова (див.: *Опека і попечительство*. — М., 1971. — С. 19; *Малярєвський А., Шевченко Я.* (див.: *Правові питання охорони інтересів дітей при здійсненні опіки і піклування // Радянське право*. — 1973. — № 4. — С. 43–45.

² *Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука*. — К.: Істина, 2002. — С. 262.

ні вирішального значення. В інтересах дитини перевагу можна надати й іншій особі, яка не є родичем¹. До того ж, вирішуючи питання про влаштування, наприклад, дитини, один з батьків якої позбавлений батьківських прав, вона, за бажанням другого з батьків, може бути передана йому, якщо ж цього не відбувається, переважно право перед іншими особами на передавання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід дитини, повнолітні брати та сестри, інші родичі, але, як вже зазначалося раніше, не йдеться в цьому разі щодо опіки чи піклування. Лише у разі якщо дитина не може бути передана зазначеним особам або ма-чусі, вітчиму, вона передається на опікування органів опіки та піклування (ст. 167 СК).

§ 3. Права дитини, над якою встановлено опіку або піклування

СК України закріплює права дитини, над якою встановлено опіку чи піклування, які повною мірою відповідають тим обов'язкам, що виникають у опікуна чи піклувальника. Аналіз прав такої дитини та дитини, що виховується батьками, дозволяє дійти висновку, що вони майже тотожні, хоча особливість стану дитини, позбавленої батьківського піклування, безумовно, потребує надання їй специфічних прав і накладає на опікунів (піклувальників) специфічних обов'язків.

Відповідно до ст. 247 така дитина має право:

— **на проживання в сім'ї опікуна (піклувальника)**, тобто незалежно від того має вона житло чи ні, дитина може вимагати вселення до опікуна (піклувальника), хоча це ні в якому разі не перешкоджає останньому поселитися у підопічного. Це правило одне з найголовніших, бо дитина потребує сімейного виховання. Але таке вселення не породжує самостійного права на помешкання ні у дитини, ні у опікуна або піклувальника;

— **на збереження права користування житлом**, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування;

---

¹ *Маляревський А., Шевченко Я.* Правові питання охорони інтересів дітей при здійсненні опіки і піклування // Радянське право. — 1973. — № 4. — С. 45.

— **на отримання житла, у разі його відсутності відповідно до закону**, тобто незалежно від того чи повертається дитина від опікуна (піклувальника), чи повертається вона після виходу із дитячого закладу, не потребуючи подальшого опікування, але потребуючи задоволення свого конституційного права на житло, вона має право на отримання житла¹;

— **на піклування з боку опікуна (піклувальника)**. Це означає, що дитина повинна постійно відчувати турботу щодо своїх потреб як духовних, так і матеріальних. Між тим, опікун (піклувальник) не зобов'язаний утримувати підопічного за свій кошт, бо свої обов'язки щодо піклування він виконує безоплатно (ч. 5 ст. 249 СК). Опіка та піклування на відміну від усиновлення не породжує між опікуном (піклувальником) та підопічним правовідносин аналогічних батьківським. Тому дитина, над якою встановлено опіку чи піклування, на відміну від дитини, яка усиновлюється, не втрачає зв'язків із своїми батьками або родичами, а звідси має право на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника. Саме за рахунок цих виплат, а також за рахунок доходів від належного підопічному майна, опікун (піклувальник) самостійно здійснює витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного (ч. 3 ст. 72 ЦК), і звітує про це органу опіки та піклуванню.

Між тим, на думку деяких з правників такий підхід вважається помилковим, бо опікуном та піклувальником не завжди є родичі дитини чи особи з високим рівнем матеріального забезпечення². З цим слід погодитися. Вважаємо за доцільне керуватися положеннями ст. 73 ЦК, яка встановлює, що опікун (піклувальник) може отримувати платню на підставах, в розмірі і в порядку, які встановлюються Кабінетом Міністрів України;

— **на забезпечення її умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності**. Опікуни та піклувальники мають піклуватися щодо морального та фізичного розвитку дитини, стану її здоров'я, виховувати в дитині працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливо-

¹ На сьогодні такі діти мають право на позачергове надання їм житла відповідно до ст. 46 ЖК УРСР і Правил опіки та піклування.

² *Ромовська З. В.* Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — С. 472.

го ставлення до старших. Відповідно до чинного законодавства вони мають забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, причому вибір форми освіти (домашня освіта, освіта в приватному ліцеї, в державній загальноосвітній школі), конкретної освітньої установи має здійснюватися за згодою дитини. Але при цьому, на відміну від батьків (усиновлювачів), опікуни (піклувальники) повинні у разі вибору форм і способів виховання дотримуватися рекомендацій органів опіки і піклування, а також рахуватися з думкою самої дитини. Така дитина не втрачає права на спілкування зі своїми родичами, батьками, якщо останні не позбавлені батьківських прав. Тому опікун (піклувальник) має забезпечити дитині здійснення цього права;

— **на захист від зловживань з боку опікуна чи піклувальника.** Зловживання з боку опікуна (піклувальника) — це порушення ним законних прав і інтересів дитини на всебічний розвиток, освіту, виховання, здоров'я, на повагу до її людської гідності (жорстоке поводження, схилення її до жебракування тощо), використання опіки (піклування) з корисною метою. Дії опікуна можуть бути оскаржені заінтересованими особами, в тому числі і родичами підопічного, до органу опіки та піклування чи до суду. Рішення органу опіки та піклування може бути оскаржене до відповідного органу, якому підпорядкований орган опіки та піклування (ст. 79 ЦК).

Якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів. Така дитина також має право на всебічний розвиток, виховання, освіту, повагу до її людської гідності, на збереження права користування житлом, у якому вона раніше проживала, а у разі відсутності житла — право на його отримання відповідно до закону¹, на пільги, встановлені законом, при працевлаштуванні після закінчення строку перебування у зазначених закладах. Така дитина теж має право на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника.

---

¹ Вважаємо, що стосовно і цих дітей, норма відносно збереження права користування житлом, сформульована не досить вдало і може породжувати на практиці багато непорозумінь.

§ 4. Права та обов'язки опікунів та піклувальників

Обов'язки опікуна чи піклувальника координують права підопічного. Виходячи з цього *опікун (піклувальник) зобов'язаний:*

— *виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток.* Опікунам (піклувальникам) належать такі самі права з виховання дітей, як і батькам дитини¹. Між тим, слід погодитися, що ці права вужче за об'ємом і поставлені під більш жорсткий контроль органів опіки та піклування²;

— забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти;

— *захищати права та інтереси дитини;*

— вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону чи рішення суду. *Це право може бути застосовано не тільки відносно сторонніх осіб і родичів дитини (тіток, дядьків, баб, дідів тощо), але й навіть до батьків цих дітей, якщо вони їх незаконно утримують;*

— *управляти майном підопічного.* Під управлінням майном слід розуміти будь-які дії опікуна або піклувальника, спрямовані на збереження та використання майна підопічного в його інтересах. Якщо підопічний за станом розумового розвитку та здоров'я може самостійно визначити свої потреби та інтереси, опікун, здійснюючи управління майном підопічного, повинен враховувати його побажання³. При цьому ряд правочинів не дає можливості опікуну будь-що здійснювати із цим майном (ч. 1 ст. 68 ЦК), а ряд правочинів — дозволяє це здійснювати лише з дозволу органів опіки і піклування (ст. 71 ЦК);

— *щорічно, не пізніше 1 лютого подавати до органу опіки та піклування звіт про свою діяльність за минулий рік;*

---

¹ Такий підхід був характерним і для правників XIX століття. Так, В. І. Синайський вказував, що основна ідея опіки — сурогат батьківського опікування дітьми, їх особистістю та майном (див.: Русское гражданское право. — М.: Статут, 2002. — С. 52), а Д. І. Мейер вважав, що опіка — це заміна батьківської влади (див.: Русское гражданское право. — М.: Статут, 2002. — С. 763.

² Антокольская М. В. Семейное право. — М.: Юрист, 2002. — С. 309.

³ Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — С. 410.

– *при припиненні опіки чи піклування подати загальний звіт щодо своєї діяльності.*

Опікун (піклувальник) не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, якщо спілкування суперечить інтересам дитини.

§ 5. Припинення опіки та піклування над дітьми

СК розрізняє такі поняття як «припинення опіки (піклування)» і «звільнення опікуна (піклувальника) від своїх обов'язків». Якщо підставою припинення опіки (піклування) за правилом є певний юридичний факт, який не залежить від волі підопічного або опікуна (піклувальника) – це подія, внаслідок чого відпадає необхідність в подальшому здійсненні опіки (піклування), та звільнення відбувається чи на прохання самого опікуна (піклувальника), чи на прохання підопічного, чи за заявою органу опіки та піклування у судовому порядку.

Відповідно до ст. 250 СК опіка чи піклування над дитиною припиняються у випадках, передбачених ЦК України.

Опіка припиняється:

– *передачею малолітньої особи батькам (усиновлювачам),* тобто малолітній особі повертається батьківське піклування (ч. 1 ст. 75 ЦК). Це відбувається лише на підставі рішення органу опіки та піклування;

– *у разі досягнення дитиною чотирнадцяти років.* Особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення органу опіки та піклування щодо цього (ч. 2 ст. 76 ЦК);

– *смертю опікуна або дитини.* В цьому випадку рішення органу опіки та піклування не потрібно (п. 5.4 Правил).

Піклування припиняється:

– у випадку досягнення дитиною повноліття (п. 1 ч. 1 ст. 77 ЦК);

– у випадку реєстрації шлюбу дитиною (п. 2 ч. 1 ст. 77 ЦК). Відповідно до ч. 2 ст. 23 СК України за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам, дитині надається право на шлюб. При цьому суд повідомляє про отримання такої заяви

піклувальника дитини, бо останній захищає її інтереси. Навіть якщо піклувальник буде заперечувати проти цього, це не буде слугувати підставою для відмови в задоволенні такої заяви. Відповідно до ч. 2 ст. 34 ЦК з моменту реєстрації шлюбу такої особи, вона набуває повної цивільної дієздатності, що тягне за собою припинення піклування;

— у випадку надання дитині повної цивільної дієздатності (п. 3 ч. 1 ст. 77 ЦУ). Повна цивільна дієздатність відповідно до ч. 1 ст. 35 ЦК України може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років та працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю чи батьком дитини. Це відбувається за рішенням органу опіки та піклування за заявою дитини за письмовою згодою піклувальника, а у разі відсутності такої згоди — за рішенням суду (ч. 2 ст. 35 ЦК). Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. Якщо піклувальник дає на це письмову згоду, дитина реєструється як підприємець і з цього моменту набуває повної дієздатності (ч. 3 ст. 35 ЦК). Набуття повної цивільної дієздатності тягне за собою припинення піклування;

— у разі смерті піклувальника або дитини (п. 5.5 Правил). В цьому випадку рішення органу опіки і піклування не потрібне.

Вважаємо, що припинення піклування може відбуватися також і у разі передачі неповнолітньої дитини батькам (усиновлювачам).

§ 6. Звільнення опікунів та піклувальників дитини від їх обов'язків

Припинення опіки та піклування без узгодження з опікунами та піклувальниками тягне звільнення їх від виконання своїх обов'язків. Між тим, це не єдина підстава такого звільнення. Відповідно до ст. 251 СК особа може бути звільнена від обов'язків опікуна чи піклувальника дитини у випадках, передбачених ЦК, а також у разі якщо між опікуном, піклувальником і дитиною склалися стосунки, які перешкоджають здійсненню ними опіки, піклування. Звільнення від цих обов'язків здійснюють або органи опіки та піклування, або суд.

Виходячи з того, що обов'язки опікунів та піклувальників ґрунтуються виключно на добровільному виборі, небажанню чи

неможливістю останніми їх виконання у майбутньому, підкріплені відповідною заявою, тягне за собою звільнення їх від цих обов'язків у встановленому законом порядку. Така заява розглядається органом опіки та піклування протягом одного місяця. Відповідно до п. 5.1 Правил заява задовольняється, якщо орган опіки та піклування за місцем проживання підопічного визнає, що таке прохання викликано поважною причиною, наприклад, хворобою, зміною матеріального стану опікуна (піклувальника), відсутністю взаєморозуміння, що не дає йому можливості належним чином виконувати свої обов'язки тощо. Причому виконання таких обов'язків має відбуватися до винесення рішення щодо звільнення опікуна чи піклувальника ще до закінчення місячного строку від дня подання заяви, якщо остання не була розглянута протягом цього строку (ч. 1 ст. 75 ЦК).

Між тим, орган опіки та піклування може звільнити піклувальника від його обов'язків за заявою особи, над якою встановлено піклування. Йдеться щодо дитини, яка вже досягла щонайменше чотирнадцяти років і може належним чином оцінити стосунки, що склалися між нею і піклувальником.

За заявою органу опіки та піклування суд може звільнити особу від обов'язків опікуна чи піклувальника у разі невиконання нею своїх обов'язків, наприклад, зловживання своїм правом, ухилення від виконання обов'язків щодо виховання, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи закладу соціального захисту.

На відміну від законодавства України законодавство РФ має не тільки інститут звільнення опікунів і піклувальників від здійснення ними своїх обов'язків, а й відсторонення останніх від виконання цих зобов'язань (ст. 39 ГК РФ). Звільнення за своєю правовою природою розглядається як міра захисту, а для його застосування достатньо наявності певних об'єктивних обставин. Наявності вини опікуна чи піклувальника для застосування цієї міри не потрібно.

Відсторонення опікуна чи піклувальника, навпаки, застосовується тільки в якості санкції за винну поведінку останніх, якщо вони без поважних причин не виконували зобов'язань опікуна чи піклувальника належним чином, ухилялися від виконання обов'язків з виховання дитини чи зловживали своїми правами. За своєю правовою природою відсторонення є мірою відповідальності та тягне за собою цілу низку несприятливих

наслідків, а саме, такі особи в майбутньому не можуть бути усиновлювачами, опікунами, піклувальниками тощо. Крім цього, орган опіки та піклування вживає заходів з відшкодування неповнолітньому шкоди, яка заподіяна винною поведінкою опікуна чи піклувальника. Вважаємо такий підхід більш виваженим.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке опіка та піклування над дітьми?
2. Який порядок встановлення опіки та піклування над дітьми?
3. Які права у дитини, над якою встановлено опіку або піклування?
4. Які права та обов'язки опікунів та піклувальників?
5. У яких випадках опіка та піклування можуть бути припинені?
6. Як відбувається звільнення опікунів та піклувальників дитини від їх обов'язків?

Глава 15

ПАТРОНАТ НАД ДІТЬМИ

---

§ 1. Поняття патронату над дітьми та його відмінність від інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Патронат над дітьми — це оновлений інститут сімейного законодавства України, який передбачався ще Кодексом про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР 1926 р.¹, але не отримав на той час широкого застосування. Між тим, сучасний стан життя зберігає не тільки необхідність в існуванні вже апробованих практикою форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, — усиновлення, опіки та піклування, дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей тощо, а потребує розширення кола таких форм, що на сьогодні знайшло своє закріплення в інституті патронату над дітьми.

Патронат — альтернативна форма влаштування дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання. Якщо проаналізувати мету, підстави застосування закріплених в СК форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, їх сутність, то слід прийти до висновку, що кожна з них хоч і спрямована на поліпшення долі дітей, але має свої особливості. Так, від усиновлення патронат над дітьми відрізняється таким:

— усиновлення на відміну від патронату відносять до підстав створення сім'ї;

— при усиновленні дитина приймається в сім'ю усиновлювача на правах дочки чи сина і поміж дитиною і усиновлювачем виникають відносини, що прирівнюються до батьківських². При патронаті батьківських прав не виникає, а дитина передається лише на виховання;

---

¹ Положення про порядок патрунування дітей в колгоспах і сім'ях трудящих, яке було затверджено Постановою РНК УРСР від 11 червня 1940 р. // СП Української ССР. — 1940. — № 15.

² Детальніше про це див. у гл. 13.

— підставою виникнення усиновлення за правилом є рішення суду, а відносини між дитиною та патронатним вихователем виникають на підставі договору між останнім і органом опіки та піклування;

— патронат на відміну від усиновлення припиняється за досягнення дитиною повноліття;

— патронатний виховатець на відміну від усиновлювача отримує платню за виховання;

— між патронатним вихователем і дитиною не виникає аліментних зобов'язань, як це відбувається у разі усиновлення;

— патронат не є перешкодою для усиновлення дитини, і, навпаки, усиновлення припиняє зможу встановлення патронату.

Від опіки та піклування патронат над дітьми відрізняється таким:

— патронатний виховатець отримує на відміну від опікуна (піклувальника) платню за виконання своїх зобов'язань;

— між дитиною і патронатним вихователем складаються більш тісні зв'язки ніж між дитиною і піклувальником чи опікуном;

— опікун — законний представник дитини у всіх правовідносинах, а патронатний виховатець лише у сфері процесуальних відносин¹.

§ 2. Підстави виникнення та припинення патронату над дітьми. Договір про патронат

В основі виникнення патронату над дітьми лежить *фактичний склад*, до якого входять: **визнання дитини сиротою чи такою, яка з інших причин позбавлена батьківського піклування, договір про патронат та передача дитини у сім'ю патронатного вихователя.**

Дитина може бути передана у сім'ю патронатного вихователя лише після того, як вона на загальних підставах визнана сиротою чи позбавлена батьківського піклування. Патронатному вихователю надається можливість підібрати ту дитину, яку вона бажає виховувати. Законодавство, на жаль, не вирішує питання

---

¹ Ромовська З. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — С. 475—476.

відповідно того, чи можна передавати під патронат дитину, у якої є рідні неповнолітні брати і сестри, які до цього моменту виховувалися разом. Вважаємо, що хоча такі форми як усиновлення та патронат і різняться одна від одної, між тим, в них одна мета — виховання дитини, позбавленої батьківського піклування. Тому, виходячи з аналогії закону, зокрема ст. 210 СК неповнолітні брати і сестри не можуть біти роз'єднані при передачі їх під патронат. І лише за наявності обставин, що мають істотне значення, зокрема, неможливості їх сумісного проживання і виховання за станом здоров'я, орган опіки і піклування укладає договір і передає під патронат одного з братів або сестер. Якщо буде досягнуто згоди про передачу в сім'ю патронатного вихователя рідних брата й сестри, то з вихователем орган опіки та піклування повинен укласти кілька договорів (за кількістю дітей), бо кожний з цих договорів буде стосуватися певної дитини і встановлювати обов'язки сторін щодо неї.

Укладенню договору передують обстеження умов проживання сім'ї патронатного вихователя з тим, щоб виховання дитини саме в цій сім'ї відповідало її інтересам. Слід зауважити, що обстеження умов має відбуватися за правилом стосовно певної дитини. Тільки після того як орган опіки і піклування прийде до позитивного висновку, між ним і патронатним вихователем укладається договір про патронат, в якому оговорюються певні умови, на яких дитина передається на виховання, тобто сторонами цього договору виступають тільки орган опіки та піклування та патронатний вихователь. Дитина, незалежно від віку, в укладенні цього договору участі не бере. Між тим, відповідно до ст. 253 СК передача дитини під патронат потребує її згоди. Чи входить ця згода до складу юридичних фактів? Вважаємо, що ні, бо у певних випадках передача дитини у патронат проводиться і без її згоди, а саме, якщо дитина ще не досягла віку, з якого може висловити її.

Договір про патронат. За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою чи з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатний вихователь) до досягнення дитиною повноліття, за платню (ст. 252 СК). Аналізуючи поняття цього договору, слід дійти до висновку, що цей договір нерозривно пов'язаний з конкретними особами (певною дитиною, патронатним вихователем) і має особистий характер. *Предмет* догово-

ру — прийняття у сім'ю дитини, позбавленої батьківського піклування, для забезпечення її належним сімейним вихованням. Це — відплатний договір. За виховання дитини за домовленістю з органом опіки та піклування патронатному вихователю призначається платня, щомісячний розмір якої залежить від певних обставин, а саме: віку дитини, стану її здоров'я та інше.

Відповідно до ст. 255 СК на патронатного вихователя покладаються певні зобов'язання: забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо; створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку; захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень. Тобто на відміну від легального визначення цього договору, яким на патронатного вихователя покладається лише обов'язок з виховання дитини, його обов'язки значно ширше, бо він зобов'язується ще й утримувати дитину, хай навіть і не за свій кошт, створювати умови для її розвитку, а також захищати її. І це вірно, бо виховувати дитину в сім'ї без її розвитку, утримання і захисту — неможливо. Тому було б вірніше передбачити, що за договором про патронат над дітьми органом опіки та піклування дитина, яка є сиротою, або з інших причин позбавлена батьківського піклування, передається в сім'ю патронатного вихователя не лише на виховання на платній основі до досягнення нею повноліття. Патронатний вихователь зобов'язаний також слідкувати за розвитком дитини, утримувати її за рахунок певних джерел і захищати її права. При цьому дитина зберігає право на аліменти, пенсії та допомогу, які вона отримувала раніше.

Сторонами зазначеного сімейно-правового договору¹ є патронатний вихователь і відповідний орган опіки та піклування. На відміну від осіб, які прагнуть стати усиновителями, опікунами (піклувальниками), і до яких висувуються певні вимоги, СК не висуває жодної з них до осіб, які прагнуть стати патронатними вихователями. Але чи є виправданим такий підхід? Вважаємо, що ні. Інститут патронату — це самостійна комплексна форма, яка поєднує в собі і елементи усиновлення, бо дитина пе-

¹ Таку точку зору на сьогодні поділяють І. Бірюков (див.: Сімейне право України: Підручник / За ред. В. С. Гопанчука. — С. 274); З. Ромовська (див.: Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — С. 476), Ю. Червоний (див.: Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. — С. 427).

редається на виховання в сім'ю патронатного вихователя, який зобов'язаний виховувати дитину, обираючи для цього певні форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства, утримувати її тощо, а також і елементи опіки та піклування, бо патронатний вихователь повинен захищати особисті та майнові права дитини, її законні інтереси. Патронат припиняється за досягнення дитиною повноліття.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне встановити, що **патронатним вихователем не можуть** бути особи, обмежені у дієздатності чи визнані недієздатними; особи, що зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами; особи, що позбавлені батьківських прав¹; особи, що були усиновлювачами та були позбавлені батьківських прав; особи, які були звільнені від обов'язків опікуна чи піклувальника за неналежне виконання своїх обов'язків; особи, які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки патронатних вихователів²; особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини. Між тим, на сьогодні існують й інші точки зору. Зокрема, В. Бірюков, Ю. Червоний вважають, що патронатний вихователь за своїм правовим статусом прирівнюється до опікунів чи піклувальників³, а це, в свою чергу, дає змогу застосувати аналогію закону і вважати, що патронатним вихователем може бути лише повнолітня і дієздатна особа як одружена, так і одинока, бо, виходячи з ч. 3 ст. 3 СК, остання також має права члена сім'ї. З. Ромовська хоча і вважає, що патронат це не опіка та не піклування⁴, але фактично прирівнює патронатного вихователя до опікуна (піклувальника), пропонуючи застосовувати аналогію закону, визначивши, що не може бути патронатним вихователем, як і опікуном і піклувальником, той, хто зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами тощо⁵.

¹ У зв'язку з цим пропонуємо доповнити п. 4 ч. 1 ст. 166 СК України вказівкою на те, що особа, позбавлена батьківських прав, не може бути усиновлювачем, опікуном чи піклувальником та патронатним вихователем.

² До речі, такий підхід спостерігається при влаштуванні дитини в прийомну сім'ю або в дитячий будинок сімейного типу (Див. про це більш докладніше в главах 16 та 17 цього Підручника).

³ *Рясенцев В. А.* Семейное право. — М., 1971. — С. 287; *Бірюков І.* Зазнач. праця. — С. 274; *Червоний Ю.* Зазнач. праця.

⁴ Семейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — С. 475.

⁵ Там само. — С. 476.

§ 3. Припинення патронату над дітьми

Зазвичай патронат припиняється з припиненням строку його дії, тобто досягненням дитини повноліття. Між тим, відносини, що існують між патронатним вихователем і дитиною можуть бути припинені і достроково у таких випадках:

— смерті патронатного вихователя чи смерті дитини. Це цілком зрозуміло, бо договір про патронат нерозривно пов'язаний, як вже зазначалося, з конкретними особами і має особистий характер. Між тим, якщо дитині було добре в сім'ї патронатного вихователя і вона бажає залишитися в ній, а члени сім'ї погоджуються з цим, слід виходити з того, що саме один з членів цієї сім'ї має перевагу перед іншими фізичними особами стати патронатним вихователем;

— появи батьків дитини і передачі їм дитини;

— відмови від договору патронатного вихователя чи дитини, яка досягла чотирнадцяти років. В цьому випадку незалежно від того, хто звернувся з проханням розірвати договір, до призначення дитині нового вихователя чи передачі дитини іншій особі, навчальному закладові, закладові охорони здоров'я чи соціального захисту вихователю, який відмовився від договору, зобов'язаний піклуватися про дитину;

— згоди сторін;

— за позовом органу опіки та піклування на підставі рішення суду у разі невиконання вихователем своїх обов'язків. Це відбувається у разі, якщо вихователю нехтує виконанням своїх зобов'язань, виконує їх неналежним чином або взагалі виявиться нездатним забезпечити дитині належні умови для її виховання, або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке патронат над дітьми?
2. Які підстави виникнення патронату над дітьми?
3. Яка правова характеристика договору про патронат?
4. Які підстави припинення патронату над дітьми?

Глава 16

ПРИЙОМНА СІМ'Я

Однією з форм сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є створення прийомних сімей¹. На сьогодні цей інститут регулюється гл. 20-1 СК (статті 256¹–256⁴) і Положенням про прийомну сім'ю (далі — Положення)².

Зазначені нормативно-правові акти мають певні розбіжності в визначенні поняття прийомної сім'ї. Більш повним слід вважати поняття, яке містить Положення, де **приймною сім'єю визнається сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за платню взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування**. Що стосується СК, то в ньому хоч і передбачається можливість бути прийомними батьками не тільки для подружжя, але й для особи, що не перебуває у шлюбі, але не вказується на це у визначенні поняття прийомної сім'ї.

Прийомні батьки — це подружжя або особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли добровільно за платню на виховання та спільне проживання прийомних дітей на власну житлову площу за наявності відповідних санітарно-гігієнічних та побутових умов.

Фінансування прийомних сімей здійснюється за рахунок державного бюджету. Щомісячна державна соціальна допомога на прийомну дитину становить два прожиткових мінімуми для

---

¹ Слід зазначити, що така форма сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, знайшла своє закріплення в СК України лише після отримання позитивних результатів експерименту з утворення таких сімей в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Львівській, Харківській областях та у м. Києві. Див.: постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області (Офіційний вісник України. — 1998. — № 9. — Ст. 341); від 15 вересня 1999 р. «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України» (Офіційний вісник України. — 1999. — № 38. — Ст. 1903).

² Затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 32. — 25 вересня.

дітей відповідного віку і виплачується одному з прийомних батьків. Заощаджені протягом року бюджетні кошти вилученню не підлягають і використовуються прийомними батьками для задоволення потреб прийомних дітей у наступному році.

Прийомними батьками можуть бути працездатні особи, які перебувають у шлюбі, крім випадків, якщо хоча б одна з них:

- не пройшла курс підготовки потенційних кандидатів у прийомні батьки, що є обов'язковим;
- визнана в установленому порядку недієздатною або обмежено дієздатною;
- позбавлена батьківських прав;
- колишній опікун (піклувальник, усиновитель), позбавлений відповідних прав за неналежне виконання покладених на нього обов'язків;
- за станом здоров'я не може виконувати обов'язки щодо виховання дітей.

Не можуть бути прийомними батьками особи, з якими на спільній житловій площі проживають члени сім'ї, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, хворі на СНІД (крім сімей, які беруть на виховання дітей, уражених ВІЛ-інфекцією), відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства.

Влаштування дітей у прийомну сім'ю проводиться з урахуванням віку прийомних батьків та дітей, щоб на час досягнення обома прийомними батьками пенсійного віку всі прийомні діти досягли віку вибуття з прийомної сім'ї. У разі досягнення пенсійного віку одним з прийомних батьків час перебування дітей визначається за віком молодшого з батьків. В окремих випадках за згодою сторін прийомна сім'я може функціонувати і після досягнення прийомними батьками пенсійного віку, але не більше ніж протягом п'яти років.

Прийняття дитини на виховання у прийомну сім'ю — це юридичний акт, який є складним за своїм фактичним складом і включає волевиявлення подружжя або особи, яка не перебуває у шлюбі, та рішення відповідного державного органу. Хоча відповідно до ч. 2 ст. 256³ СК на влаштування дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, до прийомної сім'ї потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити, така згода не входить до складу юридичних фактів, які тягнуть виникнення прийомної сім'ї, бо

у певних випадках влаштування у прийомну сім'ю провадиться і без згоди дитини.

Рішення про утворення прийомної сім'ї приймається відповідним державним органом (районною, районною в містах Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим комітетом міської ради (міст республіканського значення Автономної Республіки Крим і міст обласного значення) на підставі заяви сім'ї або окремої особи, які виявили бажання утворити прийомну сім'ю, за поданням відповідного висновку служби в справах неповнолітніх районної, районної в містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих комітетів міських рад щодо можливості утворення прийомної сім'ї за результатами проходження курсу підготовки і рекомендацією відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Претенденти на прийомних батьків обов'язково інформуються щодо стану здоров'я, фізичного та розумового розвитку дітей, яких вони бажають взяти на виховання та спільне проживання.

На підставі рішення про утворення прийомної сім'ї між прийомними батьками та органом, який прийняв рішення щодо її утворення, укладається договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання (далі — договір).

За цим договором прийомні батьки зобов'язуються:

- створити належні умови для всебічного розвитку дітей, одержання ними освіти, підготовки до самостійного життя та праці;

- захищати їх права та інтереси; проводити щороку їх медичне обстеження та виконувати рекомендації лікарів-спеціалістів;

- співпрацювати з відповідними органами (центрами соціальних служб) у ході здійснення соціального супроводження прийомних сімей;

- у разі виникнення несприятливих умов для утримання, виховання і навчання прийомних дітей повідомляти про це місцеву службу у справах неповнолітніх;

- у роботі з дітьми дотримуватися вимог законодавства України про захист інтересів дітей та охорону дитинства;

- співпрацювати з місцевими службами у справах неповнолітніх та соціальними службами, залучати спеціалістів до вирішення проблемних питань;

– використовувати в повному обсязі та за призначенням державну соціальну допомогу, надану прийомним дітям, на забезпечення їх повноцінного харчування, утримання, виховання, розвитку і освіти.

Прийомні батьки несуть відповідальність за прийомних дітей згідно із законодавством.

Відповідний державний орган зобов'язується:

– щомісяця виплачувати грошове забезпечення прийомним батькам;

– забезпечити соціальне супроводження прийомної сім'ї, закріплення за нею соціального працівника;

– забезпечити щорічне безоплатне медичне обстеження дітей;

– здійснювати координацію діяльності відповідних установ та організацій, пов'язаної із захистом прав дітей, та нести відповідальність за функціонування прийомної сім'ї.

Прийомні діти – це діти-сироти і діти, які позбавлені батьківського піклування, що передані на виховання і сумісне проживання в прийомну сім'ю.

На кожну дитину, яка передається у прийомну сім'ю, органи опіки і піклування зобов'язані видати такі документи: рішення органу опіки та піклування щодо направлення дитини у прийомну сім'ю; свідоцтво про народження дитини; висновок про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток дитини; довідку (атестат) про освіту чи висновок щодо рівня розвитку, наданий психолого-медико-педагогічною консультацією; рішення органу опіки та піклування за місцем походження дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, щодо встановлення відповідного статусу такої дитини та документи, на підставі яких ухвалено таке рішення (документи щодо батьків або осіб, що їх замінюють: копія свідоцтва про смерть, вирок або рішення суду, довідка про хворобу, розшук батьків та інші документи, що підтверджують відсутність батьків або неможливість виховання ними своїх дітей тощо; опис належного дитині майна, у тому числі житла, та відомості щодо осіб, які відповідають за його збереження); довідка щодо наявності та місцезнаходження братів і сестер чи інших близьких родичів дитини; пенсійне посвідчення на дітей, які одержують пенсію, копія ухвали суду про стягнення аліментів. За прийомними дітьми зберігаються пільги й державні гарантії, що передбачені законодавством, для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а та-

кож раніше призначені аліменти. Зазначені суми коштів переходять у розпорядження прийомних батьків і витрачаються ними на утримання прийомних дітей.

Органи опіки та піклування забезпечують збереження житла та майна таких дітей за місцем його перебування і здійснюють контроль за його використанням.

Прийомні діти виховуються в прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання в професійно-технічних, вищих навчальних закладах I—IV рівня акредитації — до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

Прийомні діти мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їх інтересам і не заборонено рішенням суду. Форми такого спілкування визначають органи опіки та піклування за погодженням з прийомними батьками та за участю центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Дія договору припиняється в разі виникнення в прийомній сім'ї несприятливих умов для виховання дітей та спільного проживання (важка хвороба прийомних батьків, зміна їх сімейного стану, відсутність взаєморозуміння батьків із дітьми, конфліктні стосунки дітей), невиконання прийомними батьками обов'язків щодо належного виховання, розвитку та утримання дітей, порушення схеми антиретровірусної терапії дитини, повернення дітей рідним батькам (опікуну, піклувальнику, усиновителю), досягнення дитиною повноліття, досягнення батьками пенсійного віку, за згодою сторін та з інших причин, передбачених договором.

У разі припинення дії договору сім'я позбавляється статусу прийомної, а питання про подальше влаштування дітей вирішується органом опіки й піклування (дітей, уражених ВІЛ-інфекцією, — органом опіки й піклування на підставі висновку закладу охорони здоров'я), який уживає вичерпних заходів до запобігання поверненню (влаштуванню) дітей в інтернатні заклади.

Обласні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із залученням спеціалістів з питань психології, педагогіки, медицини тощо періодично, але не рідше ніж раз на два роки, організують навчання для прийомних батьків з метою підвищення їх виховного потенціалу. Курс підготовки проводиться за про-

грамою, затвердженою наказом центрального органу виконавчої влади з питань сім'ї, дітей та молоді.

Для прийомних батьків, які виховують дітей, уражених ВІЛ-інфекцією, відділи у справах сім'ї, дітей та молоді разом із закладами охорони здоров'я організують навчання з догляду за такими дітьми не рідше одного разу на рік за програмою, затвердженою Міністерством сім'ї, дітей та молоді разом з Міністерством охорони здоров'я.

Соціальне супроводження прийомних сімей здійснюється постійно центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та передбачає надання комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг, спрямованих на створення належних умов функціонування прийомної сім'ї.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке прийомна сім'я та який порядок її утворення?
2. Яка правова характеристика договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання?

Глава 17

ДИТЯЧИЙ БУДИНОК СІМЕЙНОГО ТИПУ

Належні умови для виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в сімейному оточенні створюються і за рахунок влаштування їх у дитячі будинки сімейного типу. На сьогодні ця форма влаштування регулюється гл. 20-2 СК (статті 256⁵—256⁸) та Положенням про дитячий будинок сімейного типу (далі — Положення)¹.

Дитячий будинок сімейного типу — окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 256⁵ СК, абз. 1 п. 2 Положення). Хоча в СК не передбачається загальна кількість дітей, що можуть виховуватися в цій сім'ї, Положення містить норму, відповідно до якої кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не повинна перевищувати 10 осіб, враховуючи рідних дітей.

Дитячий будинок сімейного типу комплектується дітьми протягом дванадцяти місяців з дня створення. До нього, в першу чергу, влаштовуються діти, які перебувають між собою у родинних стосунках, за винятком випадків, якщо за медичними показаннями чи з інших причин вони не можуть виховуватися разом. На кожную дитину орган опіки та піклування зобов'язаний надати відповідні документи: рішення органу опіки та піклування щодо направлення дитини на виховання та спільне проживання у дитячому будинку сімейного типу; свідоцтво про народження дитини; медичну довідку щодо стану здоров'я чи витяг з історії розвитку дитини; довідку (атестат) про освіту або висновок психолого-медико-педагогічної консультації щодо рівня розвитку дитини; документи щодо батьків або осіб, які їх замінюють (свідоцтво про смерть, вирок або рішення суду, довідка про хворобу, розшук батьків та інші документи, що підтверджують відсутність батьків або неможливість виховання ними сво-

---

¹ Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. // Офіційний Вісник України. — 2002. — № 18. — Ст. 925.

їх дітей; довідку про наявність та місцеперебування братів і сестер чи інших близьких родичів дитини; опис належного дитині майна, у тому числі житла, та відомості щодо осіб, які відповідають за його збереження; пенсійну книжку на дітей, які одержують пенсію, копію ухвали суду щодо стягнення аліментів.

Особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (далі — вихованці) в дитячий будинок сімейного типу, отримують статус *батьків-вихователів*. Вони стають законними представниками вихованців і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники. Батькам-вихователям виплачується грошове забезпечення у порядку, встановленому законом.

Батьками-вихователями можуть бути повнолітні та працездатні особи, за винятком:

- осіб, визнаних у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними;

- осіб, позбавлених батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

- осіб, звільнених від обов'язків опікуна, піклувальника в разі невиконання покладених на них обов'язків¹;

- осіб, які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки щодо виховання дітей (інваліди I і II групи, особи, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства);

- осіб, поведінка та інтереси яких суперечать інтересам вихованців;

- осіб, які проживають на спільній житловій площі з членами сім'ї, які мають розлади здоров'я, що можуть негативно вплинути на здоров'я вихованців (мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства).

Рішення про створення дитячого будинку сімейного типу приймається відповідним органом (районною, районною у міс-

---

¹ В Положенні йдеться також і щодо тих осіб, які були звільнені від обов'язків усиновителів, що треба визнати вірним.

тах Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим комітетом міської ради, міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення) на підставі заяви осіб або особи, які виявили бажання створити такий будинок, з урахуванням результатів навчання відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і висновку служби у справах неповнолітніх щодо наявності умов для його створення, та згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини з'ясовується службовою особою закладу, в якому вона перебуває, у присутності батьків-вихователів і представника органу опіки та піклування.

На підставі рішення щодо створення дитячого будинку сімейного типу між батьками-вихователями та органом, який прийняв рішення про його створення, укладається угода щодо організації діяльності дитячого будинку сімейного типу (далі — угода). Таким чином, батьки-вихователі несуть не тільки такі самі обов'язки щодо виховання та розвитку вихованців, як і батьки щодо виховання і розвитку рідної дитини (ст. 150 СК), а й додаткові обов'язки, а саме зобов'язуються: у роботі з вихованцями дотримуватися вимог законодавства України про захист інтересів дітей та охорону дитинства; щороку проводити медичне обстеження дітей та виконувати рекомендації лікарів-спеціалістів; співпрацювати з відповідними державними органами та місцевими службами у ході здійснення соціального супроводження дитячих будинків сімейного типу; звертатися до них у зв'язку з необхідністю залучення фахівців для вирішення проблемних питань; брати участь у різних формах підвищення кваліфікації; у разі виникнення несприятливих умов для утримання, виховання та навчання вихованців, повідомляти про це місцеві служби у справах неповнолітніх; використовувати в повному обсязі та за призначенням державну соціальну допомогу, що надається вихованцям на забезпечення їх повноцінного харчування, утримання, виховання, розвитку і освіти.

Батьки-вихователі несуть відповідальність за вихованців згідно із законодавством та за діяльність дитячого будинку сімейного типу.

Державний орган зобов'язується: надати в користування батькам-вихователям індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру за нормами, встановленими законодавством разом з необхідними меблями, побутовою технікою та іншими

предметами тривалого вжитку. Користування цим приміщенням здійснюється в порядку, встановленому законодавством для користування службовими приміщеннями; надати у користування земельну ділянку для ведення садівництва та городництва; надати у користування дитячому будинку сімейного типу транспортний засіб; у межах видатків, передбачених у державному бюджеті на утримання дитячого будинку сімейного типу, у формах, передбачених угодою, видавати кошти в розмірі двох прожиткових мінімумів для дітей відповідного віку; щомісяця виплачувати грошове забезпечення батькам-вихователям; щороку затверджувати кошторис на підтримання в належному технічному стані будівлі дитячого будинку сімейного типу після ознайомлення з ним батьків-вихователів; забезпечити соціальне супроводження дитячого будинку сімейного типу; забезпечити щорічне безоплатне медичне обстеження дітей; здійснювати координацію діяльності відповідних районних (міських) установ та організацій, пов'язаної із захистом прав дітей, контролювати виконання батьками-вихователями своїх обов'язків щодо виховання та утримання вихованців.

Дія угоди припиняється у разі, якщо в дитячому будинку сімейного типу виникають несприятливі умови для виховання та спільного проживання дітей (важка хвороба батьків-вихователів, відсутність взаєморозуміння з дітьми, конфліктні стосунки між дітьми, невиконання батьками-вихователями обов'язків щодо належного виховання, розвитку та утримання дітей), повернення вихованців рідним батькам (опікуну, піклувальнику, усиновителю), досягнення дитиною повноліття, за згодою сторін, з інших причин, передбачених угодою, та за рішенням суду.

Вихованці перебувають у дитячому будинку сімейного типу до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I–IV рівня акредитації — до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку. За ними зберігається право на аліменти, пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вони мали до влаштування до дитячого будинку сімейного типу. Вони мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, крім випадків, коли це може заподіяти шкоди їхньому життю, здоров'ю та моральному вихованню.

Збереження майна, у тому числі житла вихованців за місцем його перебування, та контроль за його використанням забезпечують органи опіки та піклування.

У разі припинення дії угоди питання про подальше влаштування вихованців вирішується органом опіки та піклування, який вживає вичерпних заходів влаштування дітей у сім'ї громадян України — на усиновлення, під опіку чи піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу.

Після закінчення строку перебування вихованців у дитячому будинку сімейного типу в разі відсутності у них права на житло органи опіки (піклування) забезпечують вихованців дитячого будинку сімейного типу протягом місяця у позачерговому порядку в впорядкованим соціальним житлом.

Соціальне супроводження дитячих будинків сімейного типу здійснюється центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що передбачає надання комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг, спрямованих на створення належних умов функціонування дитячого будинку сімейного типу. Соціальне супроводження здійснюється постійно.

Фінансування дитячого будинку сімейного типу здійснюється за рахунок видатків державного бюджету в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. Розмір державної соціальної допомоги на вихованців становить два прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку.

У разі зменшення кількості вихованців внаслідок вибуття їх за віком або з інших причин за згодою сторін угоди вирішується питання про поповнення дитячого будинку сімейного типу вихованцями, або переведення його в статус прийомної сім'ї.

Ліквідація дитячого будинку сімейного типу здійснюється за рішенням органу, який створив його, або за рішенням суду.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що представляє собою дитячий будинок сімейного типу та який порядок його утворення?
2. Яка правова природа угоди про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу?

Розділ VI

КОЛІЗІЙНІ НОРМИ СІМЕЙНОГО ПРАВА

§ 1. Сімейні правовідносини з іноземним елементом

За останні сто років людська цивілізація пережила дві світові війни, дві всесвітніх економічних кризи, розпад колоніальних імперій, бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, інтенсифікацію взаємопроникнення економік різних держав, названу помітним терміном «глобалізація», і посилення доцентрових загальноєвропейських тенденцій під егідою Європейського союзу. Зазначені процеси являють собою істотні причини активізації міжнародних міграційних процесів, побічним результатом яких стало збільшення, при чому з геометричною прогресією, кількості родин, члени яких мають різне громадянство.

Усі вищезазначені процеси рівною мірою торкнулися й України як рівноправної учасниці світового співтовариства. Крім того, варто згадати, що як наша Батьківщина, так і молоді республіки — колишні члени Союзу РСР, рахують свою незалежність лише першим десятком років, а до 1991 р. міграційні потоки в межах СРСР не лише не обмежувалися, а всіляко стимулювалися керівництвом держави. Тому цілком природною і надзвичайно масовою є ситуація, коли в країнах, що створили Співдружність Незалежних Держав (у тому числі й в Україні), існують мільйони родин, члени яких є громадянами вже різних держав, коли подібні родини розпадаються або виникають знову.

Існування родин, «обтяжених» іноземним елементом, ускладнюється тим, що сімейні відносини регулюються національними нормативно-правовими актами по-різному. Це зумовлюється соціально-економічними, релігійними, національними і побутовими особливостями, що впливають на формування актів національного законодавства, у тому числі сімейного. Відсут-

ність єдності в правовому регулюванні сімейних відносин матеріально-правовими нормами різних держав породжує колізії, як тільки зазначені відносини ускладнюються іноземним елементом.

Які ж сімейні відносини варто розглядати як обтяжені іноземним елементом? Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право» (далі — Закон України «Про МПП») **іноземний елемент** — це ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм: а) хоча б один учасник правовідносин є іноземцем, особою без громадянства¹ або іноземною юридичною особою; б) об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; в) юридичний факт, який впливає на виникнення, зміну чи припинення правовідносин, мав чи має місце на території іноземної держави.

Таким чином, **сімейні відносини з іноземним елементом** — це відносини, суб'єктами (суб'єктом) яких є іноземці або апатриди, або виникнення, зміна, припинення яких пов'язані з юридичним фактом, що має місце за кордоном. Зокрема, до таких відносин належать укладення чи розірвання шлюбу з іноземним громадянином на території України; усиновлення дитини, що є громадянином України, але проживає за її межами; укладення шлюбу громадянами України за її межами. Саме на регулювання відносин подібного роду і розраховані норми, розміщені в Розділі IX Закону України «Про МПП» та Розділі VI СК.

Сімейні відносини, обтяжені іноземним елементом, надзвичайно поширені. Проблема застосування іноземних законів, визнання в Україні актів цивільного стану, зареєстрованих за законами іноземних держав, або іноземних судових рішень виникає в багатьох ситуаціях. При цьому щоразу, коли судові чи інші державні органи будь-якої країни зустрічаються із сімейними відносинами, ускладненими наявністю в них іноземного елемента, відбувається так зване «зіткнення» двох і більше законів і виникає проблема «вибору» закону, що у міжна-

---

¹ Згідно із Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземцем є особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; особа без громадянства — це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином (частини 1, 2 ст. 1).

родному приватному праві називається «колізійною проблемою»¹.

На запропонованому вище прикладі, коли на території України укладається шлюб між особами, що мають громадянство різних держав, можна проілюструвати комплекс питань, що виникають перед тими, хто одружується, а саме: за яким законодавством визначається дотримання формальних умов укладення шлюбу, що визначають вимоги до процедури оформлення шлюбу, а за яким — матеріальних умов, від наявності або відсутності яких залежить законність шлюбу? Від правильного вирішення зазначеного колізійного питання залежать цілком конкретні правові наслідки: чи буде вважатися шлюб, укладений в Україні відповідно до закону місця його реєстрації, дійсним і за її межами, чи він не отримає визнання в іншій державі, а отже, не стане розглядатися як юридичний факт, що породжує певні правові наслідки, і буде віднесений до так званих «шлюбів, що кульгають».

Слід зазначити, що поняття «колізії законів» і «вибору права» умовні, тому що той чи інший з «колідуючих» законів обирається відповідними органами не довільно, а відповідно до обов'язкового для них правила про вибір закону, так званої «колізійної норми», що міститься в законодавстві даної країни чи в укладеному нею міжнародному договорі². Легальне визначення «колізійної норми», що міститься у ч. 3 ст. 1 Закону України «Про МПП», дозволяє запропонувати таку дефініцію: **колізійна норма сімейного права — це норма, що визначає, право якої держави може бути застосоване до відповідних сімейних правовідносин з іноземним елементом.**

Для з'ясування правової природи колізійної норми недостатньо лише одного її визначення. Необхідно також звернути увагу на істотну відмінність змісту цієї норми від змісту «традиційних» норм сімейного чи цивільного права, які, виходячи з прийнятих у загальній теорії права поглядів на зазначену проблему, складаються з трьох елементів: гіпотези, диспозиції, санкції.

¹ *Богуславский М. М.* Международное частное право: Учебник. — 2-е изд., перераб. и дополн. — М.: Междунар. отношения, 1997. — С. 75; *Орлова Н. В.* Брак и семья в международном частном праве. — М.: Междунар. отношения, 1966. — С. 9.

² *Орлова Н. В.* Брак и семья в международном частном праве. — М.: Междунар. отношения, 1966. — С. 9.

Колізійні ж норми «з юридично-технічного боку — це найбільш складні норми, які застосовуються в міжнародному приватному праві»¹. Вони складаються з двох структурних елементів, а саме *об'єму колізійної норми*, що представляє собою вказівку на вид суспільних відносин, на які поширюється норма (в даному випадку на сімейні відносини), та *колізійної прив'язки*, тобто вказівки на правову систему (закон), що підлягає застосуванню до виду суспільних відносин, зазначеного в об'ємі колізійної норми. Таким чином, саме колізійна прив'язка дозволяє розв'язати колізію правових актів різних держав.

Колізійні норми можуть міститися або в актах національного законодавства країни, або в міжнародно-правових актах (міжнародних конвенціях, угодах і договорах), що входять до системи національного законодавства даної держави (так звані *уніфіковані колізійні норми*). Прикладом колізійних норм, що закріплені в нормативно-правових актах сімейного законодавства України, можуть бути норми, зібрані в Розділі IX Закону України «Про МПП» та Розділі VI СК.

Міжнародно-правовими джерелами уніфікованих колізійних норм сімейного права України виступають *багатосторонні міжнародні конвенції* та *двосторонні міжнародні договори й угоди*.

Так, 22 січня 1993 р. представники держав — членів СНД підписали в Мінську Конвенцію «Про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах» (далі — Мінська конвенція країн СНД), яку Україна ратифікувала (із застереженнями) 10 листопада 1994 р. При підготовці і укладенні зазначеної Конвенції представники її учасниць усвідомлювали факт існування в кожній з них родин, члени яких були громадянами різних країн-учасниць, і прагнули забезпечити громадянам зазначених країн і іншим особам, що там проживають, надання на своїх суверенних територіях такого самого правового захисту щодо особистих і майнових прав як і власним громадянам. Поряд із колізійними нормами сімейного права, що містяться в ч. 3 вищезазначеної Конвенції, в останній також зосереджені норми, які встановлюють взаємне визнання і виконання рішень судових і інших компетентних органів, винесених у сімейних справах.

---

¹ *Богуславский М. М.* Международное частное право: Учебник. — 2-е изд., перераб. и дополн. — М.: Междунар. отношения, 1997. — С. 83.

Уніфіковані колізійні норми містяться й у двосторонніх міжнародних договорах про правову допомогу, укладених Україною з деякими державами, що також встановлюють взаємне визнання судових рішень і розмежовують юрисдикцію в сімейних справах¹.

З огляду на значне число нормативно-правових актів, що містять колізійні норми сімейного права, цілком можливо є ситуація, коли зазначені норми (з різних правових джерел) будуть дуже відрізнятися між собою. Вважаємо, що *зіткнення колізійних норм, зосереджених у СК, Законі України «Про МПП» і міжнародно-правових актах, варто розв'язувати на користь останніх* у силу таких аргументів. По-перше, згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною національного законодавства України». Аналогічні правила містяться в ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», і в ст. 13 СК. По-друге, у ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» закріплено правило, відповідно до якого, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. По-третє, варто по-

¹ Прикладом останніх можуть слугувати: Договір між Україною і Республікою Польща «Про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах» від 24 травня 1993 р., ратифікований Україною 4 лютого 1994 р.; Договір між Україною та Латвійською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах» від 23 травня 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; Договір між Україною і Литовською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах» від 7 липня 1993 р., ратифікований Україною 17 грудня 1993 р.; Договір між Україною та Естонською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини в цивільних та кримінальних справах» від 15 лютого 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; Договір між Україною та Республікою Грузія «Про правову допомогу та правові відносини в цивільних та кримінальних справах» від 9 січня 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; Договір між Україною і Республікою Молдова «Про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах» від 13 грудня 1993 р., ратифікований Україною 10 листопада 1994 р.; Договір між Україною та Республікою Узбекистан «Про правову допомогу та правові відносини в цивільних та сімейних справах» від 19 лютого 1998 р., ратифікований Україною 5 листопада 1998 р. тощо.

годитися з М. В. Антокольською, яка стверджує, що «сама мета створення національних колізійних норм полягає в тому, що вони повинні застосовуватися тільки у випадку відсутності міжнародної конвенції або двосторонньої угоди»¹.

§ 2. Колізійні питання укладення шлюбу

Реєстрація шлюбу громадянина України з іноземцем, апатридом та шлюбу між іноземцями, апатридами в Україні.

Сімейне законодавство України не знає обмежень для укладення шлюбів з іноземним елементом, поширюючи на іноземців, що бажають стати суб'єктами сімейних правовідносин, національний режим правового регулювання. Так, відповідно до ч. 2 ст. 17 та ст. 55 Закону України «Про МПП» іноземці та особи без громадянства мають цивільну правоздатність в Україні нарівні з громадянами України, крім випадків, передбачених законом або міжнародними договорами України; право на шлюб визначається особистим законом кожної з осіб, які подали заяву про укладення шлюбу.

Для того щоб укласти шлюб з іноземцем чи між іноземцями, що був би дійсним не тільки в країні його реєстрації, але й у державах, громадянами яких є ті, хто бере шлюб, необхідно правильно встановити право (правову систему, національне законодавство), що визначає матеріальні та формальні умови укладення шлюбу, чи, інакше, умови, форму і порядок його реєстрації.

Колізійна норма, що пропонує рішення вищезазначеного питання, містить одну із самих розповсюджених у світі, і найстаршу з існуючих, *колізійну прив'язку «lex loci celebrationis»* (чи *«закон місця одруження»*), що означає: *саме закон, що діє в місці укладення шлюбу, є компетентним регулювати його форму, порядок і умови укладення*. Так, згідно зі статтями 55, 56 Закону України «Про МПП» у разі укладення шлюбу в Україні застосовуються вимоги СК України щодо підстав недійсності шлюбу; форма і порядок укладення шлюбу в Україні між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, а також між іноземцями або особами без громадянства визначають-

---

¹ Антокольская М. В. Семейное право: Учебник. — М.: Юристъ, 1996. — С. 343.

ся правом України. Це означає, що *у всіх випадках реєстрації шлюбу на території України (за винятком так званих «консульських шлюбів», про які буде зайдано пізніше — Авт.) і незалежно від громадянства осіб, що вступають у нього, повинні бути дотримані вимоги, що встановлені СК України до форми, порядку й умов укладення шлюбу.*

Що стосується «*умов форми шлюбу*» («*форми шлюбу*»), під якими розуміють вимоги, яким повинна відповідати процедура оформлення шлюбу (попередня публікація про шлюб, церемонія одруження, що здійснюється в цивільній чи релігійній формі тощо)¹, варто зробити ряд зауважень загального характеру, що стосуються численних і істотних розходжень, і які містяться у законодавстві різних країн.

По-перше, у деяких країнах дійсним визнається виключно *церковний шлюб* (Андорра, Ліхтенштейн, Ізраїль тощо) або водночас з цивільними шлюбами законними (дійсними) також визнаються і *церковні шлюби*, а вибір форми шлюбу залежить від волі тих, хто одружується (Англія, Бразилія, Данія, Індонезія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кенія, Колумбія, Норвегія, Перу, Фінляндія, Швеція тощо). Проте відповідно до ч. 1 ст. 21 СК шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Зазначеною нормою *в Україні встановлена світська (цивільна) письмова форма шлюбу*, реєстрація якого здійснюється в державних органах і в порядку, передбаченому гл. 4 СК. Що стосується релігійного обряду шлюбу, то він, згідно з ч. 3 ст. 21 СК, не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

По-друге, в окремих країнах визнаються так називані *явочні та фактичні шлюби*, що відбуваються як поза церквою, так і поза державних органів, а держава при цьому визнає, допускає подібні шлюби і не втручається в їхнє оформлення². В Україні проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є

¹ Орлова Н. В. Брак и семья в международном частном праве. — М.: Международ. отношения, 1966. — С. 20.

² Матвеев Г. К. Советское семейное право: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1978. — С. 62—63.

підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя (ч. 2 ст. 21 СК). Разом з тим відповідно до статей 74, 91 СК особи, що проживають однією сім'єю, але не одружені між собою, у майнових відносинах мають такі самі права й обов'язки, що і особи, які перебувають в зареєстрованому шлюбі. Таким чином, можна стверджувати, що *фактичний шлюб в Україні за своїми наслідками для відносин власності й аліментних відносин прирівняний до шлюбу, що зареєстрований в державних органах реєстрації актів цивільного стану*. Беручи до уваги положення ч. 2 ст. 17 Закону України «Про МПП», що поширює на іноземців і апатридів, які бажають стати суб'єктами сімейних правовідносин, національний режим правового регулювання, варто зробити висновок, що фактичні шлюбні відносини «з іноземним елементом» будуть також породжувати наслідки, передбачені статтями 74 і 91 СК, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, що стали частиною національного сімейного законодавства.

По-третє, національними законодавствами ряду країн (Іспанія, Панама, Перу тощо) допускається укладення так званих *«рукавичкових» шлюбів*¹, до яких відносять шлюби, що укладаються за відсутності однієї чи обох осіб, що беруть шлюб, через спеціально уповноважених представників². Між тим, в Україні такі шлюби заборонені, тому що відповідно до ст. 34 СК присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою (ч. 1); реєстрація шлюбу через представника не допускається (ч. 2).

По-четверте, сімейне законодавство деяких країн стосовно «умов форми шлюбу» встановлює обов'язок дотримуватися додаткових формальностей, що невідомі сімейному законодавству України. Так, шлюби, укладені французькими громадянами за кордоном у формі, передбаченій місцевими законами, вважаються дійсними у Франції за умови попередньої публікації про цей шлюб у Франції (ст. 170 ЦК Франції). У відношенні подібних вищенаведених додаткових формальностей варто керуватися ст. 56 Закону України «Про МПП», що відсилає до

¹ Останні допускалися законодавством не менш 28 країн (Раане Л. Международное частное право. — М.: Иностранная литература, 1960. — С. 238).

² Гражданское и торговое право зарубежных стран: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. В. Безбаха и В. К. Пучинского. — М.: МЦФЭР, 2004. — С. 616–617.

«*закону місця одруження*», тобто до сімейного законодавства України.

Виходячи з вищенаведеного, доходимо висновку, що згідно зі ст. 56 Закону України «Про МПП», якою закріплена колізійна прив'язка «*lex loci celebrationis*», **у відношенні «форми шлюбу» компетентним варто визнати саме СК України.**

Що стосується **матеріальних умов взяття шлюбу («умов шлюбу»)**, під якими прийнято розуміти сукупність позитивних і негативних умов, від наявності і відсутності яких залежить визнання законом дійсності зареєстрованого шлюбу¹, які зафіксовані в статтях 22, 24–26 СК, то слід зазначити таке.

По-перше, сімейним законодавством України передбачається укладення винятково моногамного шлюбу. Згідно зі ст. 25 СК жінка та чоловік можуть водночас перебувати лише в одному шлюбі (ч. 1); жінка та чоловік мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу (ч. 2). Тому іноземці, яким законодавством країни громадянства (національним законом) дозволяється багатощлюбність і які вже одружені, не вправі вимагати реєстрації нового шлюбу в Україні.

Обов'язок повідомляти про перешкоди до укладення шлюбу, відповідно до ст. 29 СК, лежить на тих, хто одружується. Однак з метою охорони прав осіб, що беруть шлюб, державні органи реєстрації актів цивільного стану можуть перевірити відсутність таких на момент реєстрації шлюбу і насамперед з'ясувати, чи не перебувають зазначені особи в іншому шлюбі.

Згідно з пунктами 3.4 та 3.6 Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні, іноземці та особи без громадянства для реєстрації одруження в Україні повинні пред'явити національний паспорт або паспортний документ з відміткою про реєстрацію

---

¹ Докладніше про позитивні та негативні умови укладення шлюбу див.: *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве. — М.: Госюриздат, 1958. — С. 146; *Иоффе О. С.* Советское гражданское право: Курс лекций. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности. Семейное право. Наследственное право: Учеб. пособие для высш. юрид. учеб. заведений. — Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1965. — Ч. 3. — С. 200–202; *Оридорога М. Т.* Брачное правоотношение. — К., 1971. — С. 22; *Данилин В. И., Реутов И. С.* Юридические факты в советском семейном праве. — Свердловск, 1989. — С. 9–10; *Антокольская М. В.* Семейное право: Учебник. — М.: Юристъ, 1996. — С. 115–124; *Гражданское право: Учебник: В 3 т. — 2-е изд., перераб. и дополн. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого.* — М.: Проспект, 1999. — Т. 3. — С. 327–337.

уповноваженого органу щодо законності їх перебування в Україні, якщо інше не передбачене чинним законодавством України. Якщо в паспортах або паспортних документах цих осіб відсутні відомості про сімейний стан їх власників, то вони повинні водночас подати документ про те, що не перебувають у шлюбі, виданий компетентним органом країни свого громадянства чи країни постійного проживання та легалізований консульською установою або дипломатичним представництвом України в цій країні.

При усьому вищезазначеному варто враховувати, що всі держави можна умовно поділити на дві групи залежно від того, чи видають їхні уповноважені органи свідоцтва про відсутність перешкод до укладення шлюбу (наприклад — Франція) або не видають (наприклад — Англія)¹.

По-друге, перешкоди до укладення шлюбу вичерпно перераховані в статтях 24—25 СК, тому всі інші, невідомі вітчизняному праву негативні умови укладення шлюбу, що встановлені національним законом іноземця (наприклад — відсутність «батьківського благословення», тобто дозволу батьків на шлюб (ст. 148 Французького цивільного кодексу); релігійні обмеження, що перешкоджають укладати шлюби з іновірцями (ст. 31 Сімейного кодексу Алжиру); відсутність дозволу компетентних органів держави на укладення шлюбів з «міжнародним елементом» (Угорщина, Індія, Італія, Норвегія, Румунія, Польща і т. д.), не можуть спричинити відмову в реєстрації шлюбу з іноземним елементом в Україні.

Підводячи проміжний підсумок вищезазначеного, слід погодитися, що згідно зі ст. 55 Закону України «Про МПП», якою закріплена колізійна прив'язка «lex loci celebrationis» **щодо матеріальних умов взяття шлюбу («умов шлюбу»)**, як втім, і «форми шлюбу» (про що згадувалося трохи вище), **компетентним варто визнати саме СК України.**

Застосування «закону місця одруження» спрощує роботу державних органів РАЦС, звільняючи їх від обов'язку установлювати відсутність перешкод до укладення шлюбу, що не властиві сімейному праву України. Однак, якщо вищезгадані перешкоди реально є в наявності «з боку» іноземця, то з'являється загроза

---

¹ Raane Л. Международное частное право. — М.: Иностранная литература, 1960. — С. 245.

виникнення «шлюбу, що кульгає». У подібній ситуації *державний орган РАЦС* з метою охорони прав майбутнього подружжя і насамперед з метою охорони прав громадянина України, чії законні інтереси можуть бути істотно ущемлені за перебування останнього в країні подружжя-іноземця, відповідно до ст. 29, ч. 3 ст. 32 СК *зобов'язаний* ознайомити осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та *попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу; а якщо є відомості щодо наявності перешкод до реєстрації шлюбу, керівник державного органу РАЦС може відкласти реєстрацію шлюбу, але не більш як на три місяці*. Протягом зазначеного терміну іноземець, який бере шлюб, якщо він зацікавлений у визнанні в країні громадянства дійсності шлюбу, що укладається, може (а не зобов'язаний) усунути перешкоди до укладення шлюбу, що передбачені його національним законодавством. Але якщо він не почне належних дій, то державний орган РАЦС не вправі відмовити в реєстрації подібного шлюбу в Україні.

Варто погодитися з ученими, які стверджують, що вищезазначена процедура роз'яснення у випадках подібного роду має істотне значення, оскільки наш громадянин, що бере шлюб з іноземцем, повинен знати заздалегідь, що не виключено, що він не буде користуватися в державі громадянства іншого подружжя, а також у третій країні ні особистими, ні майновими правами подружжя і буде відчувати ряд інших негативних наслідків, викликаних можливим невизнанням дійсності шлюбу за кордоном¹.

Які ж *правила, що регулюють реєстрацію шлюбу громадянина України з іноземцем та шлюб між іноземцями в Україні, закріплені в уніфікованих колізійних нормах сімейного права України?*

У договорах про правову допомогу, укладених Україною з Польщею, Грузією, Латвією, Литвою, Молдовою, Узбекистаном, Естонією, передбачається, що *матеріальні умови укладення шлюбу визначаються для кожної з осіб, які беруть шлюб, законодавством держави, громадянином якої вона є* (у такий спосіб за-

---

¹ *Богуславский М. М.* Международное частное право: Учебник. — 2-е изд., перераб. и дополн. — М.: Междунар. отношения, 1997. — С. 298; *Матвеев Г. К.* Советское семейное право: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1978. — С. 91–92.

кріплюється *національний принцип* чи колізійна прив'язка *«lex personalis»*, що вказує на «особистий» закон (чи громадянство місця проживання) тих, хто одружується — *Авт.*). Крім того, *щодо перешкод до укладення шлюбу повинні бути дотримані вимоги законодавства країни, на території якої укладається шлюб* (наведене правило являє собою *застереження про публічний порядок*, причому в договорах про правову допомогу, укладених з Польщею і Молдовою остання відсутня — *Авт.*).

Щодо «умов форми шлюбу» у вищезазначених договорах закріплене правило, згідно з яким *форма укладення шлюбу визначається законодавством держави, на території якої укладається шлюб* (тобто зафіксоване загальне колізійне правило про форму юридичних актів — *«locus regit formam actus»*, відповідно до якого форма угоди визначається за законом місця її здійснення — *Авт.*)¹.

Відповідно до ст. 26 Мінської конвенції країн СНД умови укладення шлюбу визначаються для кожного з майбутнього подружжя законодавством держави, громадянином якої він є (*«lex patriae»* — *Авт.*), а для осіб без громадянства — законодавством країни, яка є їхнім постійним місцем проживання (*«lex domicilii»* — *Авт.*). Крім того, *щодо перешкод до укладення шлюбу по-*

¹ Частини 1, 2 ст. 24 Договору між Україною і Республікою Польща «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах» від 24 травня 1993 р., ратифікований Україною 4 лютого 1994 р.; частини 1, 2 ст. 24 Договору між Україною та Латвійською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах» від 23 травня 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; частини 1, 2 ст. 25 Договору між Україною і Литовською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах» від 7 липня 1993 р., ратифікований Україною 17 грудня 1993 р.; частини 1, 2 ст. 25 Договору між Україною та Естонською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах» від 15 лютого 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; частини 1, 2 ст. 25 Договору між Україною та Республікою Грузія «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах» від 9 січня 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; частини 1, 2 ст. 24 Договору між Україною і Республікою Молдова «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах» від 13 грудня 1993 р., ратифікований Україною 10 листопада 1994 р.; частини 1, 2 ст. 26 Договору між Україною та Республікою Узбекистан «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах» від 19 лютого 1998 р., ратифікований Україною 5 листопада 1998 р.

винні бути дотримані вимоги законодавства держави, на території якого укладається шлюб (*застереження про публічний порядок — Авт.*).

Консульські шлюби. *Консульськими визнаються шлюби, що укладаються між іноземцями в посольствах і консульствах іноземних держав на території України.* Віденська Конвенція «Про консульські зносини» від 24 квітня 1963 р. в п. f) ст. 5 до консульських функцій відносить виконання обов'язків реєстратора актів цивільного стану й інших подібних обов'язків за умови, що в цьому випадку ніщо не суперечить законам і правилам держави перебування.

Згідно з ч. 2 ст. 57 Закону України «Про МПП» укладення шлюбу між іноземцями в консульській установі або дипломатичному представництві відповідних держав в Україні регулюється правом акредитуючої держави. Визнання дійсності консульських шлюбів в Україні залежить від дотримання двох умов: по-перше, законодавство відповідної іноземної держави визнає реєстрацію шлюбу в українському консульстві чи посольстві, тобто повинна дотримуватись умова взаємності; по-друге, ті, що беруть шлюб, повинні належати до громадянства країни, яка призначила посла або консула. Форма, порядок і умови укладення вищезазначених шлюбів визначаються відповідно до закону країни, що призначила посла чи консула, тобто відповідно до особистого закону іноземців (*«lex personalis» — Авт.*).

Вимога взаємності визнання консульських шлюбів виконується шляхом укладення Україною з іншими країнами Консульських конвенцій. Значною частиною подібних Консульських конвенцій (з Азербайджаном, Грузією, Болгарією, КНР, КНДР, Польщею, Російською Федерацією, Румунією тощо) передбачається, що консульська посадова особа має право реєструвати або складати акти про укладення шлюбів між громадянами держави, що представляється ним, відповідно до законодавства держави, яку він представляє. Тільки в деяких двосторонніх угодах аналізоване правило формулюється трохи інакше. Так, п. 6 ст. 36 Консульської конвенції між Україною і СР В'єтнам від 8 червня 1994 р. передбачає, що консул виконує дії щодо реєстрації актів громадянського стану та інші подібні обов'язки за умови, що в цьому випадку ніщо не суперечить законам і правилам держави перебування.

Укладення шлюбу громадянина України з іноземцем і шлюбу між громадянами України за кордоном. Громадяни України можуть укласти шлюби і за межами України, що породжує сімейні відносини з іноземним елементом двох видів: *а) між подружжям, що є громадянами України; б) між подружжям, один із яких є громадянином України, а інший — іноземцем чи особою без громадянства.*

Громадяни України, що прийняли рішення одружитися за кордоном, можуть, за своїм вибором, зареєструвати шлюб або в консульстві (посольстві) України країни перебування, або у відповідній компетентній установі іноземної держави.

Закон України «Про МПП» у ч. 1 ст. 57 передбачає, що *шлюб між громадянами України, якщо хоча б один з них проживає за межами України, може укладатися в консульській установі чи дипломатичному представництві України згідно з правом України.* Відповідно до Указу Президента України «Про Консульський статут України» саме консул є посадовою особою, уповноваженою здійснювати реєстрацію шлюбу громадян України за кордоном, а абз. 3 ст. 2 вищезазначеного правового акта під терміном «консул» розуміє генерального консула, консула, віце-консула або консульського агента, який є главою консульської установи. Крім того, відповідно до ст. 29 Указу Президента України «Про Консульський статут України» консул провадить реєстрацію укладення шлюбу, розірвання шлюбу *відповідно до законодавства України.*

Таким чином, з огляду на вищезазначене, варто зробити висновки про те, що *в консульських установах або дипломатичних представництвах України реєструються шлюби лише між громадянами України, а форма, порядок і умови укладення зазначених шлюбів визначаються сімейним законодавством України («lex patriae» — Авт.).*

Нарешті, шлюб між громадянами України, шлюб громадянина України з іноземцем або особою без громадянства може бути укладений у відповідному уповноваженому закладі іноземної держави (наприклад, у церкві за релігійним обрядом). Чи буде подібний шлюб визнаний дійсним в Україні, чи не породять зазначені дії «шлюб, що кульгає»?

Згідно з ч. 1 ст. 58 Закону України «Про МПП» шлюб між громадянами України, шлюб між громадянином України та іноземцем, шлюб між громадянином України та особою без грома-

дянства, що укладений за межами України відповідно до права іноземної держави, є дійсним в Україні за умови додержання щодо громадянина України вимог СК України щодо підстав недійсності шлюбу.

З приводу правила, сформульованого у цій статті Закону України «Про МПП», варто дещо пояснити. **По-перше**, шлюби, що укладаються за межами України (і поза її консульськими установами та дипломатичними представництвами) за участю її громадян, повинні підкорятися загальному колізійному правилу про форму юридичних актів — «*locus regit formam actus*», відповідно до якого *форма шлюбу визначається за законом місця його здійснення*. Тому укладення громадянами України шлюбу у формі релігійного обряду в країні, що визнає подібні шлюби (наприклад, Греція, Італія), не буде суперечити положенням сімейного законодавства України.

По-друге, для визнання дійсності таких шлюбів в Україні ті, хто одружуються, не повинні порушувати *матеріальні умови укладення шлюбу* («*умови шлюбу*»), передбачені сімейним законодавством України (а саме, статтями 22, 24–26 СК).

Визнання в Україні шлюбу між іноземцями, шлюбу між іноземцем та особою без громадянства, шлюбу між особами без громадянства, зареєстрованого за межами України. Відповідно до ч. 2 ст. 58 Закону України «Про МПП» шлюб між іноземцями, шлюб між іноземцем та особою без громадянства, шлюб між особами без громадянства, що укладені відповідно до права іноземної держави, є дійсними в Україні. Отже, якщо подібні шлюби укладені за кордоном за правилами, що не збігаються з вітчизняними як за формою (наприклад, «рукавичковий шлюб»), так і за умовами взяття шлюбу (наприклад, полігамний шлюб), то все одно зазначені шлюби є дійсними в Україні.

Водночас, визнаючи іноземні шлюби, укладені за межами України, варто брати до уваги обмеження вищевикладеного правила, закріплені в ч. 1 ст. 12 Закону України «Про МПП», згідно з якими норма права іноземної держави не застосовується у випадках, якщо її застосування призводить до наслідків, явно несумісних з основним правопорядком (публічним порядком) України; у таких випадках застосовується право, яке має найтісніший зв'язок з правовідносинами, а якщо таке право визначити або застосувати неможливо, застосовується право України (*застереження про публічний порядок — Авт.*).

§ 3. Колізійні проблеми шлюбу з іноземним елементом

Укладення шлюбу являє собою юридичний факт, що породжує комплекс правових наслідків, майнового і немайнового характеру¹. Тому надзвичайно важливо визначити право, що підлягає застосуванню для регулювання шлюбних (подружніх) правовідносин з іноземним елементом. Відповідно до ст. 60 Закону України «Про МПП» *правові наслідки шлюбу визначаються спільним особистим законом подружжя², а за його відсутності — правом держави, у якій подружжя мало останнє спільне місце проживання*, за умови, що хоча б один з подружжя все ще має місце проживання у цій державі, а за відсутності такого — право, з яким обидва з подружжя мають найтісніший зв'язок іншим чином (ч. 1); *подружжя, яке не має спільного особистого закону, може обрати право, що буде застосовуватися до правових наслідків шлюбу*, якщо подружжя не має спільного місця проживання або якщо особистий закон жодного з них не збігається з правом держави їхнього спільного місця проживання (ч. 2); при цьому *вибір права обмежений лише правом особистого закону одного з подружжя, а якщо особистий закон подружжя стає спільним, то угода про вибір права припиняється* (ч. 3). Крім того, згідно зі ст. 62 Закону України «Про МПП» вибір права має бути здійснений у письмовій формі або явно впливати з умов шлюбного договору. Угода сторін щодо вибору права, що укладена в Україні, має бути нотаріально посвідчена.

Правовідносини батьків та дітей. Права та обов'язки батьків і дітей (у тому числі, і по утриманню — *Авт.*) визначаються особистим законом дитини чи правом, яке має тісний зв'язок із відповідними відносинами і якщо воно є більш сприятливим для дитини (ст. 66 Закону України «Про МПП»).

Аліментні правовідносини с іноземним елементом. Відповідно до ст. 67 Закону України «Про МПП» зобов'язання щодо утримання, які виникають із сімейних відносин (крім аліментних правовідносин батьків та дітей — *Авт.*), регулюються пра-

¹ Докладніше про це див. у розділі II.

² У Законі України «Про МПП» особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є; особистим законом особи без громадянства вважається право держави, у якій ця особа має місце проживання, а за його відсутності — місце перебування (частини 1, 3 ст. 16).

вом держави, у якій має місце проживання особа, яка має право на утримання. Якщо зазначена особа не може одержати утримання згідно з правом, визначеним у вищезазначеній колізійній прив'язці, то застосовується право спільного особистого закону платника та отримувача аліментів. Якщо особа, яка має право на утримання, не може його одержати згідно з вищезазначеними правилами, застосовується право держави, у якій платник аліментів має місце проживання.

Вимога про утримання родичів та інших членів сім'ї (крім батьків та дітей) не може бути задоволена, якщо відповідно до права місця проживання особи, яка зобов'язана надати утримання, такого зобов'язання про утримання не існує (ст. 68 Закону України «Про МПП»).

§ 4. Правове регулювання припинення шлюбу з іноземним елементом

Припинення шлюбу та правові наслідки припинення шлюбу визначаються правом, яке діє на цей час щодо правових наслідків шлюбу (ст. 63 Закону України «Про МПП»). Вищезазначене означає, що ці відносини регулюються в такій послідовності: а) *спільним особистим законом подружжя*; б) *правом держави, у якій подружжя мало останнє спільне місце проживання*; в) *особистим законом одного з подружжя, що було обрано за домовленістю між ними, якщо вони не мають спільного особистого закону*. Таким чином, припинення шлюбу з «іноземним елементом» в Україні здійснюється за законом України, на підставах і в порядку, передбачених Главою 11 СК. Український суд компетентний розглядати справи про розірвання як «змішаних шлюбів», зареєстрованих між особами, що є громадянами різних держав, так і шлюбів між громадянами України, відповідно до сімейного законодавства України й у випадку, якщо обоє одружених проживають за кордоном (за умови, що позов про розірвання шлюбу був поданий до суду України). Зазначене може бути використане з метою захисту прав і інтересів насамперед громадян України, що уклали шлюб з іноземцями, законодавство країни громадянства яких забороняє розірвання шлюбу (наприклад — Ірландія). Подібне розірвання, будучи дійсним в Україні, може бути не визнаним у країні проживання «ко-

лишнього» подружжя, якщо відсутні відповідні уніфіковані колізійні норми.

Громадяни України, що постійно чи переважно проживають за кордоном, не завжди мають можливість звернутися для розірвання шлюбу до українського суду. Тому розірвання шлюбу між громадянами України, здійснене за межами України за законом відповідної держави, є дійсним в Україні, якщо обоє з подружжя в момент розірвання шлюбу проживали за межами України.

Разом із тим громадяни України, що проживають за її межами, мають можливість розірвати шлюб у порядку і на підставах, установлених сімейним законодавством України, у країні проживання, звернувшись до консульських установ чи дипломатичних представництв України, але лише у випадках, коли відповідно до Сімейного кодексу України подібний шлюб може бути розірваним у державних органах реєстрації актів цивільного стану.

Значним числом Консульських конвенцій (з Азербайджаном, Грузією, Болгарією, КНР, КНДР, Польщею, Російською Федерацією тощо) на умовах взаємності допускається реєстрація в консульських установах або дипломатичних представництвах іноземних держав в Україні розірвання шлюбів між громадянами цих держав (іноземцями) згідно з їх «національним» законодавством. Лише в деяких подібних конвенціях аналізоване правило формулюється трохи інакше. Так, відповідно до п. 1.5 ст. 10 Консульської конвенції між Україною і Румунією від 3 вересня 1992 р. консульська посадова особа має право реєструвати розірвання шлюбу між громадянами акредитуючої держави згідно з законодавством акредитуючої держави; але такі акти не мають юридичної сили на території держави перебування.

Розірвання шлюбу між іноземцями, здійснене за межами України за законом відповідної держави, є дійсним в Україні. При цьому визнання дійсності вищезазначеного розірвання шлюбу між іноземцями не залежить ні від процедури (світської чи церковної), ні від підстави розлучення. У визнанні подібних розлучень може бути відмовлено лише з мотивів публічного порядку, відповідно до ст. 12 Закону України «Про МПП».

Правове регулювання розлучення відповідно до уніфікованих колізійних норм. Мінська конвенція країн СНД у статтях 28 і 29 містить спеціальні правила про розірвання шлюбу.

По-перше, у справах про розірвання шлюбу застосовується законодавство держави—учасниці Конвенції, громадянами якої є подружжя в момент подачі заяви. У цьому випадку шлюб розривається в компетентній установі країни, громадянами якої є подружжя в момент подачі заяви. Однак, якщо на момент подачі заяви обоє проживають на території іншої країни—учасниці Конвенції, то компетентні також і установи останньої.

По-друге, якщо одружені є громадянами різних держав—учасниць Конвенції, то застосовується законодавство країни, установа якої розглядає справу про розірвання шлюбу. У зазначеному випадку справи про розірвання шлюбу компетентні розглядати установи держави, на території якої проживають обоє. Якщо ж подружжя проживає на території різних країн, то розірвання шлюбу може бути зроблене в компетентних установах обох країн—учасниць Конвенції, на територіях яких проживають одружені.

Договори про правову допомогу, що укладені Україною з Польщею, Грузією, Латвією, Литвою, Молдовою, Узбекистаном, Естонією, містять правила подібні, до деякої міри, вищезазначеним, котрими передбачається: а) при розірванні шлюбу застосовується законодавство країни громадянства одружених; б) розірвання шлюбу провадиться органами тієї держави, громадянами якої є одружені; в) якщо одружені проживають за межами країни свого громадянства, то вони можуть порушити справу про розлучення у суді країни, у якій вони проживають; г) у тих випадках, коли подружжя не має спільного громадянства і проживає на території різних держав, шлюбозрозлучний процес може бути ініційований у суді будь-якої з договірних держав, причому кожен суд буде застосовувати законодавство своєї країни¹.

---

¹ Див.: ст. 26 Договору між Україною і Республікою Польща «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах» від 24 травня 1993 р., ратифікований Україною 4 лютого 1994 р.; ст. 26 Договору між Україною та Латвійською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах» від 23 травня 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; ст. 27 Договору між Україною і Литовською Республікою «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах» від 7 липня 1993 р., ратифікований Україною 17 грудня 1993 р.; ст. 27 Договору між Україною та Естонською Республікою «Про правову допомогу та правові

§ 5. Колізійні проблеми визначення походження дитини

Встановлення та оскарження батьківства визначається особистим законом дитини на момент її народження (ст. 65 Закону України «Про МПП»).

Аналогічний спосіб розв'язання проблеми визнання батьківства закріплений уніфікованими колізійними нормами. Мінська конвенція країн СНД у ст. 31 передбачає, що встановлення і оспорування батьківства чи материнства визначається за законодавством держави—учасниці Конвенції, громадянином якої дитина є за народженням (*«lex patriae»* — Авт.).

Значною частиною Договорів про правову допомогу також передбачається, що у разі вирішення колізійної проблеми визначення походження дитини варто використовувати закон її громадянства. Однак у деяких вищезазначених двосторонніх угодах аналізоване правило формулюється трохи інакше. Так, згідно з частинами 2, 3 ст. 28 Договору між Україною і Республікою Польща «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах» від 24 травня 1993 р. та частин 2, 3 ст. 28 Договору між Україною і Республікою Молдова «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах» від 13 грудня 1993 р. встановлення і оспорування походження дитини від певної особи регулюється *законодавством тієї держави, громадянином якої є мати дитини в момент народження дитини*; але достатнім є дотримання форми визнання дитини, що передбачена законодавством тієї країни, на території якої визнання має бути або було здійснене. При цьому у подібних справах компетентними є органи тієї держави, громадянином якої є дитина, або на території якої дитина має місце проживання.

відносини у цивільних та кримінальних справах» від 15 лютого 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; ст. 27 Договору між Україною та Республікою Грузія «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах» від 9 січня 1995 р., ратифікований Україною 22 листопада 1995 р.; ст. 26 Договору між Україною і Республікою Молдова «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах» від 13 грудня 1993 р., ратифікований Україною 10 листопада 1994 р.; статті 28, 29 Договору між Україною та Республікою Узбекистан «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах» від 19 лютого 1998 р., ратифікований Україною 5 листопада 1998 р.

§ 6. Колізійні питання усиновлення

Правове регулювання усиновлення з іноземним елементом за СК. Усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, відбувається відповідно до ст. 282 СК, а саме:

1. Усиновлення громадянином України дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України, за її законами. Якщо усиновлювач не є громадянином України, для усиновлення дитини, яка є громадянином України, потрібен дозвіл урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини;

2. Усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, здійснене у відповідних органах держави, на території якої проживає дитина, є дійсним за умови попереднього одержання дозволу урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини.

Усиновлення іноземцем в Україні дитини, яка є громадянином України, здійснюється у порядку та на підставах, встановлених главою 18 та ст. 283 СК.

Так, дитина, яка є громадянином України, може бути усиновлена іноземцем, якщо вона перебуває не менш як один рік на обліку у урядовому органі державного управління з усиновлення та захисту прав дитини. Якщо усиновлювач є родичем дитини чи дитина страждає на хворобу, що внесена до спеціального переліку, затвердженого Міністерством охорони здоров'я України, усиновлення може бути здійснене до спливу цього строку.

Дитина може бути усиновлена іноземцем тільки у випадку, якщо протягом одного року з моменту взяття її на облік у урядовому органі державного управління з усиновлення та захисту прав дитини не виявилось громадянина України, який бажав би її усиновити чи взяти під опіку чи піклування до себе в сім'ю. Крім того, переважне право на усиновлення дитини — громадянина України мають іноземці, які є: 1) родичами дитини або 2) громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги.

Отримання згоди урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини є обов'язковим в усіх випадках усиновлення дитини іноземцем. Разом із тим усиновлен-

ня іноземцями провадиться за умови забезпечення дитині прав у обсязі не меншому, ніж це встановлено законодавством України.

До досягнення усиновленою дитиною вісімнадцяти років за нею зберігається громадянство України. СК України особливо підкреслює, що усиновлена дитина має право на збереження своєї національної ідентичності відповідно до Конвенції про права дитини, інших міжнародних договорів.

Згідно зі статтями 284, 286 СК *усиновлення громадянами України, іноземцями або особами без громадянства дитини, яка є іноземцем або особою без громадянства*, здійснюється в Україні відповідно до законів України (тобто на загальних підставах), якщо інше не встановлено міжнародними договорами України.

З метою охорони і захисту прав дітей, усиновлених іноземцями, сімейне законодавство України закріплює деякі обмеження права останніх на таємницю усиновлення. Так, усиновлення дитини, яка є громадянином України, особою, яка є громадянином держави, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, не є таємним у таких випадках: а) якщо у державі, в якій усиновлювач постійно проживає і в яку має переїхати дитина, усиновлення не є таємним; б) якщо усиновлювач в Україні постійно не проживає (ст. 285 СК).

Нагляд за дотриманням прав дітей, які усиновлені і проживають в Україні, здійснює орган опіки та піклування. Проте, якщо діти усиновлені іноземцями і проживають за межами України, облік цих дітей і нагляд за дотриманням їхніх прав до досягнення ними вісімнадцяти років провадить та здійснює відповідна консульська установа за дорученням Міністерства закордонних справ України. Порядок здійснення нагляду за дотриманням прав дітей, які усиновлені іноземцями і проживають за межами України, встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Слід зазначити, що з метою захисту прав усиновлених дітей, вищезазначені правила, що містяться в статтях 283, 285, 287 СК, слід за аналогією застосовувати і до випадків усиновлення особою без громадянства, що постійно проживає за межами України, дитини, що є громадянином України¹.

Правове регулювання усиновлення з іноземним елементом відповідно до уніфікованих колізійних норм. Дещо інше

---

¹ Відповідна аргументація подана в підпараграфі 2.1. Реєстрація шлюбу громадянина України з іноземцем та шлюбу між іноземцями в Україні. — *Авт.*

вирішення цього питання пропонується Мінською конвенцією країн СНД. Вона у ст. 37 передбачає, що *усиновлення чи його скасування регулюється законодавством країни, громадянином якої є усиновлювач* у момент подачі заяви про усиновлення чи його скасування. Якщо усиновлювач і особа, що усиновлюється, є громадянами різних держав, то за усиновлення чи його скасування слід отримати згоду законного представника останньої і компетентного державного органу, а також згоду дитини, якщо це потрібно за законодавством країни, громадянином якої вона є.

Якщо дитина усиновлюється подружжям, члени якого є громадянами різних країн—учасниць Конвенції, усиновлення чи його скасування мають проводитися відповідно до умов, передбачених законодавством обох країн.

У справах щодо усиновлення чи його скасування компетентна установа країни громадянства усиновлювача, а у випадку, якщо усиновлювачами є подружжя, члени якого мають різне громадянство, компетентна установа тієї держави, на території якої подружжя має чи мало останнє спільне місце проживання чи місце перебування.

Договори про правову допомогу, укладені Україною з Польщею, Грузією, Латвією, Литвою, Узбекистаном, Естонією, також містять колізійну прив'язку, відповідно до якої *усиновлення провадиться за законами тієї держави, громадянином якої є усиновлювач*. Однак деякі двосторонні угоди містять положення, аналогічні тим, що закріплені в СК. Так, відповідно до ст. 30 Договору між Україною і Республікою Молдова «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах» від 13.12.93 р. при усиновленні застосовується законодавство тієї держави, громадянином якої є усиновлюваний; а компетентними у подібних справах є установи тієї країни, громадянином якої є дитина.

§ 7. Колізійні питання опіки і піклування

Відносини з опіки та піклування з «іноземним елементом» регулюються Законом України «Про МПП» (ст. 24), Консульськими конвенціями, багатосторонніми Договорами про правову допомогу.

Відповідно до ст. 24 Закону України «Про МПП» встановлення і скасування опіки та піклування над малолітніми, неповнолітніми, недієздатними особами, особами, цивільна дієздатність яких обмежена, регулюються особистим законом підопічного.

Обов'язок опікуна (піклувальника) прийняти опікунство (піклування) визначається особистим законом особи, яка признається опікуном (піклувальником).

Відносини між опікуном (піклувальником) та особою, яка перебуває під опікою (піклуванням), визначаються правом держави, орган якої призначив опікуна (піклувальника). Якщо особа, яка перебуває під опікою (піклуванням), проживає в Україні, застосовується право України, якщо воно є більш сприятливим для цієї особи.

Опіка (піклування), встановлена над громадянами України, які проживають за межами України, визнається дійсною в Україні, якщо проти встановлення опіки (піклування) або проти її визнання немає законних заперечень відповідної консульської установи чи дипломатичного представництва України.

Щодо особи, яка не є громадянином України і перебуває в Україні, або її майна, що знаходиться на території України, у разі потреби в інтересах опіки чи піклування можуть бути вжиті заходи для захисту прав та охорони майна відповідно до права України. Про це невідкладно сповіщається дипломатичне представництво чи консульська установа держави, громадянином якої є відповідна особа.

Різні Консульські конвенції, що укладені Україною, неоднаково регулюють встановлення опіки та піклування. Відповідно до ч. 2 ст. 14 Консульської конвенції між Україною та КНР від 31 жовтня 1992 р. *консульська посадова особа лише рекомендує особу для виконання обов'язків опікуна чи піклувальника згідно з законами та правилами держави перебування*. Консульська конвенція між Україною і Республікою Болгарія від 24 липня 1996 р. у ч. 2 ст. 18 передбачає, що *консульська посадова особа рекомендує кандидатуру майбутнього опікуна чи піклувальника і спостерігає за їх діями*. Згідно з іншими конвенціями (наприклад, з Румунією, Російською Федерацією, КНДР, Турецькою Республікою тощо) *консульська посадова особа має право рекомендувати чи призначати опікуна чи піклувальника для громадян держави, що призначила консула, і спостерігати за їх діями, що стосуються опіки та піклування*.

З урахуванням сформованої міжнародної практики можна стверджувати, що договори про правову допомогу як головний колізійний принцип застосовують *закон громадянства особи, над якою встановлюється опіка чи піклування*. Мінська Конвенція і двосторонні угоди щодо правової допомоги (з деякими варіаціями і незначними відмінностями) встановлюють такі правила: а) встановлення чи скасування опіки чи піклування здійснюється за законодавством країни, громадянином якої є особа, стосовно якої встановлюється чи скасовується опіка чи піклування; б) правовідносини між опікуном або піклувальником та особою, яка знаходиться під опікою чи піклуванням, регулюються законодавством держави, установа якої (як правило, консульська посадова особа) призначила опікуна чи піклувальника; в) обов'язок прийняти опікунство чи піклування встановлюється законодавством країни, громадянином якої є особа, яка призначається опікуном чи піклувальником; г) у справах про встановлення чи скасування опіки та піклування компетентними є установи держави (як правило, консульська посадова особа), громадянином якої є особа, стосовно якої встановлюється чи скасовується опіка чи піклування.

§ 8. Застосування законів іноземних держав.

Визнання в Україні актів цивільного стану, зареєстрованих за законами іноземних держав

При розгляді у цьому розділі різноманітних сімейних відносин з іноземним елементом неодноразово зверталася увага на закріплення в сімейному законодавстві України колізійних прив'язок, що відсилають до закордонного законодавства. Однак при цьому варто мати на увазі, що норма права іноземної держави не застосовується у випадках, якщо її застосування призводить до наслідків, явно несумісних з основним правопорядком (публічним порядком) України. У таких випадках застосовується право, яке має найтісніший зв'язок з правовідносинами, а якщо таке право визначити чи застосувати неможливо, застосовується право України. Це правило є прикладом *застереження щодо публічного порядку*. Відмова в застосуванні права іноземної держави не може ґрунтуватися лише на відмінності правової, політичної або економічної системи відповідної іноземної держави від правової, політичної або економічної системи України.

Документи, що видані уповноваженими органами іноземних держав у встановленій формі, визнаються дійсними в Україні в разі їх легалізації, якщо інше не передбачено законом або міжнародним договором України. Зазначені вище положення містяться у статтях 12—13 Закону України «Про МПП».

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Поняття та ознаки сімейних правовідносин з іноземним елементом.
2. Поняття та структура колізійної норми сімейного права.
3. Особливості правового регулювання сімейних відносин з іноземним елементом.
4. Яке право застосовується при укладенні шлюбів між іноземцями в Україні?
5. Чи визнаються дійсними в Україні укладені за її межами шлюби між громадянами України і на яких умовах?
6. Які правила, що стосуються розірвання шлюбів, закріплені в Мінській Конвенції?
7. Чи визнається в Україні розірвання шлюбу між громадянами України, зроблене за її межами?
8. У якому порядку здійснюється усиновлення іноземцем дитини — громадянина України?
9. Яке право застосовується при встановленні опіки (піклування) над дитиною — громадянином України, що проживає за кордоном?
10. У яких випадках застосовується сімейне законодавство іноземних держав?

Предметний показчик

Аліменти на утримання дитини 180—181

Відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав 175

Відносини, які виникають у зв'язку із шлюбом 21

Визнання батьківства 159

Визначення походження дитини від матері 153—154

Визначення походження дитини народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій 157

Дитячий будинок сімейного типу 255

Добровільність шлюбу 83

Договір про патронат 245

Договірний режим майна подружжя 126—127

Договірне утримання дитини 180

Загальні правила щодо взаємного утримання подружжя 133

Колізійна норма сімейного права 262

Майнові правовідносини подружжя 110

Метод сімейного права 23

Місце реєстрації шлюбу 89

Недійсність шлюбу 91

Неукладений шлюб 97

Опіка та піклування над дітьми 230

Основні засади (принципи) сімейного права 31—32

Особисті немайнові права, які належать дитині 167

Особисті немайнові правовідносини подружжя 101

Особливості розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей 142—143

Оспорювання батьківства, материнства 162—165

Патронат над дітьми 243

Позбавлення батьківських прав 172—174

Права дитини, над якою встановлено опіку та піклування 235—237

Право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності 102

Право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток 103

Право на батьківство 102

Право на утримання колишнього подружжя 133—134

- Правові наслідки недійсності шлюбу 95–96
Право чоловіка та подружжя на зміну прізвища 103
Предмет сімейного права 21
Прийомна сім'я 247
Припинення права на утримання одним з подружжя 134–135
Припинення шлюбних відносин 107, 139
- Режим окремого проживання подружжя 148–150**
Роздільне майно подружжя 112–117
Розірвання шлюбу державним органом РАЦС 140–141
Розірвання шлюбу за рішенням суду 141–142
Реєстрація народження дитини 152–153
- Свояцтво 64**
Сімейне законодавство 36
Сімейне право 20
Сімейні правовідносини 53, 58
Сім'я 55
Спеціальні правила щодо утримання подружжя 135–136
Спільне майно подружжя 117–123
Спорідненість 63–64, 151
Строк у сімейному праву 74
Стягнення аліментів за минулий час 184–185
Стягнення з дитини, яка не досягла 18 років коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням і доглядом за батьками 196–197
Суб'єктивне сімейне право 66
Суб'єктивний сімейний обов'язок 68
- Умови укладення шлюбу 82–85**
Управління майном дитини 178
Усиновлення 212
Усиновлювач 214–215
Утримання батьками повнолітніх дочки (сина) 188–189
Утримання повнолітніми дочкою (сином) батьків 194–195
Усиновлення повнолітньої особи 214
- Фіктивний шлюб 94**
- Час реєстрації шлюбу 88**
- Шлюб 79**
Шлюбний вік 82
Шлюбний договір 127

Навчальне видання

СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

За загальною редакцією
В. І. Борисової, І. В. Жилінкової

2-е видання, перероблене і доповнене

Затверджено
Міністерством освіти і науки України

Шеф-редактор

В. С. Ковальський, кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція
наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *Т. М. Виноградова*

Редактор *Т. А. Яскажук*

Комп'ютерна верстка *В. Ю. Романенка*

Художнє оформлення *М. П. Черненко*

Підписано до друку 14.12.2008. Формат 84 × 108^{1/32}.
Папір офсетний № 1. Гарнітура Петербург. Умовн. друк. арк. 15,12.
Обл.-вид. арк. 15,0. Наклад 5000 прим.
Зам. № . Ціна договірна.

З питань придбання літератури звертатися
до видавництва «Юрінком Інтер» за адресою:
04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 316, тел. 411-64-03, 411-69-08

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним
центром СП «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 19 від 20.03.2000)

Віддруковано в ЗАТ «Віпол», 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 752 від 27.12.2001)